

Der vrouwen natuere ende complexie

Een verkennend onderzoek naar het
onderliggend discours van zestiende-
eeuwse Middelnederlandse
gynaecologische literatuur

Lisa Carrette

Studentennummer: 01406332

Promotor: Prof. dr. Steven Vanden Broecke

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de
graad master in de richting Geschiedenis

Academiajaar: 2017 - 2018

UNIVERSITEIT
GENT

Afbeelding afkomstig uit de moderne uitgave van *Der vrouwen natuere ende complexie* door Monica van der Kolk (combinatie van editie uit 1535 en 1538).¹

¹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, vert. Monica van der Kolk (Utrecht: Universiteit Utrecht, 2009), 82.

DER VROUWEN NATUERE ENDE COMPLEXIE

**EEN VERKENNEND ONDERZOEK NAAR HET
ONDERLIGGEND DISCOURS VAN ZESTIENDE-EEUWSE
MIDDELNEDERLANDSE GYNAECOLOGISCHE LITERATUUR**

Aantal woorden: 32.253

Lisa Carrette

Studentennummer: 01406332

Promotor: Prof. dr. Steven Vanden Broecke

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad master in de richting Geschiedenis

Academiejaar: 2017 - 2018

Voorwoord

Voor u ligt de scriptie “Der vrouwen natuere ende complexie. Onderzoek naar het onderliggend discours van zestiende-eeuwse gynaecologische literatuur.” Het onderzoek voor deze scriptie is uitgevoerd door middel van de Middelnederlandse bron *Der vrouwen natuere ende complexie*. Deze scriptie is geschreven in het kader van mijn afstuderen aan de opleiding Geschiedenis aan de Universiteit Gent. Vanaf september ben ik bezig geweest met het onderzoek en schrijven van deze scriptie.

Samen met mijn promotor, professor doctor Steven Vanden Broecke, heb ik de onderzoeksvraag voor deze scriptie bedacht. Het onderzoek vertrok vanuit interesse en verwondering voor de intrinsieke aard en populariteit van heel wat gynaecologische bronnen in de zestiende-eeuwse Nederlanden. Het onderzoek dat ik heb uitgevoerd was complex en vereiste veel tijd en onderzoekwerk. Na uitvoerig onderzoek heb ik getracht de onderzoeksvraag zo goed mogelijk te beantwoorden. Tijdens dit onderzoek stond mijn promotor, professor doctor Steven Vanden Broecke, altijd voor mij klaar. Hij heeft steeds mijn vragen beantwoord en suggesties aangereikt waar nodig waardoor ik verder kon met mijn onderzoek. Bij dezen wil ik graag mijn promotor bedanken voor de fijne begeleiding en zijn ondersteuning tijdens dit traject.

Ook wil ik graag nog mijn ouders en broer bedanken voor de steun en hun luisterend oor. Vooral naar mijn mama toe wil ik graag nog eens mijn dank uiten, aangezien zij steeds klaar stond om tijdens mijn opleiding Geschiedenis mijn papers op taal en spelling na te lezen. Daarnaast gaat mijn dank ook zeker uit naar Sofie Van Der Wulst, die op zeer korte tijd bereid was mijn thesis door te nemen. En tot slot wil ik graag nog al mijn vrienden, onder meer deze binnen de opleiding geschiedenis, bedanken om naar mij te luisteren en raad te verschaffen wanneer nodig. Bedankt aan jullie allemaal. Julie wijsheid en motiverende woorden hebben mij geholpen deze scriptie tot een goed einde te brengen.

Ik wens u veel leesplezier toe.

Lisa Carrette

Gent, 25 mei 2018

Inhoudstabel

1	Inleiding	11
1.1	Vraagstelling en structuur	13
2	Cultuurhistorische inleiding	15
2.1	Het lichaam in de gendergeschiedschrijving	15
2.1.1	Het vrouwelijk lichaam en de patriarchie	16
2.2	De vrouwengeneeskundige traditie	19
2.2.1	De medische traditie	20
2.2.1.1	De vrouw en haar lichaam: essentieel of bedorven?	20
2.2.1.2	Het medische discours als eindpunt van een lange traditie	20
2.2.1.3	Het “one-sex body” model	22
2.2.2	De literaire traditie	23
2.2.2.1	De Latijnse vrouwengeneeskundige traditie: een mengsel aan invloeden	24
2.2.2.2	Van vrouwenziektes naar vrouwegeheimen	26
2.3	Artes-literatuur: vrouwengeneeskundige bronnen in de Nederlanden	28
2.3.1	De Middelnederlandse vrouwengeneeskundige traditie: een overzicht	28
2.3.2	Onderzoek naar artesliteratuur: stand van zaken	29
2.4	Tussenbesluit	30
3	Bronnencorpus	33
3.1	Oorsprong	33
3.2	Edities	34
3.2.1	Vroegmoderne edities	34
3.2.2	Moderne uitgaven	37
3.3	Drukkers	38
3.4	Stand van zaken	40
3.5	Inhoudsoverzicht	42
3.6	Methodologie	43
4	Bronanalyse	47
4.1	Zestiende-eeuwse toevoegingen	47
4.1.1	De titelpagina	47
4.1.2	Proloog	48
4.1.3	Epiloog	52
4.1.3.1	Editie Van Doesborch	52
4.1.3.2	Editie Berntsz	55
4.1.4	Tussenbesluit	58
4.2	De hoofdtekst	59
4.2.1	Het vrouwelijk lichaam	59
4.2.2	Seksualiteit	61

4.2.3	Seksuele gemeenschap	64
4.2.3.1	Seksuele onthouding of kuisheid	66
4.2.3.2	Maagdelijkheid	70
4.2.4	Zwangerschap en vruchtbaarheid	73
4.2.4.1	Het menstruum	79
4.2.4.2	Borstvoeding en de minne	83
4.2.5	De spijsvertering	86
5	Besluit	89
6	Bibliografie	91
6.1	Bronnen	91
6.1.1	Onuitgegeven bronnen	91
6.1.2	Uitgegeven bronnen	91
6.2	Literatuur	91
7	Bijlagen	99
7.1	De editie	99
7.1.1	Verantwoording van de editie	99
7.2	Middel nederlandse tekst en moderne vertaling	100

1 Inleiding

Lichamelijkheid, of de manier waarop we betekenis geven aan ons lichaam, is een zeer ambigue en complex proces. Enerzijds wordt er bij alle culturen over alle tijden heen betekenis gegeven aan het lichaam, maar anderzijds verschilt de invulling van tijd tot cultuur. Het kan zelfs verschillende invullingen hebben bij één cultuur op één specifiek moment. Dit is omdat 'lichamen' niet op zichzelf bestaan, maar slechts betekenis krijgen door de wereld om zich heen. In *The Body in History* spreken John Robb en Oliver J.T. Harris over "body worlds" of de wereld die zin geeft aan het lichaam.² De historische dimensie van lichamelijkheid werd voor het eerst door Michel Foucault (1926-1984) geïntroduceerd. Aangezien taal nooit in de Foucaultiaanse zin neutraal is, worden veranderende invullingen van lichamelijkheid bepaald door macht. De specifieke manier van het inbeelden van het 'lichaam' kwam dus steeds tot stand vanuit bepaalde machtsrelaties, waarbij het niet slechts functioneerde als 'spiegel' van deze relaties maar tegelijk ook actief inwerkte op de bestaande machtsverhoudingen.³

Het genderaspect is een van de factoren dat uitgaat van macht en bijdraagt tot de constructie van 'lichamelijkheid'. Traditioneel wordt lichamelijkheid in de gendergeschiedenis vanuit twee variabelen bestudeerd, namelijk gender en sekse. Met gender wordt de culturele en sociologische invulling van sekse bedoeld terwijl sekse de biologische genetalia zijn die bepalen of je een man of vrouw bent. Ook deze termen zijn niet neutraal en hebben een wisselende invulling, maar ook hun onderlinge verhouding staat niet vast.⁴ Dit is bijvoorbeeld merkbaar uit Thomas Laqueur's "one-sex body" theorie. Volgens Laqueur werd het menselijk lichaam namelijk voor de achttiende eeuw gezien als bestaande uit één sekse, de mannelijke, en twee genders. Man en vrouw verschilden in graad maar niet in soort waarbij het vrouwelijk lichaam werd benaderd als een onvoltooide, omgekeerde man.⁵

Meer recent heeft Laqueur's theorie echter kritiek ontvangen, waaronder van Helen King. Volgens haar focust Laqueur zich namelijk te veel op slechts één traditie, namelijk die van Aristoteles (384-322 voor Christus), terwijl er ook nog andere tradities waren zoals deze van Hippocrates (ca. 460-377 voor Christus) die van een "two-sex body" model uitgaan in de vroegmoderne tijd. Wat dus duidelijk wordt uit dit historiografische debat is dat het lichaam, en diens connectie met

² John Robb en Oliver J. T. Harris, *The Body in History: Europe from the Palaeolithic to the Future* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 7-63.

³ Marianne G. Muravyeva en Raisa Maria Toivo, "Introduction: Why and How Gender Matters," in *Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*, eds. Marianna G. Muravyeva en Raisa Maria Toivo (New York: Routledge, 2013), 5; Michel Foucault, *Discipline and punish. The Birth of the Prison* (New York: Pinguin Books, 1991), 3-31; Michel Foucault, *The History of Sexuality. Volume 1: An Introduction* (New York: Pantheon Books, 1978), 1-13.

⁴ Muravyeva en Toivo, "Introduction," 5; Michel Foucault, *Discipline and punish. The Birth of the Prison* (New York: Pinguin Books, 1991), 3-31; Judith Butler werkte dit idee uit in *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York: Routledge, 1999) met haar term "gender performativiteit" of het idee dat gender een regulerend ideaal is dat bepaald wordt door performatieve regimes.

⁵ Thomas Laqueur, *Making Sex. Body and gender from the Greeks to Freud* (Cambridge: Harvard University Press, 1990), 1-24.

gender en sekse, steeds kan beschouwd worden als een site van machtsstrijd. Niet alleen in het verleden, maar ook heden in het historiografische debat, was en is lichamelijke iets waar mensen over debatteerden en zichzelf als autoriteit probeerden te vestigen. Bij deze concurrerende claims gaat het niet noodzakelijk om wat op hedendaagse wetenschappelijke grond als 'waar' kan worden beschouwd, maar wel om welke claim na een bepaalde 'machtsstrijd' dominant wordt. Vanuit onze hedendaagse wetenschappelijke retoriek kan bijvoorbeeld de vrouw, en haar lichaam, niet als minderwaardig aan de man worden beschouwd maar in de premoderne tijd werd dit als vanzelfsprekend gezien. Het wetenschappelijk – en bij uitbreiding medisch discours – over het lichaam kan dus niet als neutraal worden beschouwd.

Ondanks dat het lichaam als sociaal en historisch construct reeds door Foucault, gevolgd door de *linguistic turn* van de jaren 1980, op de voorgrond werd geplaatst duurde het toch nog twee decennia voor lichamelijke een belangrijk onderzoeksonderwerp werd binnen vrouwen- en gendergeschiedenis. Dit heeft volgens historica Laura Gowing niet alleen te maken met de scheiding die bestaat tussen de historiografie van familie en vrouwen, waardoor seks en reproductie lange tijd niet werden onderzocht, maar ook door het gebrek aan bronnen. Pas vanaf de jaren 1990 kwam er een heel debat omtrent vrouwelijke lichamelijke tot stand, niet toevallig ook de periode waarin Judith Butler haar boek *Gender trouble* publiceerde.⁶ Dit debat focust zich vooral op het vroegmoderne Groot-Brittannië.⁷ Historici zoals Mary Fissell, Rachel Weil, Anthony Fletcher en Laura Gowing hebben zo bijvoorbeeld reeds uitvoerig rond de veranderende interpretatie van het vrouwelijk lichaam – en bij uitbreiding haar reproductieve functie – in het zeventiende-eeuws Engeland gewerkt. De maatschappelijke spanningen van het vroegmodern Engeland, waaronder de Reformatie en burgeroorlog, zouden hun sporen hebben nagelaten op de interpretatie van vrouwelijke lichamelijke.⁸

Dergelijke analyses zijn nog niet voor de vroegmoderne Nederlanden gemaakt, ondanks het rijke bronnenmateriaal dat er zich wel toe leent. Zo blijkt uit het overzicht van Jansen-Sieben en Orlanda S.H. Lie dat veel gynaecologische drukken uit de zestiende-eeuwse Nederlanden bewaard zijn gebleven. Uitgaande van de vaststelling dat er tijdens de zestiende en – bij uitbreiding – zeventiende eeuw nog meer exemplaren circuleerden, genoten deze boekjes waarschijnlijk een enorme populariteit. Het gaat hierbij om boekjes zoals *Der vrouwen natuere ende complexie*, *Tprofijt der vrouwen*, *Den roseghaert vanden bevruchten vrouwen*, *Tboeck vande Vroet-Wijfs* en Middelnederlandse vertalingen van John van Ketham's *Fasciculus*

⁶ Judith Butler, *Gender trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (New York: Routledge, 1999), vii-xxvi.

⁷ Laura Gowing, "Women's Bodies and the making of Sex in Seventeenth-century England," in *Sings: Journal of Women in Culture and Society* 37, nr. 4 (2012): 813-4.

⁸ Gowing, "Women's Bodies," 813-22; Laura Gowing, *Common Bodies: Women, Touch and Power in Seventeenth-Century England* (New Haven: Yale University Press, 2003); Rachel Weil, *Political Passions: Gender, the Family and Political Argument in England, 1680-1714* (Manchester: Manchester University Press, 1999); Anthony Fletcher, *Gender, Sex and Subordination in England, 1500-1800* (New Haven: Yale University Press, 1995); Mary E. Fissell, *Vernacular bodies : the politics of reproduction in early modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 1-13.

medicinae. In al deze boekjes staat het vrouwelijk lichaam en haar voorplantingsorganen centraal. Enkele hiervan zijn reeds aan (taalkundig) onderzoek onderworpen, maar uitvoerig historisch onderzoek is nog niet verricht.⁹

1.1 Vraagstelling en structuur

Daarom ga ik in deze thesis na hoe het vrouwelijk lichaam wordt benaderd in zestiende-eeuwse Middelnederlandse gynaecologische literatuur. Meer specifiek vraag ik me af in hoeverre het medisch discours over het vrouwelijk lichaam in de zestiende-eeuwse Nederlanden gegenderd was en wat het over de toenmalige genderverhoudingen kan zeggen. Zoals aangetoond is het (vrouwelijk) lichaam namelijk geen vast of neutraal concept en reflecteert het – en werkt het in op - bepaalde machtsverhoudingen. Ik heb ervoor gekozen om op de bron *Der vrouwen natuere ende complexie* te focussen omdat het een zeer merkwaardige bron is. Met als basis een dertiende-eeuwse tekst van Michael Scotus groeide dit boekje namelijk in de vroegmoderne tijd uit tot een echte *bestseller*. Het werd ook tot diep in de negentiende eeuw gedrukt, hoewel de medische informatie tegen dan al sterk gedateerd was. Daarnaast ondergingen de edities in de loop van de zestiende eeuw aan aantal merkwaardige veranderingen. Ondanks er al (taalkundig) onderzoek naar is gedaan, slagen onderzoekers er maar niet in om eensgezind te zijn over de functie en het doelpubliek van het boekje. Daarnaast leveren ze geen verklaring voor waarom dit boekje zo lang een kassucces was. Dit heeft onder meer te maken met het feit dat ze het boekje niet genoeg in zijn historische context plaatsen, maar ook omdat ze het boekje niet in de bredere recente lichaams- en gendergeschiedenis bedden. Door de interne logica van *Der vrouwen natuere ende complexie* door middel van discoursanalyse in deze thesis dan ook uitvoerig bloot te leggen, hoop ik deze zaken op te helderen.

In het eerste deel van deze masterscriptie geef ik een cultuurhistorisch overzicht. Hierin bespreek ik niet alleen kort de positie waarin vrouwen zich in de vroegmoderne Nederlanden bevonden, maar ook welke medische theorieën er ter verklaring van het vrouwelijk lichaam circuleerden. Daarnaast komt ook nog de literaire traditie van de vrouwengeneeskunde aan bod, die in de loop van de middeleeuwen een zeer interessante ontwikkeling doormaakte en een nieuwe dimensie meekreeg met de uitvinding van de boekdrukkunst. Hierbij kom er tevens vier historiografische thema's aan bod: patriarchie en de interpretatie van het vrouwelijk lichaam, het "one-sex body" model, vrouwengeheimen en de organisatie van medische kennis én artesliteratuur. In het tweede deel licht ik vervolgens de ontstaan- en evolutiecontext van mijn bron *Der vrouwen natuere ende complexie* toe en welke methodologie ik gebruik om deze te analyseren, om vervolgens in het derde deel tot mijn uiteindelijke bronanalyse over te gaan.

⁹ Ria Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur* (Utrecht: Hes, 1989), 64-7; Orlanda S.H. Lie, "Over vrouwen en hun geheimen," in *Mediator Plus Ultra* 2, nr. 2 (2004): 22-7.

2 Cultuurhistorische inleiding

2.1 Het lichaam in de gendergeschiedschrijving

Zowel de gender- als lichaamsgeschiedschrijving zijn vrij recente historiografische bewegingen. De oorsprong van gendergeschiedenis dient bij vrouwengeschiedenis geplaatst te worden. Vrouwengeschiedenis ontwikkelde zich vanaf de jaren 1960, analoog met de opkomst van de feministische beweging in het politieke circuit en de ontwikkeling van de sociale geschiedschrijving binnen de academische wereld. Hoewel het aanvankelijk vooral om de verwezenlijkingen van 'grootse vrouwen' uit het verleden ging, waarbij de vrouwenbeweging de drijfveer van vrouwengeschiedenis was, werd er niet veel later binnen de historiografie ook naar de persoonlijke ervaringen van gewone vrouwen gekeken. Zo onderging vrouwengeschiedenis in de loop van de jaren 1980 een disciplinerende, dat onder meer mogelijk werd gemaakt door nieuwe ontwikkelingen binnen de algemene geschiedschrijving zoals de *linguistic turn* en de opkomst van de microgeschiedenis. Dat vrouwengeschiedenis een disciplinerende onderging blijkt trouwens ook uit de verschillende subdisciplines die zich verder uit het vakgebied ontwikkelden, zoals bijvoorbeeld gendergeschiedenis. Gender, en dan meer specifiek de verwachtingen die eraan verbonden zijn, is namelijk een belangrijke variabele in het bestuderen van de ervaringen van de gewone vrouw (in het verleden).¹⁰

Net zoals de ontwikkelingen van de jaren 1980 belangrijk waren voor de disciplinerende van vrouwen- en gendergeschiedenis, gaven dezelfde ontwikkelingen ook aanleiding tot de opkomst van lichaamsgeschiedenis. Zoals reeds in de inleiding werd toegelicht wordt Foucault binnen het narratief van lichaamsgeschiedenis als grondlegger gezien, maar ook het onderzoek naar lichamelijke door antropologen zoals Clifford Geertz (1926-2006) en Mary Douglas (1921-2007) zijn van belang.¹¹ Hoewel het lichaam reeds vrij vroeg in de vrouwengeschiedenis werd geïncorporeerd, kreeg het pas onder invloed van het poststructuralisme een meer genuanceerde invulling mee. Waar voorheen het lichaam (waaronder de *sekse* die je hebt) namelijk werd gezien als een vast, neutraal concept, werd het nu een van wisselende invullingen dat niet alleen machtsrelaties reflecteert maar er ook actief op inwerkt. Hetzelfde geldt trouwens voor het concept gender. Hierdoor zijn de concepten lichamelijke en gender onlosmakelijk met elkaar verbonden: wat er onder gender wordt verstaan zal invloed hebben op wat er onder het lichaam wordt begrepen, en omgekeerd. Er dragen verschillende variabelen bij aan de constructie van het lichaam, en gender is daar een van. Hoewel lichaamsgeschiedenis veel meer is dan gendergeschiedenis, en omgekeerd, hebben ze dus wel een gemeenschappelijke grond. Het is

¹⁰ Merry E. Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 1-18; Voor een overzicht van de ontwikkelingen binnen gendergeschiedschrijving zie Sonya O. Rose, *What is Gender History?* (Cambridge: Polity Press, 2010).

¹¹ Voor Mary Douglas gaat het om de werken *Purity and Danger: an analysis of concepts of pollution and taboo* (Londen: Routledge & Kegan Paul, 1966), *Natural Symbols: explorations in cosmology* (New York: Vintage, 1973) en *Implicit Meanings: essays in anthropology* (Londen: Routledge & Kegan Paul, 1975). Voor Clifford Geertz gaat het om "Thick Description: Towards an Interpretative Theory of Culture," in *The Interpretation of Cultures*, eds. Clifford Geertz (New York: Basic Books, 1973), 3-33.

dan ook op deze 'grond' dat de focus van deze thesis ligt, en dan meer specifiek op de constructie van het vrouwelijke aspect.¹²

De incorporatie van lichamelijkheid in vroegmoderne vrouwen- en gendergeschiedschrijving kwam pas vanaf de jaren 1990 op gang. Deze soort historiografie wordt ook wel vaak de historiografie van seksualiteit genoemd, hoewel dat slechts een aspect omvangt van deze gehele geschiedschrijving. In het vakgebied waar lichaams- en gendergeschiedenis samenkomen, wordt er meer specifiek gekeken naar welke functie het lichaam in de constructie van sekse en gender heeft. Of, met andere woorden, wat de invulling van (vrouwelijke) lichamelijkheid ons kan vertellen over de bestaande sekse- en genderverhoudingen. Maar ook omgekeerd, namelijk op welke manier genderrollen- en verhoudingen bijdroegen aan de interpretatie en discours rond het lichaam.¹³ Het discours dat in deze thesis centraal staat is het medisch discours van de zestiende eeuw. De manier waarop wij namelijk lichamelijkheid vanuit een medisch oogpunt interpreteren is net zoals het gehele 'concept' van lichamelijkheid niet vast of neutraal, maar heeft wisselende invullingen. Het lijkt voorts relevant onderzoek te doen naar de interne logica van het medische discours over vrouwelijke lichamelijkheid, omdat het ons veel meer kan 'vertellen' over het verleden dan op het eerste zicht lijkt. Hoewel vrouwelijke lichaamsgeschiedenis een vrij nieuwe subdiscipline is, is er wel al wat onderzoek verricht.

2.1.1 Het vrouwelijk lichaam en de patriarchie

Een eerste debat dat al vrij uitvoerig is uitgewerkt binnen de subdiscipline van gender- en lichaamsgeschiedenis is dat van het zeventiende-eeuwse Engeland. Centraal in het debat staat de wisselwerking tussen vrouwelijke lichamelijkheid en de patriarchale orde. In het premoderne Europa was namelijk de patriarchale ideologie dominant, of het idee waarbij de man absolute autoriteit had. Wat hier vooral belangrijk aan is, is dat deze ideologie zich niet slechts tot bepaalde sferen van de samenleving beperkte, maar alomtegenwoordig was in de maatschappij. Historici noemen dit ook wel de 'patriarchale orde', een orde waarin de man de absolute autoriteit had over zijn huishouden. Hoewel feministen patriarchie interpreteren als een vast systeem van mannelijke dominantie en vrouwelijke onderwerping, hangen historici heden eerder de traditionele visie van patriarchie als complex fenomeen van dialectiek van macht aan.¹⁴

Meer specifiek wordt er voor de zeventiende-eeuwse Engelse casus voortgebouwd op Foucault's idee dat erbij de constructie van het lichaam steeds sprake is van macht, en dat het lichaam

¹² Voor een overzicht van de historiografie van het lichaam of 'lichamelijkheid', zie Roger Cooter, "The turn of the body: History and the politics of the corporeal," in *Arbor* 186, nr. 743 (2010): 393-405; Kate Fisher en Sarah Toulalan, "Introduction," in *Bodies, Sex and Desire from the Renaissance to the Present* (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 3-4.

¹³ Gowing, "Women's bodies," 813; Voor een overzicht van de ontwikkelingen van seksualiteit, zie Sarah Toulalan en Kate Fisher, *The Routledge History of Sex and the Body: 1500 to the Present* (Londen: Routledge, 2013).

¹⁴ Androniki Dialeti, "From Women's Oppression to Male Anxiety: The Concept of 'Patriarchy' in Historiography of Early Modern Europe," in *Late Medieval and Early Modern Europe*, eds. Marianna G. Muravyeva en Raisa Maria Toivo (New York: Routledge, 2013), 19-32; Mary Elizabeth Perry, *Gender and disorder in early modern Seville* (Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1990), 3-1.

toelaat bepaalde sociale spanningen en veranderingen te 'lezen'. In het geval van de vroegmoderne patriarchale samenleving worden gender en sekse dus als sociale zaken beschouwd. Seksueel verschil komt namelijk slechts tot stand wanneer er binnen een specifieke sociale context betekenis wordt gegeven aan het seksuele lichaam. Ook de collectieve wereld heeft in deze lijn een fysieke context: gemeenschappelijke rituelen van het alledaagse leven dragen bij tot de creatie van het gegenderde lichaam. De focus op het zeventiende-eeuwse Engeland kan trouwens van hieruit verklaard worden. Doordat de vroegmoderne Engelse cultuur namelijk wordt gekenmerkt door een participierend legaal systeem en een zeer heteroseksueel sociaal leven, waardoor vrouwen meer 'prominent' aanwezig zijn in het publieke leven, zijn er meer bronnen beschikbaar die onderzoek naar vrouwelijke lichamelijke toelaten. Hierbij gaat het vooral om legale bronnen. In andere premoderne culturen nemen de genderdynamieken van het sociale leven een totaal andere vorm aan: een minder publiek leven voor vrouwen, of een meer private regulering van sekse, zorgt bijvoorbeeld voor andere sociale dimensies van het lichaam. Dit kent volgens Gowing onder meer zijn reflectie in de humeukenleer van Galenus: bij een wijde verspreiding kan het namelijk de lokale kant van de corporale en sociale invulling van sekse en gender onthullen.¹⁵

Historici zoals bijvoorbeeld Mary E. Fissell, Anthony Fletcher, Rachel Weil en Laura Gowing hebben reeds uitvoering rond de zeventiende-eeuwse Engelse casus gewerkt. Ze gaan ervan uit dat de maatschappelijke spanningen van het vroegmodern Engeland zijn sporen hebben nagelaten op de interpretatie van het vrouwelijk lichaam, en omgekeerd. Zo merken ze een sterke bezorgdheid met de regulatie van het lichaam bij zestiende- en zeventiende-eeuwse autoriteiten op.¹⁶ De Protestantse en Katholieke Reformaties worden ook in dit licht geïnterpreteerd: ze worden gezien als een poging tot het verwerven van controle over de 'oncontroleerbare' verlangens van mannen en vrouwen. Lyndal Roper's these uit *The Holy Household* kan hier bijvoorbeeld onder geplaatst worden. Hoewel haar onderzoek op het zeventiende-eeuwse Augsburg focust, is haar these evenzeer van toepassing op andere Europese gebieden (zoals Groot-Brittannië). Volgens Roper verbeterde de positie van de vrouw niet met de Reformatie, maar verslechterde ze juist. Vrouwen werden sterker dan voorheen in hun positie als moeder en vrouw beperkt. "The Holy Household" onder leiding van de man werd de nieuwe hoeksteen van

¹⁵ Voor een (kritisch) overzicht van Foucault's interpretatie van het lichaam als (historisch) construct, zie Daniel Punday, "Foucault's Body Tropes," in *New Literary History* 31, nr. 3 (2000): 509-28; Gowing, "Women's bodies," 815.

¹⁶ Voor een heel overzicht van dit onderzoeksgebied zie Gowing, "Women's Bodies," 814; Laura Gowing, *Common Bodies: Women, Touch and Power in Seventeenth-Century England* (New Haven: Yale University Press, 2003); Mary E. Fissell, *Vernacular Bodies: the politics of reproduction in early modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2006); Anthony Fletcher, *Gender, Sex and Subordination in England, 1500-1800* (New Haven: Yale University Press); Rachel Weil, *Political Passion: Gender, the Family and Political Argument in England, 1680-1714* (Manchester: Manchester University Press, 1999).

de samenleving, en volgens Engelse historici zou dit ook invloed hebben gehad op de interpretatie van en controle over vrouwelijke lichamelijkeheid.¹⁷

Deze bezorgdheid met de regulatie van het lichaam kent niet alleen zijn reflectie bij religieuze autoriteiten, maar kan ook aangetroffen worden bij de regulaties opgelegd door vroegmoderne staten. Zo waren er bijvoorbeeld in het geval van Engeland frequent dynastieke crisissen die rond lichamelijkeheid zouden draaien. Indien monarchieën namelijk niet op tijd een mannelijke opvolger naar voren konden brengen, dan werden dynastieën met 'uitsterven' bedreigd. Het bracht heel wat maatschappelijke spanningen met zich mee en maakte volgens historici van de legitimiteit van kinderen, de macht van mannen, en de trouw en vruchtbaarheid van vrouwen een politieke zorg.¹⁸ Mary E. Fissell is een van de historici die er bijvoorbeeld in slaagt zowel e politieke als religieuze spanningen te linken aan "the politics of reproduction" in haar boek *Vernacular Bodies*. Op basis van een chronologisch kader speculeert Fissell over de causale relaties tussen vrouwelijke lichamelijkeheid, de politiek van de familie en de politiek van de staat. Vier historische 'momenten' domineren haar narratief: ten eerste de zestiende-eeuwse Engelse Reformatie, die ze linkt aan de afwijzing van geboorterituelen waarin de vrouw centraal stond. Ten tweede de zoektocht naar negatieve beelden over de vrouwelijke sekse, en hoe deze werden uitgedrukt in goedkope drukken bij de overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw. Ten derde wordt er een overzicht gegeven van een serie aan religieus-politieke 'gender troubles' die opkwamen tijdens de Engelse burgeroorlog in het midden van de zeventiende eeuw. En tot slot spreekt Fissell over een 'crisis in paterniteit', die ze associeert met de restauratie van de monarchie na 1660. Fissell besluit dat elk van deze 'momenten' een verschillend stadium in de evolutie van populaire ideeën over gender en seksualiteit, het reproductieve proces, en de sociale en politieke instituties reflecteert die bijdragen aan de vormgeving van de staat tot een stabiele entiteit.¹⁹

Andere historici hebben dan weer getracht vrouwen hun eigen lichamelijke ervaringen te achterhalen, die ook sterk werden bepaald door de toen dominante genderverhoudingen- en dynamieken. Zo tracht Laura Gowing in *Common bodies* een 'sociale geschiedenis' te schetsen van het vrouwelijk lichaam, waarbij ze zich focust op geslachtsgemeenschap, zwangerschap, bevalling en borstvoeding. Hoewel haar onderzoek slechts op basis van legale bronnen is gevoerd, slaagt ze er toch in de diepere betekenis van vrouwelijke lichamelijkeheid in zeventiende-eeuws Engeland bloot te leggen. Zo hecht ze bijvoorbeeld veel waarde aan de betekenis van 'aanraken', dat van groot belang zou zijn geweest bij vrouwen voor het vaststellen van zwangerschap bij zichzelf en anderen.²⁰

¹⁷ Lyndal Roper, *The Holy Household: women and morals in Reformation Augsburg* (Oxford: Clarendon Press, 1989), 1-5.

¹⁸ Gowing, "Women's Bodies," 814; Weil, *Political Passions*, 68-104.

¹⁹ Fissell, *Vernacular Bodies*, 1-13 en 244-9.

²⁰ David Wootton, "Never Knowingly Naked," recensie van *Common Bodies: Women, Touch and Power in 17th-Century England* door Laura Gowing, in *London Review of Books* 26, nr. 8 (2004): 26-7.

Het soort bronnen dat voor dit onderzoek wordt gebruikt hangt af van de focus van het onderzoek. Wordt er bijvoorbeeld gefocust op het politieke aspect van vrouwelijke lichamelijke, dan zien we vooral legale bronnen terugkomen. Maar ook medische literatuur en afbeeldingen, gericht op een eerder onderwezen publiek, of goedkoop drukwerk zoals ballades, grappen, pamfletten en dergelijke worden gebruikt. Hetzelfde geldt trouwens voor dramaturgische bronnen, die bijvoorbeeld gebruikt worden in het onderzoek van Pamela Allen Brown en Gail Kern Paster.²¹

Zoals Gowing echter opmerkt in haar overzichtsartikel schetst het historisch onderzoek in Groot-Brittannië momenteel vooral een statisch verslag van de zeventiende eeuw. Er wordt namelijk vooral gefocust op de spanningen die zich tijdens de zeventiende eeuw voordeden, en hoe het lichaam hier ten dienste van stond, maar wat ervoor of erna gebeurde wordt veralgemeniseerd. De zeventiende eeuw was dan wel een eeuw van ‘verandering’ en ‘spanning’, maar kan niet los worden gezien van wat zich ervoor of erna voordeed. Op medisch vlak deden zich bijvoorbeeld in de tweede helft van de zestiende eeuw medische vernieuwingen voor die ingrijpende gevolgen hadden voor de interpretatie van het (vrouwelijk) lichaam, maar slechts ‘de norm’ werden in de loop van de zeventiende eeuw (infra).²² Daarnaast focust het onderzoek zich bijna uitsluitend op Groot-Brittannië. Toch is er, zoals reeds toegelicht, opvallend genoeg een rijk gamma aan (gynaecologische) bronnen beschikbaar voor de zestiende-eeuwse Nederlanden waarin het vrouwelijk lichaam centraal staat. Aangezien de sociale invulling van het seksuele lichaam sterk van cultuur tot cultuur verschilt, lijkt het vervolgens bruikbaar deze bronnen aan inhoudelijke analyse te onderwerpen om meer inzicht te verwerven in de genderdynamieken van de zestiende-eeuwse Nederlanden zoals historici al voor de zeventiende-eeuwse Engelse casus hebben gedaan.

2.2 De vrouwengeneeskundige traditie

Medische bronnen zijn een van de bronnen waarin een bepaalde conceptualisatie rond vrouwelijke lichamelijke aangetroffen kan worden. Medische bronnen waarin het vrouwelijk lichaam centraal staat worden ook wel vrouwengeneeskundige of gynaecologische bronnen genoemd. In dit onderdeel heb ik een onderscheid gemaakt tussen de medische en literaire traditie van vrouwengeneeskundige bronnen. Bij de medische traditie gaat het om welke concepten of theorieën dominant zijn in vrouwengeneeskundige bronnen. Zo wordt kort de positie waarin vrouwen zich in de premoderne – patriarchale – samenleving bevonden toegelicht, aangezien het beeld dat over vrouwen circuleerde niet los kan worden gezien van hoe vrouwelijke lichamelijke in gynaecologische bronnen wordt benaderd. Maar ook de humeurenleer wordt toegelicht, aangezien deze als primair verklarend model van vrouwelijke lichamelijke diende en ook alomtegenwoordig is in *Der vrouwen natuere ende complexie*. Wanneer we het vervolgens over de literaire traditie hebben, wordt de ontwikkeling van vrouwengeneeskunde als ‘genre’

²¹ Fissell, *Vernacular Bodies*, 1-13; Pamela Allen Brown, *Better a Shrew Than a Sheep: Women, Drama, and the Culture of Jest in Early Modern England* (Ithaca: Cornell University Press, 2002); Gail Kern Paster, *The Body Embarrassed: Drama and the Disciplines of Shame in Early Modern England* (Ithaca: Cornell University Press, 1993).

²² Gowing, “Women’s Bodies,” 813-5.

toegelicht. Zoals reeds in de inleiding aangehaald onderging de vrouwengeneeskundige literaire traditie namelijk een aantal interessante ontwikkelingen in de loop van de (late) middeleeuwen, waar de focus dan ook op ligt.

2.2.1 De medische traditie

2.2.1.1 De vrouw en haar lichaam: essentieel of bedorven?

Gedurende de middeleeuwen, maar ook tijdens de vroegmoderne tijd, heerste er een zeer dubieus beeld over de vrouw. Dit werd onder meer veroorzaakt door de plaats die ze innam in de patriarchale orde. Enerzijds was de vrouw namelijk essentieel: ze was het enige geslacht in staat een kind te dragen. Dit zorgde er dan ook voor dat de vrouw voornamelijk tot haar rol als moeder en vrouw werd gereduceerd. Dit is bijvoorbeeld herkenbaar aan de cultus rond de Maagd Maria, waar tijdens de middeleeuwen veel belang aan werd gehecht. De Maagd Maria was een gewone vrouw, maar toch de moeder van God. Ze was zowel een maagd als een moeder.²³ Maar anderzijds werden vrouwen als psychisch, intellectueel en moreel zwakker beschouwd. Volgens de toenmalige logica waren ze vervolgens ondergeschikt aan de man: de man zijn bescherming en begeleiding is noodzakelijk. De oorsprong van deze ideeën kunnen hoofdzakelijk herleid worden tot wat in de Bijbel staat opgenomen, en dan meer specifiek het verhaal van de zondeval. Volgens de post-Bijbelse tradities was het zondevalverhaal namelijk bewijs dat vrouwen intellectueel en moreel zwakker waren, maar ook ongehoorzaam en gemakkelijker misleid in vergelijking met mannen. Genderongelijkheid was vervolgens het gevolg van het Goddelijke plan.²⁴

2.2.1.2 Het medische discours als eindpunt van een lange traditie

Hoewel de Renaissance de periode was waarin 'vernieuwende' medische theorieën zich ontwikkelden die aan de basis liggen van onze moderne geneeskunde, zoals bijvoorbeeld Vesalius' (1514-1564) innovaties inzake de menselijke anatomie in *De humani corporis fabrica libri septem*, zou het toch nog zeker een eeuw duren voor deze ideeën de norm werden in de samenleving. Dit is onder meer merkbaar uit *Der vrouwen natuere ende complexie*, waarin de humeurenleer nog steeds alomtegenwoordig is en gedurende de hele zestiende eeuw veel populariteit genoot. De humoraal-pathologie was de basis van de middeleeuwse (en bij uitbreiding vroegmoderne) geneeskunde. De theorie wordt toegewezen aan de reeds vermelde Hippocrates (*De natura hominis*), volgens wie het menselijk lichaam bestond uit vier elementen. Meer specifiek gaat het om vier lichaamsvochten of humeuren: het slijm of *flegma*, het bloed (*sanguis*), de gele gal (*colera*) en de zwarte gal (*melancolia*). Deze theorie werd door de Griekse arts Galenus verder uitgewerkt in *De temperamentis*. Volgens Galenus konden de vier humeuren namelijk gecombineerd worden met astrologische invloeden van de dierenriemtekens en planeten. Zowel voor de vier humeuren, als voor de vier elementen waaruit de materiële wereld

²³ Voor meer informatie over de evolutie van de cultus rond de Maagd Maria zie het hoofdstuk "Reforming the Body" in Fissell, *Vernacular Bodies*, 14-52.

²⁴ Wiesner, *Women and Gender*, 9-38; P.H. Cullum and P.J.P. Goldberg, "Gender ideologies," in *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, eds. Margaret Schaus (New York: Routledge, 2006), 308-10; Merry E. Wiesner, *Gender in History* (Malden: Blackwell, 2001), 102-3.

was opgebouwd (water, lucht, vuur en aarde), gold dat ze twee van de vier kwaliteiten (koud, warm, droog, vochtig) bezaten. Zo was het flegma, net zoals het element water, nat en vochtig en was het bloed, zoals lucht, warm en vochtig. Bij iedere mens waren deze vier humeuren aanwezig, maar wijzigden ze wel steeds in samenstelling. Aan deze begrippen werd zelfs het verschil tussen man en vrouw gekoppeld: mannen zijn heet en droog, vrouwen koud en vochtig. Een tekort aan hitte was dan ook de oorzaak dat vrouwen hun geslachtsorganen niet genoeg waren ontwikkeld en naar binnen gekeerd waren gebleven. De humeurenleer was vervolgens de aanleiding om de vrouw – en haar lichaam - als mislukte man te beschouwen.²⁵

De onderlinge verhouding tussen de lichaamsvochten bepaalde een persoon zijn karakter, ofwel zijn *complexie* of temperament. Zo onderscheidde men vier temperamenten, gekoppeld aan de humeuren. Het sanguinische temperament werd bijvoorbeeld beheerst door bloed. Het werd gezien als een sensueel en levenslustig type. Bij de flegmaticus domineerde dan weer het flegma. Een flegmaticus werd gezien als een lui, bleek en lafhartig persoon. Bij de cholericus, waarbij de gele gal overheerste, had dan weer een wraakzuchtige en driftige persoonlijkheid. Bij het melancholische temperament, tot slot, overheerste de zwarte gal. De melancholicus werd gezien als een zeer onbetrouwbaar en depressief persoon. In *Der vrouwen natuere ende complexie* wordt er gesproken over rode in plaats van gele cholera, maar aangezien de toegeschreven eigenschappen overeen komen met die van gele gal mogen we er volgens Mateboer vanuit gaan dat het om gele gal gaat..²⁶

De essentie van de premoderne ziekteleer hangt ook samen met de humeurenleer. Bij gezonde mensen is de juiste en uitgebalanceerde verhouding aan humeuren aanwezig, het lichaam verkeert in evenwicht of *eukrasie*. Bij zieken was een dergelijke verhouding echter zoek: er was een teveel of juist tekort aan één van de humeuren. Het lichaam is in onevenwicht of *dyskrasie*. De verstoring van de balans kon verschillende oorzaken hebben: een verkeerd dieet, een verkeerde stand van planeten of een verkeerd jaargetijde. Daarnaast konden ook zaken zoals de gesteldheid van de patiënt of zijn leeftijd meespelen. Volgens de humeurenleer kon dus een zieke genezen door de balans tussen de humeuren weer te herstellen. De belangrijkste voorwaarde voor genezing was dat de overtollige humeuren in de vorm van *materia peccans* uit het lichaam

²⁵ Erwin Huizenga, Orlanda S.H. Lie en Lenny M. Veltman, "Inleiding: Een wereld van kennis," in *Een wereld van kennis: bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*, eds. Erwin Huizenga, Orlanda S.H. Lie en L.M. Veltman (Verloren: Hilversum, 2002), 21; Karin Van Grunsven en Mieke van der Wey, "Vrouwenhulp of mannenvermaak? : een onderzoek naar de sexuele moraal in drie 16e eeuwse vrouwenboekjes," 3 vols. (PhD diss., Universiteit van Amsterdam, 1982), 13-6; Noga Arikha, *Passions and Tempers: A History of the Humours* (New York: Harper Perennial, 2007), 3-13.

²⁶ Jenny Mateboer, "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten. Een voorlichtingsboek voor mannen uit de zestiende eeuw," in *Kennis-maken: Een bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*, eds. Orlanda S.H. Lie en Lenny M. Veltman (Hilversum: Verloren, 2008), 190; Huizenga, Lie en Veltman, "Inleiding," 21; Arikha, *Passions and Tempers*, 37-41.

werden gedreven. Dit kon plaats vinden via urine, spuwen, overgeven, zweten, purgeren, aderlaten, menstrueren of zaadlozing.²⁷

Naast het feit dat de humeurenleer een van de meest dominante (medische) verklaringsmodellen was in de premoderne tijd, en ook alomtegenwoordig is in *Der vrouwen natuere ende complexie*, waren er nog andere middeleeuwse denkbeelden die bepalend waren voor de interpretatie van vrouwelijke lichamelijkeheid zoals bijvoorbeeld het idee van de micro- en macrokosmos. Geneeskunde en astrologie waren namelijk onlosmakelijk met elkaar verbonden in de premoderne tijd. Het idee dat heerste was dat de mens, of de wereld in het klein (*microkosmos*), nauw was verbonden met de wereld in het groot of de *macrokosmos*. Hierbij gaat het om de planeten en sterren met de sferen waarin ze ronddraaiden. Overeenkomstig met het onderscheid in de kosmos tussen het ondermaanse (vergankelijk, bestaande uit vier elementen) en het bovenmaanse (eeuwigdurend), bestond de mens uit een vergankelijk lichaam (ook niet toevallig bestaande uit vier elementen) en een eeuwige ziel. De planeten werden beschouwd gehoorzame dienaren van God te zijn. Van Hem hadden planeten en sterren krachten gekregen om gebeurtenissen op aarde en haar bewoners te beïnvloeden, maar deze invloed was van beperkte omvang. Ze konden namelijk alleen invloed uitoefenen op het lichaam van de mens en zijn fysieke neigingen. Op de wil van de mens hadden ze zo bijvoorbeeld geen greep.²⁸

2.2.1.3 Het “one-sex body” model

Wanneer we het hebben over vrouwelijke lichamelijkeheid in het medische discours van de premoderne tijd dan mag de historiografische bijdrage van Thomas Laqueur zeker niet vergeten worden. Dat gender en sekse, als variabelen die bijdragen aan de constructie van vrouwelijke lichamelijkeheid en seksualiteit, historische concepten zijn werd namelijk voor het eerst bewezen door Thomas Laqueur met zijn “one-sex body” theorie. Zoals reeds in de inleiding toegelicht beweert Laqueur dat het lichaam voor de achttiende eeuw werd geïnterpreteerd als bestaande uit één sekse en twee genders. De enige sekse was de mannelijke: de vrouw werd benaderd als een onvolmaakte, mislukte man. Man en vrouw verschilden dus in graad en niet in soort. Pas met de ‘verlichte’ ontwikkelingen van de achttiende eeuw zou het individuele subject gecreëerd worden en het ‘two-sex body’ model zijn opkomst kennen. Voor deze theorie baseert Laqueur zich sterk op bronnen waarin Galenus’ visie op vrouwelijke en mannelijke lichamelijkeheid aan bod komt.²⁹ Hoewel zijn ideeën zeer lang voor waar zijn aangenomen, heeft hij recent steeds meer kritiek ontvangen van wetenschapsgeschiedkundigen.

Zo ontving Laqueur onder meer kritiek van Helen King, Katherine Park en Monica Green. Hoewel Galenus’ model heel dominant en wijdverspreid was in premodern Europa, was het namelijk niet de enige (op klassieke autoriteiten gebaseerde) interpretatie die over het lichaam circuleerde. Helen King illustreert dit onder meer door middel van Hippocrates. Hoewel Galenus’

²⁷ Huizenga, Lie en Veltman, “Inleiding,” 21-4.

²⁸ Huizenga, Lie en Veltman, “Inleiding,” 20-1; Voor meer informatie over de oorsprong en evolutie van de humeurenleer zie Arikha, *Passions and Tempers*.

²⁹ Laqueur, *Making Sex*, 1-24.

humeurenleer is gebaseerd op Hippocrates zijn model, gaat Hippocrates in tegenstelling tot Galenus uit van een 'two-sex body' model. Dit illustreert dat er reeds voor de achttiende eeuw een 'two-sex body' model circuleerde, en dus de opkomst van het 'two-sex body' model niet strikt met de achttiende eeuw samenhangt. Daarnaast is een vaak verkondigde kritiek dat deze modellen slechts aan bod komen in geneeskundige literatuur gericht op een meer geleerd, geleerd publiek waardoor we er niet vanuit kunnen gaan dat dergelijke theorieën ook in de 'lagere' klassen van de samenleving circuleerden. Wat al deze kritieken vooral duidelijk maken is dat we steeds genuanceerd dienen om te gaan met het historisch verleden: monocausale verklaringen gaan vaak niet op. Omdat gender theorieën in de natuurlijke filosofie, biologie en geneeskunde steeds in specifieke sociale contexten zijn geconstrueerd, kunnen we nooit een homogeen model schetsen voor de vroegmoderne tijd.³⁰

2.2.2 De literaire traditie

De vrouwengeneeskundige traditie kent een zeer lange overlevering waarvan de oorsprong in de klassieke oudheid geplaatst kan worden. Ongeveer 1/5de van het oudste corpus aan Westerse medische literatuur beslaat de bespreking van het vrouwelijk lichaam.³¹ Hierbij gaat het niet uitsluitend om werken die het vrouwelijk lichaam bespreken, maar ook om algemene medische werken (zoals bijvoorbeeld medische encyclopedieën) die toevallig gynaecologische onderwerpen behandelen. Daarnaast zijn bijna alle gynaecologische teksten van mannelijk auteurschap. Het merendeel van deze gynaecologische werken werd dan ook volgens Monica Green door mannen gelezen en gebruikt.³²

In dit deel focus ik me vooral op de veranderingen die zich vanaf de late middeleeuwen voordeden. Zoals zal blijken ontwikkelde er zich namelijk toen een nieuw soort vrouwengeneeskundige teksten, waarbij de informatie afkomstig van klassieke autoriteiten werd gecombineerd met nieuwe teksten. Het is ook uit deze nieuwe vrouwengeneeskundige traditie dat er een explosie aan gynaecologische teksten voortkwam. De creatie van de bron die aan de oorsprong van *Der vrouwen natuere ende complexie* ligt, namelijk de *Liber physiionomiae* van Michael Scotus, dient dan ook binnen deze context gesitueerd te worden. Ik wijd me dan ook in dit deel niet te uitgebreid aan de verschillende klassieke autoriteiten die van belang waren binnen de vrouwengeneeskundige traditie, maar tracht eerder hun bijdragen in mijn bronanalyse te identificeren en daar kort toe te lichten (zie: bronanalyse).

³⁰ Helen King, *Hippocrates' women: reading the female body in ancient Greece* (Londen: Routledge, 1998), 1-20; Helen King, *The one-sex body on trial: the classical and early modern evidence* (Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2013), 1-30; Katherine Park en Robert A. Nye, "Destiny Is Anatomy," recensie van *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, door Thomas Laqueur, in *The New Republic* 204, nr. 7 (1991): 53-7; Monica Green, "Bodily Essences: Bodies as Categories of Difference," in *A Cultural History of the Human Body In the Medieval Age*, eds. Linda Kalof (New York: Berg Publishers, 2010), 141-62.

³¹ Monica Helen Green, "From 'Diseases of Women' to 'Secrets of Women': The Transformation of Gynecological Literature in the Later Middle Ages," in *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 30, nr. 1 (2000): 5.

³² Monica Green, "Gynecology," in *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, eds. Margaret Schaus (New York: Routledge, 2006), 339-43.

2.2.2.1 De Latijnse vrouwengeneeskundige traditie: een mengsel aan invloeden

Vóór de elfde eeuw waren slechts twee gynaecologische tradities dominant in vroegmiddeleeuws Europa, deze van Soranos van Efeze met *Gynaikeia* (2de eeuw na Christus) en het gynaecologische corpus van Hippocrates³³ De Latijnse gynaecologische literatuur was vooral beschrijvend: verschillende ziektes eigen aan het vrouwelijk lichaam werden opgesomd en de nodige behandeling werd toegelicht. Pas met de bloei van de Islam in de twaalfde en dertiende eeuw kwamen verschillende andere, belangrijke, Grieks-Romeinse teksten in Latijnse vertalingen in de wetenschappelijke kringen van West-Europa terecht. Als gevolg van toegenomen contacten tussen westerlingen en Arabieren in Noord-Spanje en op Sicilië ontstonden er aan het einde van de twaalfde eeuw nieuwe mogelijkheden voor een uitwisseling aan kennis. In tegenstelling tot het Katholieke Westen waren in het Oosten heel wat Grieks-Romeinse teksten sinds de Oudheid blijven circuleren. De teksten die in de late middeleeuwen in Europa terecht kwamen waren geen directe vertalingen van de oorspronkelijke Grieks-Romeinse teksten, maar gaan terug op Arabische vertalingen. De belangrijkste vertaalcentra waren in het Spaanse Toledo, op Sicilië en in Salerno. Door de inzet van Arabieren werden dus heel wat klassieke teksten aan het einde van de middeleeuwen herontdekt en gaven ze zelfs aanleiding tot de 'Renaissance'. Ze werden enthousiast verwelkomd als belangrijke bolwerken van kennis en werden zelfs opgenomen in het academische lesprogramma van jonge universiteiten. Dit nieuwe wetenschappelijke corpus zou eeuwenlang dominant blijven.³⁴

Het gaf zelfs aanleiding tot de geleidelijke creatie van een nieuw soort gynaecologische teksten waarbij de algemene principes van onder meer Galenus' geneeskunde bijvoorbeeld werden gecombineerd met andere gynaecologische geschriften, zoals deze van Soranos. In de loop van de twaalfde en dertiende eeuw verschenen zo heel wat nieuwe geneeskundige verhandelingen in het Latijn die het vrouwelijk lichaam als belangrijkste onderwerp hadden. Hoewel deze teksten hun oorsprong hebben bij theorieën en praktijken uit de Grieks-Romeinse oudheid, kennen ze ook een belangrijke invloed van nieuwe theorieën uit de Arabische wereld of tradities die zich in Zuid-Italië hadden ontwikkeld. Omdat de teksten qua inhoud en uitgangspunt verschillen hebben ze elk hun eigen traditie. Enerzijds hebben we de teksten die gericht zijn op een praktische-medische toepassing, ook wel gekend als vrouwengeneeskunde of *women's medicine*, en anderzijds zijn er teksten met een filosofisch-theoretische invalshoek. Deze worden ook vrouwengeheimen of *women's secrets* genoemd.³⁵

De belangrijkste vertegenwoordiger van de praktische Latijnse vrouwengeneeskundige traditie is het driedelige gynaecologische handboek *Liber Trotula*. Het wordt toegeschreven aan een

³³ Het gynaecologische corpus toegeschreven aan Hippocrates beslaat verschillende werken zoals *On the Nature of Woman* en *On the Diseases of Women II*. Monica Helen Green, *The Trotula: A Medieval Compendium of Women's Medicine* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001), 14-7.

³⁴ Van der Kolk, "Der vrouwen natuere ende complexie. Vrouwentrooster of mannenvermaak?" (Masterscriptie, Universiteit Utrecht, 2009), 13; Green, *The Trotula*, 12-20; Huizenga, Lie en Veltman, "Inleiding," 16-8; Green, "From "Diseases of Women"," 5.

³⁵ Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 13; Green, *The Trotula*, 12-20; Huizenga, Lie en Veltman, "Inleiding," 16-8.

twaaalfde-eeuwse vrouwelijke arts, genaamd Trota, die uit het Italiaanse stadje Salerno zou komen. De drie boeken zijn los van elkaar ontstaan en werden rond de twaalfde eeuw samengevoegd. De teksten zijn gebaseerd op de klassieke medische traditie of op een eigentijdse traditie van praktisch onderzoek. Het eerste boek, *Liber de sinthomatibus mulierum* of *Trotula major*, gaat over de aandoeningen van vrouwen en is gebaseerd op schriftelijke bronnen (zoals deze van klassieke autoriteiten). Het tweede boek, *De curis mulierum* of *Trotula minor*, gaat over de behandeling van vrouwenziekten. In tegenstelling tot de *Trotula major* is het een ongeorganiseerde verzameling van op de praktijk gebaseerde geneeswijzen met weinig tot geen theoretische ondersteuning. De derde tekst, *De omatu mulierum*, gaat over de vrouwelijke cosmetica. Net zoals de *Trotula minor* is het vooral op de praktische kant van vrouwengeneeskunde gericht. De tekst wordt als zeer bijzonder behandeld omdat het waarschijnlijk de eerste middeleeuwse Latijnse tekst was waarin cosmetica aan bod kwam. De Latijnse *Trotula*-traditie was zeer wijdverspreid. Er zijn 122 Latijnse handschriften overgeleverd en 22 vertalingen in de volkstaal, waaronder ook in het Middelnederlands.³⁶

De belangrijkste vertegenwoordiger van de theoretisch-filosofische invalshoek is dan weer *De secretis mulierum*. Lange tijd werd deze tekst toegeschreven aan de dertiende-eeuwse filosoof, theoloog en wetenschapper Albert(us) Magnus. Hij was lid van een Dominicaanse kloosterorde. Nu gaat men er echter vanuit dat het werk is vervaardigd door één van zijn leerlingen afkomstig uit hetzelfde kloostermilieu. De auteur – of de traditie – wordt daarom pseudo-Albertus Magnus genoemd. De tekst handelt over verschillende onderwerpen met betrekking tot het vrouwelijk lichaam, zoals bijvoorbeeld het verwekken van een kind, de vorming van de foetus, tekenen van zwangerschap, enzovoort. Deze ‘theoretische’ onderwerpen komen ook uitvoerig aan bod in *Der vrouwen natuere ende complexie*, waardoor het op het eerste zicht lijkt dat het boekje onder deze traditie geplaatst kan worden. Het filosofische aspect van deze traditie is vooral merkbaar uit de manier waarop het vrouwelijk lichaam in het universum wordt gekaderd. Dit is onder meer merkbaar uit de aandacht die aan astrologische invloeden op de foetus wordt gegeven. Dat dit boek enorme populariteit genoot blijkt onder meer uit feit dat het in meer dan 80 handschriften en 120 gedrukte boeken bewaard is gebleven. Daarnaast illustreren volgens Lie de talrijke vertalingen in de volkstaal een belangrijke invloed op de ontwikkeling van een gynaecologische traditie in de volkstaal.³⁷

Naast het verschil in invalshoek tussen de *Liber Trotula* en *De secretis mulierum*, wordt de *Liber Trotula* traditie over het algemeen ook als meer ‘vrouwvriendelijk’ beschouwd. Hoewel beide tradities uitgaan van het idee dat het vrouwelijk lichaam van natuur zwakker is dan het mannelijke, wordt het vrouwelijk lichaam bij *De secretis mulierum*-traditie beschouwd als een misbaksel. Vrouwelijke aandoeningen worden dan ook gezien als een onvolkomenheid van het

³⁶ Lie, “Over vrouwen en hun geheimen,” 22; Green, *The Trotula*, 17-48; Van der Kolk, “Der vrouwen natuere,” 14-5.

³⁷ Lie, “Over vrouwen en hun geheimen,” 22; Van der Kolk, “Der vrouwen nature,” 14-5; Helen Rodnite Lemay, *Women’s Secrets: A Translation of Pseudo-Albertus Magnus’ De Secretis Mulierum with Commentaries* (New York: State University of New York Press, 1992), 1-58.

vrouwelijk lichaam. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de behandeling van het menstruum. In tegenstelling tot de teksten die tot de traditie van *De secretis mulierum* behoren, worden er in de *Trotula*-teksten geen uitspraken gedaan over de giftige en schadelijke werking van het menstruatieleed. Orlanda S.H. Lie noemt dit de "menstruatiemythe", een mythe die zeer duidelijk aanwezig is in *Der vrouwen natuere ende complexie* (infra). Daarnaast legt de *Trotula*-traditie meer nadruk op de pathologische en fysiologische eigenschappen van het vrouwelijk lichaam waarbij niet alleen vrouwenkwalen worden benoemd, maar ook een manier om ze te bestrijden wordt voorgesteld.³⁸

Vanaf de dertiende eeuw groeiden deze twee tradities echter naar elkaar toe, wat een gevolg was van een 'derde vertaalfase' binnen de literaire traditie. Er is sprake van een toenemende wisselwerking tussen geleerde kennis afkomstig uit een handschriftelijke Latijnse traditie en de volkstalige traditie waarmee praktische, ambachtelijke kennis (oraal) werd overgedragen. Aanvankelijk ontwikkelden deze soorten kennis zich los van elkaar in gescheiden circuits, waar de Latijnse vrouwengeneeskundige traditie bijvoorbeeld van getuigt, maar met de opkomst van de geschreven volkstaal ontstond er interactie tussen beide tradities. In het geval van gynaecologische literatuur gaf dit ook aanleiding tot een vermenging van de theoretisch-filosofische en praktisch-georiënteerde traditie. Ook de inhoud van *Der vrouwen natuere ende complexie* getuigt hiervan. Hoewel *Der vrouwen natuere ende complexie* namelijk op het eerste zicht onder de *De secretis mulierum* traditie geplaatst kan worden, bevat het ook praktisch-georiënteerde elementen.³⁹

2.2.2.2 Van vrouwenziektes naar vrouwegeheimen

Deze ontwikkelingen hadden volgens Katherine Park en Monica Green ook belangrijke gevolgen voor de organisatie van gynaecologische kennis. Waar voorheen namelijk vooral in gynaecologische literatuur de focus lag op het beschrijven van 'vrouwenziektes' (of "Diseases of Women") verschoof de nadruk vanaf de dertiende, maar vooral veertiende en vijftiende eeuw, naar 'geheimen van vrouwen' (of "Secrets of Women"). Centraal hierbinnen stonden de veranderde attitude ten aanzien van vrouwelijke voorplantingsorganen. De traditie van 'vrouwenziektes' zou vooral dominant zijn geweest in gynaecologische literatuur tot de dertiende eeuw: de focus lag op het beschrijven van vrouwenziektes en hoe deze genezen konden worden, waaronder onder meer ziektes specifiek aan (en middelen tegen) de vrouwelijke voorplantingsorganen werden besproken. Uitgebreide besprekingen van de vrouwelijke

³⁸ Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 14-6; Green, *Trotula*, 20-1; Lie, "Over vrouwen en hun geheimen," 22.

³⁹ Ria Jansen-Sieben, "De vrouw in medische literatuur," in *Middeleeuwers over vrouwen*, R.E.V. Stuip en Cornelis Vellekop (Utrecht: HES, 1985), 160-79; Orlanda Lie en Lenny Veltman, "Ter inleiding," in *Kennismaken: een bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*, eds. Orlanda Lie en Lenny Veltman (Amsterdam: Verloren, 2008), 9-23; Monica van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 12. Om toch enige structuur en houvast te creëren voor deze thesis, volg ik de definitie van Huizinga, Lie en Veltman gegeven in de inleiding van *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur* (Hilversum: Verloren, 2002), 11-36. Ook volg ik de middeleeuwse indeling van artesliteratuur. Of de 'definitie' van artesliteratuur en de moderne toepassing van de middeleeuwse indeling terecht is, vormt nog steeds onderwerp van discussie. Hier laat ik mij echter niet mee in. Voor een kort overzicht zie Lie en Veltman, "Ter inleiding," 9-23.

voorplantingsorganen waren echter niet gebruikelijk, aangezien ze met schaamte werden geassocieerd aangezien het dezelfde organen waren die vrouwen voor seksuele gemeenschap gebruikten. Bij de traditie van 'geheimen van vrouwen' echter, die vanaf de dertiende eeuw opkwam, kwam de focus vooral te liggen op de werking van het vrouwelijk lichaam waarbij de vrouwelijke voorplantingsorganen centraal kwamen te staan. Werken die uit de pseudo-Albertus Magnus traditie voortkomen zijn hier de bekendste vertegenwoordigers van. Monica H. Green illustreert deze verschuiving door het taalgebruik rond de vrouwelijke reproductieve organen in gynaecologische literatuur te analyseren. Katherine Park door de centraliteit van de vrouwelijke voorplantingsorganen in de eerste anatomische boeken aan te tonen, zoals bijvoorbeeld deze van Vesalius.⁴⁰

Monica Green en Katherine Park suggereren zelfs, geheel in de lijn van het Britse debat, dat deze toegenomen focus op de voorplantingsorganen de wens voor 'controle' over de vrouwelijke reproductie reflecteert. De shift in de toon van gynaecologische literatuur aan het einde van de dertiende eeuw is vervolgens de uitkomst van een bepaalde 'machtsstrijd'. Tijdens de middeleeuwen zou de baarmoeder namelijk als een bron van door God gewilde mysteries hebben gefungeerd, waarover mannen maar geen controle konden krijgen. Omdat vrouwen deze 'bron van mysterie' bezaten, hadden zij slechts het vermogen om de mysterieuze krachten van de uterus te interpreteren. De vrouwelijke reproductieve organen waren dus 'geheimen van vrouwen', waarvan kennis op eigen ervaring was gebaseerd en vooral oraal circuleerde. Daarom dat de nadruk in gynaecologische literatuur vóór de dertiende eeuw dan ook op vrouwenziektes lag. Maar hierdoor was het vrouwelijk lichaam wel de bron van heel wat mannelijke onzekerheden. Hoe kon de man bijvoorbeeld zeker zijn dat een kind van hem was? Naar het einde van de middeleeuwen toe bereikten deze onzekerheden volgens Green en Park hun hoogtepunt. De interpretatieve autoriteit van vrouwen werd steeds vaker door mannen ondermijnd in hun poging om de vrouwelijke 'lichamelijke' geheimen bloot te leggen. Hiermee hoopten mannen meer controle te verwerven over het vrouwelijke lichaam en haar reproductieve krachten.⁴¹ Of zoals Monica H. Green het zelf formuleert:

The fuller ramifications of this transformation needs to be explored, but it is clear even now that the cooptation of gynaecological literature served more to buttress entrenched "structural misogyny" of authoritative traditions than to challenge them. The adoption of the title *secrets of women* did not enshroud women's bodies with a protective barrier to the male gaze; rather, it rendered women's bodies open for intellectual scrutiny in ways that, quite understandably, may have left observers with concern that medical discourse had more power to harm women than to help them.⁴²

⁴⁰ Green, "From "Diseases of Women"," 5-7; Katherine Park, *Secrets of women: gender, generation, and the origins of human dissection* (New York: Zone books, 2010), 77-120.

⁴¹ Green, "From "Diseases of Women"," 77-120; Gowing, "Women's Bodies," 817.

⁴² Green, "From "Diseases of Women"," 6-7.

2.3 Artes-literatuur: vrouwengeneeskundige bronnen in de Nederlanden

In het geval van de Nederlanden gaf de 'derde vertaalfase' ook aanleiding tot het ontstaan van een nieuw soort bronnen, genaamd artesliteratuur, waarbinnen Middelnederlandse gynaecologische literatuur zoals *Der vrouwen natuere ende complexie* kan worden gesitueerd. Met artesliteratuur wordt de Middelnederlandse literatuur gericht op kennisoverdracht geproduceerd tussen 1250 en 1600 bedoeld. Ze getuigen van de toegenomen wisselwerking tussen geleerde Latijnse kennis uit een handschriftelijk milieu en praktische volkstalige kennis afkomstig uit de orale traditie. Het merendeel van de Middelnederlandse artesteksten biedt namelijk Latijnse geleerde kennis in een vereenvoudigde of aangepaste vorm aan. Hierbij gaat het niet alleen om gepopulariseerde Middelnederlandse artesteksten die bewerkt zijn voor een niet-gespecialiseerd publiek, maar ook teksten die bedoeld zijn voor een meer geletterd en ontwikkeld publiek. Onder welke categorie *Der vrouwen natuere ende complexie* valt komt later in deze thesis aan bod. De ontwikkeling van artesliteratuur kan trouwens ook gelinkt worden aan de reeds beschreven traditie binnen vrouwengeneeskunde van praktisch-medisch en theoretisch-filosofische georiënteerde teksten. Met de opkomst van de geschreven volkstaal zouden deze twee tradities ook met elkaar vermengd zijn geraakt, waar *Der vrouwen natuere ende complexie* ook van getuigt. Hoewel *Der vrouwen natuere ende complexie* met zijn theoretisch-filosofische invalshoek namelijk beter aansluit bij de traditie van *De secretis mulierum*, komen ook praktisch-medische elementen aan bod. Dit is bijvoorbeeld merkbaar uit de voedseladviezen die worden gegeven (infra), waardoor het boekje niet als strikt theoretisch-filosofisch beschouwd kan worden. Onderzoek naar Middelnederlandse artesteksten is niet alleen interessant (en relevant) omdat ze van al deze veranderingen die zich binnen de literaire traditie voordeden getuigen, maar ook omdat er een bepaald (medisch) wereldbeeld aan hun grondslag ligt.⁴³

Tot slot wordt er binnen de artesliteratuur een onderscheid gemaakt tussen drie reeksen: de *artes liberales* (de vrije kunsten), de *artes mechanicae* (het handwerk) en de *artes magicae* (tovenarij en waarzegkunsten). De *artes liberales* waren de zeven vrije kunsten die de basis vormden van het universitair onderwijs en de wetenschap in de middeleeuwen. De *artes mechanicae* houden strikt utilitaire werken in, die noodzakelijk waren om een ambacht uit te oefenen of lichamelijke arbeid te verrichten. De *artes magicae* betrof dan weer een oude vorm van praktische natuurfilosofie, waarin elementen van scheikunde, natuurkunde, astrologie, semiotiek, geneeskunde, mysticisme en religie zaten vervat. *Der vrouwen natuere ende complexie* kan onder de categorie van de *artes magicae* geplaatst worden, aangezien elementen van geneeskunde met die van natuurfilosofie worden gecombineerd.⁴⁴

2.3.1 De Middelnederlandse vrouwengeneeskundige traditie: een overzicht

Volgens het *Repertorium* van Ria Jansen-Sieben zijn er meer dan 20 handschriften en 30 drukken overgeleverd met gynaecologische kennis in het Middelnederlands. Uit een vergelijking

⁴³ Lie en Veltman, "Ter Inleiding," 9-23; Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 14-8.

⁴⁴ Erwin Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie. De Middelnederlandse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context* (Hilversum: Verloren, 2003), 17-9; Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 12; Lie en Veltman, "Ter inleiding," 10-3.

met de Latijnse traditie hebben volgens Lie zowel *De secretis mulierum* als de *Trotula*-traditie hun sporen nagelaten op de Middelnederlandse vrouwengeneeskundige teksten. Dit blijkt ook uit de vier categorieën die Lie voor de handschriftelijke traditie onderscheidt: twee hiervan zijn vooral gebaseerd op de *Trotula*-traditie en één op de *De secretis mulierum*, waarvan een bekende vertegenwoordiger het Gentse handschrift (signatuur UB 444) *Der vrouwen heimelijcheit* bijvoorbeeld is. De vierde categorie ontleent zijn kennis aan verschillende Latijnse bronnen waaronder zowel de *Trotula* als *De secretis mulierum* vallen.⁴⁵

De verspreiding van gynaecologische kennis in het Middelnederlands werd ook in het tijdperk van het gedrukte boek voortgezet. De boekdrukkunst voorzag daarbij trouwens nieuwe dimensies. De drukpers had namelijk belangrijke sociale gevolgen, een idee dat voor het eerst uitvoerig werd uitgewerkt door Elizabeth Eisenstein.⁴⁶ De drukcultuur stimuleerde geletterdheid, en droeg ook bij tot de creatie van een 'nieuwe' wetenschappelijke cultuur die kenmerkend is voor de Renaissance. Het veranderde de natuur van het academisch debat, en hoewel het een 'top-down' ontwikkeling was, veranderde de drukpers ook de levens van 'gewone' mensen. Vanaf het moment dat namelijk gynaecologische kennis in druk verscheen, kon het namelijk ook meer mensen bereiken dan voorheen.⁴⁷ Dit blijkt ook uit de verschillende soorten gynaecologische werkjes die enorm vaak werden herdrukt in de loop van de zestiende eeuw en later. Zoals reeds in de inleiding werd aangehaald valt *Der vrouwen natuere ende complexie* niet alleen onder deze categorie, maar ook boekjes zoals *Tprofijt der vrouwen*, *Den roseghaert vanden bevruchten vrouwen*, *Tboeck vande Vroet-Wijfs* en Johannes van Ketham zijn *Fasciculus medicinae*. Er is reeds onderzoek gedaan naar een aantal van deze werkjes, zoals bijvoorbeeld *Tprofijt der vrouwen* dat vaak in één adem met *Der vrouwen natuere ende complexie* wordt genoemd, maar tot zover ik weet zijn ze net zoals *Der vrouwen* nog niet in de bredere gender- en lichaamsgechiedenis geplaatst. Hoewel mijn onderzoek zich uitsluitend tot een discoursanalyse van de inhoud van *Der vrouwen natuere ende complexie* richt, zou gelijkaardig onderzoek naar deze andere drukken zeker tot meer inzicht kunnen leiden.⁴⁸

2.3.2 Onderzoek naar artesliteratuur: stand van zaken

Het onderzoek naar de Middelnederlandse artesliteratuur kwam pas vanaf de jaren 1970 op gang met een overzichtsartikel van de reeds vermelde Brusselse hoogleraar Ria Jansen-Sieben. Voorafgaand aan deze periode werden wel een aantal artesteksten uitgegeven, maar dit gebeurde vooral door onderzoekers die tijdens hun werkzaamheden met dergelijke werken in aanraking kwamen. De belangstelling voor artesliteratuur door taalkundigen volgde enkele jaren later. In 1980 werd bijvoorbeeld voor het eerst aan de Universiteit Utrecht een doctoraalcollege aan een Middelnederlandse artestekst gewijd (meer specifiek handschrift Brussel, Koninklijke

⁴⁵ Jansen-Sieben, *Repertorium*, 63-7; Lie, "Over vrouwen en hun geheimen," 22-7.

⁴⁶ Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe. Volumes I and II* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980).

⁴⁷ William Bynum, "Introduction," in *A cultural history of the human body in the Renaissance*, eds. Linda Kalof en William Bynum (Londen: Bloomsbury, 2010), 2-3.

⁴⁸ Lie, "Over vrouwen en hun geheimen," 22-7.

Bibliotheek, IV 27). Met de verschijning van het *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* van Ria Jansen-Sieben in 1989, waarin bijna 1000 handschriften en drukken tot 1600 met Middelnederlandse artesteksten staan opgenomen, werd een stevig fundament gelegd voor artesonderzoek.⁴⁹

Aangezien taalkundigen zich vooral hebben bezig gehouden met het bestuderen van artesliteratuur, is er bij artesliteratuur vaak gebrek aan een bredere historische contextualisering en kadering binnen het bredere historiografische debat. Een analyse die bijvoorbeeld reeds voor de zeventiende-eeuwse Engelse casus is gebeurd, ontbreekt nog voor de Nederlanden hoewel er Middelnederlandse geneeskundige literatuur beschikbaar is die een dergelijk onderzoek toelaten. Daarnaast focust het onderzoek naar artesteksten zich vooral op handschriften, waardoor er nog veel onderzoek nodig is naar drukken. Goede aanzetten worden echter al gegeven in verzamelbundels zoals *Een wereld van kennis* en *kennis-maken*. Ook Huizenga merkt dit op, die uitvoerig onderzoek heeft gedaan naar Middelnederlandse chirurgische artesteksten. Daarnaast geeft hij nog twee andere belangrijke redenen waarom onderzoek naar (medische) artesteksten relevant is. Heel wat laatmiddeleeuwse Europese geneeskundige literatuur is namelijk uitsluitend in het Middelnederlands vertaald, en geen andere volkstaal. Maar ook zijn ze al heel vroeg, namelijk in de loop van de veertiende eeuw en soms nog eerder, uit het Latijn in het Middelnederlands omgezet wat veel eerder is dan in de ons omringende landen.⁵⁰

2.4 Tussenbesluit

Ik ben zeker niet de eerste die onderzoek doet naar vrouwelijke lichamelijkeheid in vroegmodern Europa, maar er zijn drie elementen dat mijn onderzoek onderscheidt van wat er reeds is gedaan. Ten eerste de keuze van mijn bron: *Der vrouwen natuere ende complexie*. Onderzoek naar artesliteratuur is namelijk een vrij 'recent' onderzoeksgebied. Zeker naar Middelnederlandse medische artesteksten toe dient er volgens Huizenga nog veel onderzoek te worden verricht, die het merendeel van de artesteksten beslaan. Erwin Huizenga gaf hier zelf reeds een goede aanzet toe met zijn onderzoek naar Middelnederlandse chirurgische artesteksten. Wat deze artesteksten vooral interessant voor onderzoek maken, is dat ze tot stand zijn gekomen in de 'derde vertaalfase'. Omdat er in deze fase sprake is van een toegenomen wisselwerking tussen het Latijnse, geleerde handschriftelijke kennis en kennis uit het orale, praktische milieu creëert dit een zeer intrinsieke soort medische bronnen.

Ten tweede is de geografische focus van mijn onderzoek belangrijk. Zoals aangetoond focust het onderzoek naar vrouwelijke lichamelijkeheid voor de vroegmoderne periode zich namelijk vooral op Groot-Brittannië, waarbij er ook al onderzoek is gedaan naar het onderliggende medische discours. Toch kan dit medische discours sterk van cultuur tot cultuur verschillen, zoals Laura Gowing heeft aangetoond, omdat de dimensies van de patriarchale orde zich in iedere

⁴⁹ Huizenga, Lie en Veltman, "Inleiding," 15; Jansen-Sieben, *Repertorium*.

⁵⁰ Huizenga, Lie en Veltman, *Een wereld van kennis*; Lie en Veltman, *Kennis-maken*; Huizenga, *Tussen autoriteit en empirie*, 34.

samenleving op een andere manier uitten. Door de analysemodellen uit het Britse debat vervolgens op *Der vrouwen natuere ende complexie* toe te passen, kunnen we hopelijk meer inzicht verwerven in de genderdynamieken van de zestiende-eeuwse Nederlanden en welke rol het medische discours hierin kreeg toegewezen. Meer specifiek tracht ik het concept van de patriarchale orde op *Der vrouwen natuere ende complexie* toe te passen, met speciale aandacht voor hoe dit onder meer tot uiting kwam in gynaecologische literatuur zoals bijvoorbeeld in de vorm van 'vrouwengeheimen'.

Ten derde is ook de periode relevant. Zoals namelijk aangetoond ligt de focus voor Groot-Brittannië vooral op de zeventiende eeuw, aangezien er zich toen een heleboel veranderingen voordeden waaronder medische, maar ook maatschappelijke veranderingen. De zestiende eeuw wordt vaak met de Renaissance geassocieerd en wordt (op medisch vlak) gezien als de 'bakermat' van de vernieuwingen die zich in zeventiende eeuw voordeden, hoewel de zestiende eeuw evenzeer nog héél sterk ingebed was in de middeleeuwse cultuur. Dit is ook herkenbaar in *Der vrouwen natuere ende complexie*, waarin de (middeleeuwse) humeurenleer van Galenus als primair verklaringmodel dient en bijvoorbeeld niet de vernieuwende anatomische studies van Vesalius. Naast deze dynamiek tussen 'oude' en 'vernieuwende' medische kennis, getuigt de zestiende eeuw daarbovenop van een enorme populariteit inzake gynaecologische literatuur. Dit blijkt niet alleen uit de creatie van en het aantal exemplaren die zijn overgeleverd van *Der vrouwen natuere ende complexie*, maar ook uit de extante drukken van andere Middel nederlandse gynaecologische literatuur zoals bijvoorbeeld *Het profijt der vrouwen*. Waarom dit zo was, zal ik dan ook trachten te verklaren in deze thesis.

Omwille van al deze redenen doe ik dus in deze thesis onderzoek naar de genderdimensie van zestiende-eeuwse Middel nederlandse gynaecologische literatuur. Dit doe ik door het medische discours van *Der vrouwen natuere ende complexie* te analyseren, met daarbij speciale aandacht voor de invulling van het vrouwelijk lichaam. Zoals namelijk Foucault, maar ook Laqueur, als belangrijkste vertegenwoordigers van de subdiscipline binnen lichaams- en gendergeschiedenis hebben aangetoond kan lichamelijke niet als een neutraal concept beschouwd worden maar reflecteert zijn constructie steeds bepaalde machtsverhoudingen. Dit doe ik onder meer door het boekje in te kaderen in de reeds beschreven literaire en medische traditie van vrouwengeneeskundige literatuur. Ik ben dan ook in deze scriptie vooral geïnteresseerd in het machtsaspect van genderverhoudingen, en hoe dit in het discours van een zestiende-eeuwse gynaecologisch boekje zoals *Der vrouwen natuere ende complexie* aan bod komt.

3 Bronnencorpus

3.1 Oorsprong

Zoals Braekman voor het eerst in 1980 aantoonde is *Der vrouwen natuere ende complexie* een Middelnederlandse bewerking van een Latijns werk van Michael Scotus. Michael Scotus was een wetenschapper die rond 1200 leefde. Hoewel 'Scotus' naar zijn vermoedelijk Schotse achtergrond verwijst, is men dit verre van zeker. Vooral zijn vertalingen van Aristoteles' werken (*Historia Animalium*, *De Caelo* en waarschijnlijk ook *De Anima*) van het Arabisch en Hebreeuws naar het Latijn zijn van enorm belang geweest voor de wetenschappelijke milieus van middeleeuws West-Europa. Huizenga, Lie en Veltman zien Scotus dan ook als belangrijkste vertegenwoordiger het van 'vertaalcentra' in Sicilië. Daarnaast stond Scotus ook gekend als astroloog.

De eerste zekere datum die historici over Scotus hebben is 1217. Toen bevond Scotus zich in Toledo, waar hij net klaar was met het vertalen van al-Biṭrūjī's (ook wel gekend als Alpetragius (ca. 1204)) traktaat over de atmosfeer *Kitāb fī l-hay'a*. In 1220 bevond hij zich in Bologna en in de jaren daarop was hij waarschijnlijk in dienst van de Paus. Met zijn pluralistische benadering zou hij al snel gepromoveerd zijn tot Aartsbisschop van Cashel in Ierland (mei 1224), maar uiteindelijk weigerde hij deze positie. Na 1227 bevond hij zich aan het Siciliaanse hof van de Heilige Roomse keizer Frederik II, waar hij verbleef als hofastroloog. Hij stierf vermoedelijk rond 1235, aangezien zijn dood wordt vermeld in een gedicht geschreven in het begin van het jaar 1236.⁵¹

Naast zijn vertalingswerk schreef Michael Scotus ook zelf een aantal werken. Hij staat vooral gekend omwille van drie grote – ongedateerde – werken: de *Liber introductorius*, de *Liber particularis* en de *Liber physionomiae*. Ze zijn opgedragen aan keizer Frederik II, onder wie Scotus in 1220 in dienst was getreden. Deze werken dienen als handleiding voor de keizer, zodat de keizer beter een goede van een slechte courtesane kan onderscheiden. Slechts de *Liber physionomiae* verscheen achteraf in druk. Dat het veel populariteit genoot wordt bevestigd door de twintig overgeleverde drukken van voor 1500, gedrukt in onder meer Leuven en Antwerpen. Maar ook na 1500 bleef het zeer geliefde literatuur. Volgens Braekman werd het nog tot in de achttiende eeuw in het Nederlands herdrukt en verscheen de laatst bekende druk, een vertaling in het Engels, in 1832 in Londen. Het werd niet alleen onder zijn oorspronkelijke naam gedrukt, maar verscheen ook als *De secretis naturae* of *De secretis mulierum* wat naar zijn 'geheimzinnige' inhoud verwijst (supra). Daarnaast vormt het ook trouwens de basis voor de tekst van *Der vrouwen natuere ende complexie*.⁵²

De *Liber physionomiae* is verdeeld in drie delen. Het eerste deel telt 23 hoofdstukjes en gaat over de 'natuere' van de vrouw. Het tweede hoofdstuk heeft 35 hoofdstukken en handelt over de

⁵¹ The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Michael Scot: Scottish scholar," geraadpleegd 03.05.2017, <https://www.britannica.com/biography/Michael-Scot>; W.L. Braekman, *Der vrouwen natuere ende complexie. Een volksboek, naar de Utrechtse druk van Jan Berntsz. Van omstreeks 1538, met toelating van de British Library* (Sint-Niklaas: Danthe, 1980), 9; Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 19-20; Huizenga, Lie en Veltman, "Inleiding," 17.

⁵² The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Michael Scot." ; Braekman, *Der vrouwen natuere*, 9.

'complexie' van de vrouw. Het derde deel is het meest uitvoerige met 102 hoofdstukken. Slechts het eerste en tweede deel is in *Der vrouwen natuere ende complexie* overgenomen. In tegenstelling tot andere literatuur uit de vrouwengeneeskundige traditie richt de tekst zich niet op de verloskunde, maar wel op het seksuele leven en complexie van de vrouw. Ook in *Der vrouwen natuere ende complexie* is verloskunde niet het belangrijkste onderwerp. Volgens Braekman komt de inhoud van *Der vrouwen natuere ende complexie* bijna volledig overeen met die van de *Liber physionomiae* naast kleine weglatingen, toevoegingen, wijzingen in de volgorde van de zinnen en soms verkeerd vertaalde woorden. Zoals echter uit de bronanalyse verder in de thesis zal blijken zijn deze veranderingen toch betekenisvoller dan eerst werd verondersteld.⁵³

3.2 Edities

Wanneer we het hebben over edities is het belangrijk dat we een onderscheid maken tussen de verschillende vroegmoderne edities en moderne uitgaves die zijn verschenen van *Der vrouwen natuere ende complexie*. Met vroegmoderne edities bedoel ik de verschillende edities waarin *Der vrouwen natuere ende complexie* tot in de 19de eeuw werd gedrukt, met moderne uitgaves gaat het dan weer over moderne, academische uitgaves van één of meerdere van deze vroegmoderne drukken. Aangezien ik mij in deze thesis slechts aan een inhoudelijke analyse (van een combinatie van edities) wijd, ga ik niet te uitgebreid in op de verschillende vroegmoderne edities van het boekje.

3.2.1 Vroegmoderne edities

Een overzicht van de verschillende zestiende-eeuwse edities wordt door Ria Jansen-Sieben in het *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur* gegeven. Zo zouden er 10 drukken bewaard zijn gebleven uit de zestiende-eeuw.⁵⁴ Na zelf echter wat onderzoek te doen blijkt deze lijst niet exhaustief te zijn. Zo blijken er ook zestiende-eeuwse exemplaren bewaard te worden in de Verenigde Staten die Jansen-Sieben bijvoorbeeld niet vermeldt. Meer specifiek gaat het om een exemplaar uit 1599 (signatuur RB 3068102129021), dat wordt bewaard aan de New York Academy Medicine Library, en twee exemplaren (ca. 1528-1541 (signatuur WZ 240 V984 1528) en ca. 1563 (signatuur WZ 240 V984 1501)) die aan de National Library of Medicine in Bethesda worden geconserveerd.⁵⁵ Hoewel ik mij in deze thesis niet inlaat met waarom en hoe dergelijke Middelnederlandse drukken in het buitenland zijn verzeild, is het wel een opmerkelijke vaststelling die hopelijk aanleiding kan geven tot verder onderzoek. Hierbij zou het niet alleen om de reeds vermelde bewaarde drukken in de Verenigde Staten gaan maar ook, zoals uit Ria Jansen-Sieben's overzicht blijkt, drukken die aanwezig zijn in Groot-Brittannië.

De oudst bewaarde druk die we van *Der vrouwen natuere ende complexie* hebben is uit 1531. Het is door Van Doesborch in Utrecht uitgegeven en wordt bewaard aan de

⁵³ Braekman, *Der vrouwen natuere*, 9-11; Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 18.

⁵⁴ Jansen-Sieben, *Repertorium*, 63-7.

⁵⁵ Ik heb deze exemplaren via www.worldcat.org gevonden, en vervolgens nagekeken in de online catalogus van de bibliotheken zelf. Voor de New York Academy Medicine Library, zie <http://catalog.nyam.org/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=251599>. Voor de National Library of Medicine in Bethesda, zie <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/nlmcatalog/?term=der+vrouwen+natuere>.

Universiteitsbibliotheek van Amsterdam onder de signatuur Ned. Inc. NK 2184.⁵⁶ Deze editie is echter onvolledig. De volgende – volledige – edities zijn (door Nijhoff-Kronenburg) gedateerd op ca. 1535 en 1538. Ze zijn beiden door Berntsz in Utrecht uitgegeven. De editie van ca. 1535 wordt bewaard aan de Bodelian Library in Oxford. Het krijgt de signatuur Oxford, BL, 8° Z 435 BS mee.⁵⁷ De editie van 1538 wordt aan de British Library in Londen bewaard onder de signatuur London, BL, 8415 d. 10.⁵⁸ De hierop volgende zestiende-eeuwse edities zijn steeds onder verschillende drukkers uitgegeven in Antwerpen, zoals bijvoorbeeld door Jan van Ghelen (waarschijnlijk II (1544-1583) en III (1579-1610)), Jan Roelants (1537-1569) en Jacob Bosselaer (1551-1600).⁵⁹ De editie uit 1531 en 1538 staan tot nu toe steeds centraal in onderzoek naar *Der vrouwen natuere ende complexie*. Waarschijnlijk wordt er voorkeur gegeven aan de editie uit 1531 omdat het de oudste en enige resterende editie van Van Doesborch is, terwijl de voorkeur voor de editie uit 1538 waarschijnlijk te maken heeft met de onvolledigheid van de editie uit 1531 en W.L. Braekman's facsimile-editie van de uitgave uit 1538.⁶⁰ Volgens de collatieformule lijken de edities uit ca. 1535 en 1538 wel min of meer identiek te zijn.⁶¹

Dat taalkundigen voorkeur geven aan deze edities uit het begin van de zestiende-eeuw ligt aan verschillende factoren. Allereerst is Van Doesborch de eerste drukker die *Der vrouwen natuere ende complexie* uitgaf. Hij was waarschijnlijk de opdrachtgever tot de vertaling van de *Liber physionomiae* omdat er Antwerpse incunabelen van bekend zijn. Volgens Mateboer kon hij evenwel zelf de vertaler zijn geweest omdat hij tot rederijderskamers behoorde en dus gekend was met retorische conventies. Daarnaast is het goed mogelijk dat Van Doesborch de tekst reeds voor 1530 uitgaf in Antwerpen, omdat hij daar ook voor een bepaalde tijd als drukker actief was.⁶² De belangrijkste veranderingen treden trouwens op tussen de edities van Van Doesborch en Berntsz. Wat hier vooral opmerkelijk aan is, is dat Berntsz de schoonzoon was van Van Doesborch en ze gebruik maakten van hetzelfde fonds (infra).⁶³ Latere edities zijn gedrukt met een ander fonds, waarmee drukkers waarschijnlijk wouden inspelen op de grote vraag naar het

⁵⁶ *Der vrouwen natuere ende complexie*. Druk Jan van Doesborch, Utrecht, ca. 1531 (Nijhoff-Kronenberg 2184).

⁵⁷ *Der vrouwen natuere ende complexie*. Druk Jan Berntsz. Utrecht, 1535 (Nijhoff-Kronenberg 4414)

⁵⁸ *Der vrouwen natuere ende complexie*. Druk Jan Berntsz. Utrecht, ca. 1538 (Nijhoff-Kronenberg 2183).

⁵⁹ Voor meer informatie zie Anne Rouzet en Micheline Colin-Boon, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle* (Nieuwkoop: De Graaf, 1975).

⁶⁰ Braekman, *Der vrouwen natuere*, 5-18.

⁶¹ De collatieformule is een term uit de analytische bibliografie voor de formule waarmee de opbouw van de 'ideal copy' wordt weergegeven, met andere woorden: hoeveel bladen er idealiter in een exemplaar van een druk of oplage aanwezig dienen te zijn. "Algemeen letterkundig lexicon: collatieformule," Digitale bibliotheek voor Nederlandse letterkunde, geraadpleegd 04.05.2018, http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00333.php.

⁶² Mateboer, "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten," 181-4.

⁶³ Een fonds is de totale verzameling boeken, pamfletten, brochures, tijdschriften enz. waartoe een uitgever het recht van uitgave bezit. Meestal duidt men er echter het totaal van publicaties aan dat door een uitgever ook daadwerkelijk is uitgegeven. "Algemeen letterkundig lexicon: fonds-1," Digitale bibliotheek voor Nederlandse letterkunde, geraadpleegd 04.05.2018, http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00839.php?q=Fonds#hl1.

boekje waarin Van Doesborch en Berntsz na hun overlijden niet langer in konden voorzien.⁶⁴ Net zoals taalkundigen focus ik mij in deze thesis, omwille van dezelfde redenen, op de drukken uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Meer specifiek focus ik me op de druk van Van Doesborch (1531) en Berntsz (1538) omdat hier de meest - tot zover geweten – ingrijpende veranderingen optreden die een interessante inhoudelijke analyse toelaten. Taalkundigen lijken het eens te zijn dat de latere zestiende-eeuwse edities grotendeels overeen komen met de editie van Berntsz, hoewel grondige analyses zeker nog doorgevoerd dienen te worden.

Deze nood aan grondig onderzoek geldt trouwens niet alleen voor de edities verschenen in de tweede helft van de zestiende eeuw, maar ook voor de edities die daarna nog werden gedrukt. Hoewel *Der vrouwen natuere ende complexie* zijn hoogtepunt kende in de zestiende eeuw, zoals blijkt uit het aantal bewaarde exemplaren, werd het boekje nog tot in de negentiende eeuw gedrukt. Op basis van wat taalkundigen vermelden en eigen – hetzij oppervlakkig – onderzoek in de catalogus van bibliotheken blijken er zeker nog zeven exemplaren bewaard te worden van na de zestiende eeuw. Zie hier een kort overzicht:

Jaar van uitgave	Plaats van uitgave	van Uitgever	Bewaarplaats	Signatuur
1607	Antwerpen	Jacob van Bosselaer	Universiteitsbibliotheek Gent	USTC 416157
1706	Rotterdam	/	Universiteitsbibliotheek Erlangen-Nürnberg	H61/TREW.Vx 516
1731	Amsterdam	/	Universiteitsbibliotheek Amsterdam en Leiden	Amsterdam: OTM: OK 62-33 Leiden: M5: 1201 G 2: 2
1787	Amsterdam	/	Koninklijke Bibliotheek Den Haag	KW 26 A 26
1814	Amsterdam	/	Bayerische Staatsbibliotheek, Universiteitsbibliotheek Amsterdam	Bayerisch Eisenstein: Film P 191-2046 Amsterdam: UBM: 652 J 41

⁶⁴ Mateboer, "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten," 181-4; P.J.A. Franssen, *Tussen tekst en publiek: Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Amsterdam: Rodopi, 1990), 29-33.

1820	Amsterdam	/	Koninklijke Bibliotheek Den Haag	UBM: Br. M.G. J k 3
1827	Amsterdam	/	Universiteitsbibliotheek Amsterdam en Koninklijke Bibliotheek Den Haag	Amsterdam: UBM: 645 H 3 Den Haag: UBM: 645 H 30

Ik heb slechts – oppervlakkig – gekeken naar de exemplaren die in bibliotheken worden bewaard, waardoor exemplaren in archieven, privécollecties of andere bewaarplaatsen niet zijn meegerekend. De lijst is dus niet exhaustief. Ik heb me hier niet mee ingelaten omdat dit ook niet binnen de omvang van mijn thesis valt. Ik wil hier slechts mee illustreren dat *Der vrouwen natuere ende complexie* nog tot in de negentiende eeuw werd gedrukt.

Opvallend is dat het vanaf de achttiende eeuw *Der vrouwen natuere ende complexie* uitsluitend in de Noordelijke Nederlanden lijkt te zijn gedrukt en dat de exemplaren bij een grotere variëteit aan (onder meer buitenlandse) bibliotheken worden bewaard. Tot zover ik weet is er nog geen onderzoek gedaan naar deze edities. Hierbij gaat het niet alleen om de betekenis van – inhoudelijke en taalkundige – variaties die kunnen optreden tussen de verschillende drukken, maar ook waarom dit boekje zo populair bleef tot in de negentiende eeuw, vooral gedrukt werd in de Noordelijke Nederlanden en bij een grotere variëteit aan bibliotheken wordt bewaard. Verder onderzoek is dus zeker nog nodig.

3.2.2 Moderne uitgaven

Een moderne academische uitgave van *Der vrouwen natuere ende complexie* bestaat nog niet. Wel deed Braekman in 1980 een eerste poging met zijn facsimile-editie van de editie uit 1538 van Berntsz. Hierin publiceert Braekman een kopie van de druk, met een transcriptie van kleine stukjes tekst om de overeenkomst tussen de Middelnederlandse druk en de *Liber physionomiae* aan te tonen. Een volledige transcriptie of moderne vertaling ontbreekt, maar ook een verantwoording van de keuze van deze editie.⁶⁵ De keuze van de editie van Braekman ontving veel kritiek van Jansen-Sieben en Vriesema. Hoewel de editie van Van Doesborch uit 1531 onvolledig is, verschilt de epiloog namelijk sterk met die van Berntsz. Hierdoor is de editie van Berntsz geen ideale vertegenwoordiger van alle zestiende-eeuwse edities van *Der vrouwen natuere ende complexie*. Daarnaast voorziet Braekman volgens Jansen-Sieben en Vriesema ook niet genoeg historische context: de bron wordt door Braekman niet genoeg in zijn tijdsgeslacht geplaatst.⁶⁶ Ook in de doctoraatsstudie van Katrien Van Grunsven en Marieke Van der Wey uit 1982 kan de publicatie van een druk aangetroffen worden. In tegenstelling tot Braekman maken

⁶⁵ Braekman, *Der vrouwen natuere*, 1-35.

⁶⁶ Ria Jansen-Sieben, Recensie van *Der vrouwen natuere ende complexie*, door Willy Braekman. *Spiegel der Letteren. Tijdschrift voor Nederlandse Literatuurgeschiedenis en voor Literatuurwetenschap* 25 (1983): 54-5; P.C.A. Vriesema, Recensie van *Der vrouwen natuere ende complexie*, door Willy Braekman. *Dokumentaal. Informatie- en communicatiebulletin voor neerlandici* 10, nr. 3 (1981): 128-32.

Van Grunsven en Van der Wey de goede keuze door een combinatie van de editie van 1531 en 1538 te publiceren, waarbij de editie van 1538 het ontbrekende deel van de editie van 1531 aanvult en een andere epiloog voorziet. Van Grunsven en Van der Wey voorzien zelfs een transcriptie, maar opnieuw is er geen moderne vertaling aanwezig.⁶⁷ In de masterscripties van Katleen Lambregs uit 1990 en Barbara Ruelens uit 2003 wordt dan weer geopteerd de editie, in navolging van Braekman, uit 1538 te publiceren met transcriptie. In vergelijking met Van Grunsven en Van der Wey zijn deze keuzes opnieuw niet ideaal en er wordt evenals geen moderne vertaling voorzien.⁶⁸

Hoewel Mateboer in haar hoofdstukbijdrage uit 2008 een transcriptie én moderne vertaling voorziet van bepaalde delen uit de editie van 1531 en 1538, voorziet ze geen volledige transcriptie of vertaling van de gehele bron.⁶⁹ De enige volledige moderne vertaling die beschikbaar is, is die uit de masterscriptie van Monica van der Kolk uit 2009. Net zoals Van Grunsven en Van der Wey en Mateboer kiest Van der Kolk terecht voor een combinatie van de editie van 1531 en 1538, rekening houdend met de kritieken die Vriesema en Jansen-Sieben op de editie van Braekman hadden geformuleerd. Hoewel de vertaling van de tekst op bepaalde plaatsen niet altijd even goed klopt en de historische contextualisatie soms beperkt is van omvang, heb ik toch gebruik gemaakt van deze (moderne) editie voor mijn bronanalyse.⁷⁰ Met de nodige kritische benadering en een vergelijking met de oorspronkelijke Middelnederlandse tekst is dit namelijk een zeer bruikbaar hulpmiddel. Hetzelfde geldt trouwens voor Van der Kolk's historische contextualisering, dat een handig vertrekpunt is. In de voetnoten zal ik vervolgens steeds naar de regels uit deze moderne editie verwijzen. In bijlage kan de transcriptie en vertaling uit Monica van der Kolk haar thesis terug gevonden worden.

3.3 Drukkers

Hoewel er, waar Monica van der Kolk ook op wijst, meestal meer aandacht wordt besteed aan de auteur van een bepaalde tekst wordt er hier ook naar de drukkers gekeken. Ondanks dat de hoofdtekst van *Der vrouwen natuere ende complexie* namelijk is gebaseerd op de *Liber physiognomiae* van Michael Scotus, zijn de pro- en epiloog door de drukker(s) voorzien. Aangezien de focus van deze thesis op een inhoudelijke analyse van *Der vrouwen natuere ende complexie* ligt, zal ik me niet inlaten met in hoeverre de inhoud overeenkomt met die van de *Liber physiognomiae*. Wel is het natuurlijk steeds belangrijk in acht te nemen dat de basis van de hoofdtekst terug gaat op een dertiende-eeuwse bron, terwijl de pro- en epiloog zestiende-eeuwse 'producten' zijn. Daarnaast zal ik mij in dit onderdeel slechts op de bespreking van twee drukkers

⁶⁷ Van Grunsven en Van der Wey, "Vrouwenhulp of mannenvermaak?" 3-5.

⁶⁸ Katleen Lambregs, "Der vrouwen natuere ende complexie. Een veelzijdig, Middelnederlands, inleidend gynaecologisch/geneeskundig volksboek" (masterproef, Vrije Universiteit Brussel, 1990), 12-33.

⁶⁹ Mateboer, "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten," 193-203.

⁷⁰ Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 43-90; Vriesema, recensie, 128-32; Jansen-Sieben, recensie, 54-5.

toelichten, namelijk Van Doesborch en Berntsz, omdat hun drukken – en de veranderingen die ertussen optreden – in deze thesis centraal staan.⁷¹

Over het leven van de drukker Jan van Doesborch is niet zoveel geweten. Vooral het uitvoerige werk van P.J.A. Franssen is belangrijk voor achtergrondinformatie over de drukker. Volgens Franssen is de informatie die door A. Rouzet in *Dictionnaire des imprimeurs, libraries et éditeurs des XVe en XVIe siècles* namelijk wordt gegeven onnauwkeurig en incorrect. Er wordt vermoed dat Van Doesborch ergens tussen 1470 en 1480 is geboren. Volgens Franssen verschijnt Van Doesborch voor het eerst in bronnen in 1508 wanneer hij als illustrator wordt opgenomen in de Sint-Lucasgilde van Antwerpen. In 1515 wordt hem in navolging van andere Antwerpse drukkers door de Raad van Brabant een octrooi verleend om boeken te mogen drukken in de landen van Brabant en Overmaze. Daarnaast was Van Doesborch niet alleen actief in de Lage Landen, maar ook in Engeland. Zo zou hij een tijdje verbleven hebben in Londen, die hem zeer waardevolle handelsconnecties opleverden. Engeland was volgens Franssen een belangrijke afzetmarkt voor de drukken van Van Doesborch en Berntsz, wat bevestigd wordt door het feit dat veel teksten uit het fonds van Van Doesborch waarschijnlijk Nederlands-Engelse dubbelproducties waren.⁷²

Tussen ca. 1502 en 1535 drukte Van Doesborch 30 teksten in het Nederlands, 23 in het Engels, drie in het Latijn en een Latijns-Engelse woordenlijst. Toch is deze fondslijst vol onzekerheden. Van de 57 genoemde drukken kunnen er namelijk slechts 36 met zekerheid aan Van Doesborch toegeschreven worden. Voor de andere drukken baseert Franssen zich op toeschrijvingen van bijvoorbeeld Kronenberg, die overeenkomsten in het gebruikte lettertype, houtsneden, randen en initialen, enzovoort nagaan. In het drukkersfonds van Van Doesborch ligt het accent vooral op fictionele teksten, rederijersliteratuur en prozaromans. Maar hij drukte ook artesteksten, waaronder *Der vrouwen natuere ende complexie* valt.⁷³

Eind 1530, begin 1531 verhuist Van Doesborch na ongeveer 30 jaar actief te zijn geweest in Antwerpen naar Utrecht. Volgens Franssen is zijn vertrek het gevolg van de toenemende concurrentie door de sterke groei van het aantal drukkers en uitgevers in Antwerpen. Dat hij zich juist in Utrecht ging gaan vestigen zou dan weer te maken hebben met zijn schoonzoon Berntsz. Het adres waar Van Doesborch zich namelijk in Utrecht vestigde is hetzelfde als dat van Berntsz. Ook over Berntsz hebben we niet veel informatie. Sinds 1514 was hij waarschijnlijk in Utrecht als drukker actief. In 1525 vroeg hij het burgerschap aan in Utrecht en aan de hand van de colofons in zijn publicaties weet Franssen ongeveer waar hij in de loop der jaren zou hebben gewerkt.⁷⁴

Van Doesborch en Berntsz zouden nauw samengewerkt hebben, dat volgens Franssen zelfs reeds voor de vestiging van Van Doesborch in Utrecht gebeurde. Dit blijkt onder meer uit de

⁷¹ Van der Kolk, "Der vrouwen natuere" 29-30; Mateboer, "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten," 181-4.

⁷² Franssen, *Tussen tekst en publiek*, 12-5.

⁷³ Franssen, *Tussen tekst en publiek*, 13-5.

⁷⁴ Franssen, *Tussen tekst en publiek*, 28-30.

uitwisseling van teksten en houtsnedes, maar ook uit de veranderende toon van de teksten die Berntsz uitgaf. Waar Berntsz zich namelijk voor de komst van Van Doesborch vooral op opdrachtwerk van de geestelijke en wereldlijke overheid focuste, aangevuld met herdrukken van catechetisch-opbouwende werken, zien we na de komst van Van Doesborch vooral fictionele- en artesliteratuur gedrukt worden. Ook *Der vrouwen natuere ende complexie* werd tweemaal door Berntsz uit het fonds van Van Doesborch herdrukt: in 1535 en 1538. Na 1532 wordt het stil rond Van Doesborch. Het laatste wat van hem bekend is, is dat hij in het najaar van 1536 in Utrecht in de Buurkerk werd begraven. Berntsz zou vermoedelijk in 1546 overlijden zijn. Wat er daarna met het materiaal voor *Der vrouwen natuere ende complexie* is gebeurd, is niet geweten. Wel lijken een aantal drukkers op het succes van het boekje na het overlijden van Berntsz in te spelen door het te blijven drukken.⁷⁵

3.4 Stand van zaken

Het onderzoek naar *Der vrouwen natuere ende complexie* begon in de jaren 1980 met de facsimile-editie van Braekman. Hoewel zijn initiatief met veel enthousiasme werd onthaald, ontving de editie al vrij snel kritiek van Vriesema en Jansen-Sieben. Zoals reeds aangehaald vonden zij zijn editie keuze niet alleen gebrekkig, maar ook de voorgaande, inleidende hoofdstukken ontoereikend. De tekst wordt niet genoeg in zijn historische context geplaatst, en als Braekman dit wel doet dan schiet hij op verschillende vlakken tekort. Dit blijkt onder meer wanneer Braekman *Der vrouwen natuere ende complexie* omschrijft als een 'volksboek', zonder rekening te houden met de complicaties dat een dergelijk begrip inhoudt. Daarnaast slaagt Braekman er ook niet in een correct, exhaustief overzicht te geven van alle bewaarde (waaronder zestiende-eeuwse) drukken.⁷⁶

Desalniettemin maakte Braekman met zijn uitgave *Der vrouwen natuere ende complexie* opnieuw relevant voor onderzoek. Zo begon het onderzoek naar *Der vrouwen natuere ende complexie* na Braekman's uitgave. *Der vrouwen natuere ende complexie* werd bijvoorbeeld in 1982 in een doctoraatsstudie van Karin Van Grunsven en Mieke Van der Wey opgenomen. In deze vergelijkende studie plaatsen Van Grunsven en Van der Wey de censuur op *Der vrouwen natuere ende complexie* in de context van een opkomende seksueel moraal en linken ze het boekje aan de civiliseringstheorie van Norbert Elias (1897-1990). Hoewel Van Grunsven en Van der Wey hun studie op bepaalde vlakken sterk gedateerd is, zoals onder meer het idee van het bestaan van een bijna strikt gescheiden volkscultuur versus elitecultuur in de premoderne tijd blijkt, maken ze toch een aantal interessante opmerkingen betreffende het onderliggende discours. Ik heb hun bedenkingen dan ook uitvoerig verwerkt in mijn bronanalyse.⁷⁷ Een eerste poging tot overzicht van alle bewaarde zestiende-eeuwse drukken van *Der vrouwen natuere ende complexie* werd door Jansen-Sieben in haar *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur* uit 1989 gegeven, hoewel Vriesema en Jansen-Sieben hier zelf reeds aanzet toe hadden gegeven in hun

⁷⁵ Franssen, *Tussen tekst en publiek*, 29-33.

⁷⁶ Vriesema, recensie, 131; Jansen-Sieben, recensie, 54-5.

⁷⁷ Van Grunsven en Van der Wey, "Vrouwenhulp of mannenvermaak?" 1-153.

recensies op Braekman's fascimile-editie.⁷⁸ De bron vormde ook de basis voor een aantal masterscripties, waaronder de thesis van Katleen Lambregs uit 1990. Zij is de eerste die onderzoek deed naar de filologische (en inhoudelijke) aspecten van de tekst en concludeert dat de auteur van de tekst waarschijnlijk een man uit het Oostelijk-Middelnederlands gebied was.⁷⁹

Maar ook P.J.A. Franssen leverde belangrijke bijdrages aan het onderzoek. Zo gaf Franssen in 1990 een boek over de drukker Jan van Doesborch (en bij uitbreiding Jan Berntsz) uit, waardoor *Der vrouwen natuere ende complexie* al veel beter in zijn historische context geplaatst kon worden. Franssen diept onder meer de vraag van het geïntendeerd doelpubliek verder uit – wat verder in deze scriptie uitvoerig aan bod komt.⁸⁰ Tevens Pleij, de promotor van Franssen's studie, mengde zich in het 'doelpubliek-debat' en leverde een aantal belangrijke bijdrages inzake de tijdsgeest en historische context van het boekje in verschillende van zijn studies.⁸¹ Verder zijn Orlanda S.H. Lie, Jenny Mateboer, Monica van der Kolk en Barbara Ruelens nog van belang.⁸² Vooral Lie's overzicht van de gehele handschriftelijke- en drukgeschiedenis van Middelnederlandse vrouwengeneeskundige bronnen is enorm bruikbaar om de positie van *Der vrouwen natuere ende complexie* binnen de vrouwengeneeskundige traditie na te gaan.⁸³ Mateboer voorzag dan weer in haar hoofdstukbijdrage een vernieuwde interpretatie van Berntsz moeilijk te vatten conclusie in rijm, die een nieuwe dimensie geeft aan het hele 'doelpubliek-debat'.⁸⁴

En tot slot is Monica van der Kolk zeker ook nog van belang. Niet alleen is dit omwille van de eerste volledige moderne vertaling die Van der Kolk in haar thesis voorziet, inspelend op de kritieken van Vriesema en Jansen-Sieben betreffende Braekman's editie, maar ook door haar oppervlakkige inhoudelijke analyse die aanzet geeft tot meer diepgaand onderzoek.⁸⁵ Hetzelfde geldt trouwens voor Barbara Ruelens haar scriptie, waarin Ruelens aan een vergelijkend onderzoek doet van *Der vrouwen natuere ende complexie*, *Dat Bedroch der vrouwen* en *Int Paradijs van Venus*. Hoewel ze de bronnen in de historiografische context van vrouwengeschiedenis plaatst, waarbij ze de inhoudelijke aspecten van de bron dus bestudeert om

⁷⁸ Jansen-Sieben, *Repertorium*, 63-7; Vriesema, recensie, 128-32; Jansen-Sieben, recensie, 54-5.

⁷⁹ Katleen Lambregs, "Der vrouwen natuere ende complexie," 3-146.

⁸⁰ Franssen, *Tussen tekst en publiek*, 32-7.

⁸¹ Herman Pleij, *Het Gevleugelde Woord: Geschiedenis Van De Nederlandse Literatuur 1400-1560* (Amsterdam: Bert Bakker, 2007), 589-95; Herman Pleij en Marita Mathijssen, *Komt Een Vrouwje Bij De Drukker...: Over Gezichtsveranderingen Van De Literatuur Uit De Late Middeleeuwen* (Amsterdam: Bakker, 2008), 47-51; Herman Pleij, *Anna Bijns, Van Antwerpen* (Amsterdam: Prometheus-Bert Bakker, 2011), 230-5.

⁸² Lie, "Over vrouwen en hun geheimen," 22-7; Orlanda S.H. Lie, "Women's Medicine in Middle Dutch," In *Science Translated: Latin and Vernacular Translations of Scientific Treatises In Medieval Europe*, eds. Pieter De Leemans, Michèle Goyens en An Smets (Leuven: Leuven University Press, 2008), 449-66; Orlanda S.H. Lie, *Vrouwengeheimen: Geneeskunst En Beeldvorming In De Middelnederlandse Artesliteratuur* (Amsterdam: De Buitenkant, 1999), 8-39; Mateboer, "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten," 181-204; Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 1-93.

⁸³ Lie, "Over vrouwen en hun geheimen," 22-7.

⁸⁴ Mateboer, "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten," 181-204.

⁸⁵ Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 1-93.

iets meer te weten te komen over de positie van de vrouw, houdt ze echter geen rekening met de 'functies' van de boekjes. Net zoals Lambregs opteert ze trouwens ook voor de verkeerde editie, namelijk die van 1538. Ondanks dat Ruelens dus een aantal interessante opmerkingen maakt, die ik ook in mijn bronanalyse verwerk, focust ze zich te veel op het beschrijven van de inhoud van de boekjes en niet het onderliggende discours – dat eveneens bijdraagt aan een meer genuanceerd beeld betreffende de functie en doelpubliek van boekjes zoals *Der vrouwen natuere ende complexie*.⁸⁶

Hoewel er dus – vooral recent – een aantal goede aanzetten zijn gegeven tot een meer grondige studie van *Der vrouwen natuere ende complexie*, dient er toch nog veel onderzoek te worden verricht. Zo focussen onderzoekers zich te veel op het beschrijven en weergeven van de inhoud van het boekje, en niet het onderliggende discours. Taalkundigen zoals Braekman, Vriesema, Jansen-Sieben, Franssen, Pleij en Mateboer hebben zich reeds in het 'doelpubliek' debat gemengd, maar definitief uitsluitel is nog niet gegeven. Dit is onder meer omdat ze zich te sterk focussen op de zestiende-eeuwse toevoegingen, namelijk de pre- en epiloog, en niet naar de verhouding van deze delen ten opzichte van de hoofdtekst kijken. Hoewel de hoofdtekst inderdaad de adaptatie van een laatmiddeleeuwse tekst is, kan ze niet los worden gezien van de pre- en epiloog. Taal – waaronder het proces van vertalen – is namelijk geen neutrale voorstelling maar gaat steeds uit van bepaalde '(machts)ingrepen'. Daarbij dienen Van Doesborch en Berntsz iets interessant te hebben gevonden aan de inhoud van de *Liber physionomiae* opdat het opnieuw relevant was om de tekst te gaan vertalen en drukken in de zestiende eeuw. Door *Der vrouwen natuere ende complexie* vervolgens in de bredere historiografie van lichaams- en gendergeschiedenis te kaderen, tracht ik door middel van discoursanalyse de interne logica en functie van *Der vrouwen natuere ende complexie* te achterhalen.

3.5 Inhoudsoverzicht

Hoewel het merendeel van de inhoud van *Der vrouwen natuere ende complexie* aan bod komt in de bronanalyse, bespreek ik bepaalde elementen niet omdat ze niet van belang zijn voor de omvang en focus van mijn thesis. Zoals zal blijken focus ik me namelijk voornamelijk op het eerste deel. Voor een meer uitgebreide behandeling verwijs ik naar Barbara Ruelens' scriptie. Het volgende inhoudsoverzicht is opgesteld in navolging van Mateboer.⁸⁷

Der vrouwen natuere ende complexie opent met een titelpagina en proloog. Na de titelpagina en proloog volgt het eerste deel dat over de vrouw gaat. Meer specifiek worden vrouwen met een hete en koude natuur besproken. Er wordt aangehaald op welke leeftijd men met voorplanting mag beginnen, maar ook welke voedingsmiddelen het seksueel verlangen verminderen of vermeederen. Daarnaast worden ook oorzaken van vruchtbaar en onvruchtbaarheid. Er volgt

⁸⁶ Barbara Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten uit de vroege 16de eeuw: Dat Bedroch der Vrouwen; Der vrouwen natuere ende complexie; Int paradijs van venus: inhoud en analyse* (Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 2003), 30-131.

⁸⁷ Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten*, 48-64; Mateboer, "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten," 190-1.

een uiteenzetting over het *menstruum*, en welke functie dit bij de vruchtbaarheid heeft. Tot slot worden tips bij onthouding van seks meegegeven. Een ander onderwerp dat wordt besproken is zwangerschap: hoe je kan zien of je vrouw zwanger is, dingen die een zwangere vrouw en/of haar ongeboren kind kunnen schaden, hoe je kunt zien of het ongeboren kind gezond is of niet, over zogende vrouwen en moedermelk en tot slot waaraan je kunt zien of een vrouw een jongen of meisje draagt. Het eerste deel sluit af met hoe je de complexie van een vrouw kunt herkennen aan haar gelaatskleur, of aan de kleur van haar huid.

Hierna begint het tweede deel, dat over de complexieën gaat. Per complexie wordt verteld hoe je deze kunt herkennen, en hoe je kunt zien of iemand er te veel van heeft. Achtereenvolgens worden de sanguine, de choleriche, de melancholische en flegmatische complexie besproken. Er wordt vervolgd met waaraan je kan zien of iemand vervuld is van kwade sappen en welke tekenen belangrijk zijn voor het herkennen van lichamelijke gezondheid. Hierna komen dromen aan bod, en dan meer specifiek hoe men uit zijn dromen kan afleiden welk sap (humeur) in hem domineert. Achtereenvolgens worden opnieuw de sanguine, de choleriche, melancholische en flegmatische complexie besproken. Maar dromen zijn ook van belang om te weten of je een hete, vochtige of droge complexie hebt, en of men vol is van sappen of dat kwade sappen domineren. Vervolgens worden de complexieën van verschillende dieren en hun onderdelen besproken, waarvan de mens met een gerust hart kan eten. De nadruk ligt vooral op vogels, eieren en kaas. Het tweede deel eindigt met kenmerken waaraan je de complexie van het hoofd, de hersenen, hart, longen, maag en testikels kan herkennen. Het boekje sluit af met een epiloog, en tot slot de colofon.⁸⁸

3.6 Methodologie

Voor we tot de eigenlijke bronanalyse overgaan, dient er ook nog iets over de gehanteerde methodologie gezegd te worden namelijk discoursanalyse. Bij discoursanalyse (DA) wordt er onderzoek gedaan naar het onderliggende discours (of vertoog) van een bepaalde tekst. Deze methodologie ontstond in navolging van Foucault's onderzoek, samenhangend met de *linguistic turn*, waarbij taal als een 'sociale praktijk' wordt beschouwd. Centraal staat de manier waarop taal bijdraagt aan de creatie van een sociale werkelijkheid. Er kan steeds een discours aangetroffen worden in een verscheidenheid aan teksten. Teksten zijn namelijk niet zomaar een lukrake aaneenschakeling van woorden en zinnen, maar zijn de materiële manifestatie van een bepaald discours dat ook buiten de individuele teksten bestaat. Met teksten wordt trouwens een ruim begrip bedoeld: het kan gaan om geschreven teksten gaan, maar ook gesproken woorden, beelden, foto's of zelfs symbolen. Teksten kunnen dus toegang bieden tot het discours – en vervolgens de machrelaties die het reflecteert – van een bepaalde samenleving (in het verleden).⁸⁹

⁸⁸ Ruelens, "De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten," 30-83; Mateboer, "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten," 186.

⁸⁹ Jan Blommaert, *Discourse: A Critical Introduction* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 1-20.

Omdat discoursanalyse een interdisciplinaire methode is, omvat het een groot aantal invalshoeken en benaderingen die lang niet altijd met elkaar overeen komen. Hierdoor heb ik besloten me op één specifieke methode van discoursanalyse te focussen, namelijk *CDA* of *Critical Discours Analysis*. Het model voor deze methodologie werd het beste uitgewerkt door Fairclough, die een tekst georiënteerde benadering van discoursanalyse hanteert. Fairclough schetst een driedimensionaal kader voor het analyseren van discours. De eerste dimensie is *discourse-as-text* of de linguïstische aspecten van een discours. Hierbij gaat het dus om de taalkundige aspecten van een tekst zoals bepaalde woordkeuzes, samenhang, metaforen, grammaticale figuren en de tekststructuur. Dit is het *microniveau* van een tekst. De tweede dimensie is *discourse-as-discursive-practice* of discours als iets dat geproduceerd, gecirculeerd en consumeerd wordt in een samenleving. Centraal staat hoe discours in relatie staat met andere verwante discours en teksten. Er is aandacht voor intertekstualiteit en interdiscursiviteit. Dit is het *mesoniveau* van de tekst. Tot slot is er de derde dimensie of *discourse-as-social-practice*. Hierbij gaat het om factoren zoals economie, politiek, cultuur, normen en waarden die invloed hebben op de sociale praktijk en vervolgens ook op de constructie en productie van teksten. In deze dimensie staat dus de relatie tussen discours en macht centraal. Het is het *macroniveau* van een tekst.⁹⁰

In het geval van mijn thesis zal ik onderzoek doen naar het onderliggende discours betreffende de constructie van vrouwelijke lichamelijkeheid in *Der vrouwen natuere ende complexie*, en wat het ons kan vertellen over de toen bestaande machtsverhoudingen tussen man en vrouw. Zoals zal blijken focus ik mij hierbij vooral op het *micro-* en *macroniveau* van de tekst, of de linguïstische aspecten en sociale context van de tekst. Zo hoop ik door middel van de linguïstische aspecten van de tekst namelijk meer inzicht te verwerven over de sociale context waarin de tekst heeft gecirculeerd. Ook het *mesoniveau* komt aan bod, maar vaak niet zo direct dan het *microniveau*. Zo vergelijk ik de inhoud van *Der vrouwen natuere ende complexie* niet zelf met de inhoud van andere teksten, maar doe ik dit wel indirect door literatuur over bijvoorbeeld het medische discours in de middeleeuwen te raadplegen. Kortom vergelijk in het discours van *Der vrouwen natuere ende complexie* dus niet rechtstreeks met dat van andere, gelijkaardige, teksten, maar kijk ik slechts naar wat historici over dit discours te zeggen hebben.

Hetzelfde geldt voor de zestiende-eeuwse wijzigingen in de hoofdttekst. Het is namelijk belangrijk rekening te houden dat de inhoud uit de pro- en epiloog uit de zestiende eeuw stamt, terwijl de inhoud uit de hoofdttekst grotendeels overeenkomt met de veertiende-eeuwse bron de *Liber physionomiae* van Michael Scotus. Toch zijn er een aantal betekenisvolle zestiende-eeuwse ingrepen gedaan, die onderzoekers zoals Mateboer in hun vergelijkende analyse met de oorspronkelijke bron het *Liber physionomiae* hebben opgemerkt. Omdat ik zelf geen dergelijke vergelijkende analyse doorvoer, omwille van de andere focus van mijn thesis, bouw ik voort op de bevindingen van deze onderzoekers. Dat deze ingrepen trouwens betekenisvoller zijn dan

⁹⁰ Norman Fairclough, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language* (Londen: Routledge, 2013), 94-6; Blommaert, *Discourse*, 28-30.

Braekman eerst had gesuggereerd, blijkt onder meer uit het proces van vertalen. Aangezien we namelijk taal in de Foucaultiaanse zin nooit neutraal op zich kunnen beschouwen, is hetzelfde van toepassingen op het proces van vertalen. In die zin kan de hoofdtekst niet uitsluitend als 'veertiende-eeuws' beschouwd worden en zijn de zestiende-eeuwse ingrepen des te betekenisvoller voor onderzoek.⁹¹

Zoals reeds aangekondigd analyseer ik in deze thesis een combinatie van de edities uit 1531 en 1538 van *Der vrouwen natuere ende complexie*. Ik baseer me hiervoor op de moderne editie uitgegeven door Monica van der Kolk in haar masterscriptie. In de voetnoten kan dan ook de verwijzing naar de regels uit deze moderne editie aangetroffen worden.⁹² De focus van de analyse ligt vooral op het eerste deel van *Der vrouwen natuere ende complexie*, omdat hierin het vrouwelijk lichaam en haar reproductieve functies centraal staan. Niet alleen tracht ik deze scriptie de inhoud over vrouwelijke lichamelijkeheid beter in zijn historische context te plaatsen (het *macroniveau*), maar kijk ik ook naar het aanwezige discours van de tekst zelf (het *microniveau*). Vooral de bevindingen van Mateboer, Ruelens en Van Grunsven en Van der Wey worden als uitgangspunt gebruikt. Zij hebben *Der vrouwen natuere ende complexie* al inhoudelijk geanalyseerd, en hebben hierbij vooral op het *mesoniveau* van de tekst gefocust. Ze hebben namelijk de inhoud van de tekst met andere gynaecologische boekjes die in dezelfde periode populair waren vergeleken. Hoewel ze zelf nooit de methode 'discoursanalyse' aanhalen, hebben ze wel een aantal interessante vaststellingen geformuleerd betreffende het onderliggende discours (*macro-* en *microniveau*) die in deze thesis worden verwerkt.⁹³

Daarnaast volg ik, in tegenstelling tot de pro- en epiloog, niet de structuur van de hoofdtekst maar bespreek ik de inhoud op thematische wijze. Deze zijn het vrouwelijk lichaam, haar seksualiteit, seksuele gemeenschap met speciale aandacht voor kuisheid en maagdelijkheid, zwangerschap en vruchtbaarheid (waar evenals de menstruatie, borstvoeding en de minne bij aan bod komen) en tot slot de spijsvertering. Ik heb geopteerd voor deze onderwerpen in navolging van de thema's die in Monica van der Kolk haar thesis aan bod komen, maar ook op basis van wat er in de bron zelf wordt aangehaald. Daarbovenop ligt de focus ook op de thema's die in relatie staan tot het gender- en sekse aspect. Deze thema's vertegenwoordigen de vrouwelijke lichamelijkeheid vervolgens niet in zijn 'geheel'. Zoals reeds aangehaald is lichaamsgeschiedenis namelijk veel meer dan gendergeschiedenis en omgekeerd, maar aangezien ik mij focus op de subdiscipline waarbij deze twee samenkomen beperk ik mij slechts tot de thema's die hiermee in verband staan.

⁹¹ Mateboer, "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten," 187-8; Braekman, *Der vrouwen natuere*, 9-11.

⁹² *Der vrouwen natuere ende complexie*. Druk Jan van Doesborch, Utrecht, ca. 1531 (Nijhoff-Kronenberg 2184); *Der vrouwen natuere ende complexie*. Druk Jan Berntsz. Utrecht, ca. 1538 (Nijhoff-Kronenberg 2183); Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 43-90.

⁹³ Mateboer, "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten," 181-91; Ruelens, "De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten," 84-136; Van Grunsven en Van der Wey, "Vrouwenhulp of mannenvermaak?" 67-74.

4 Bronanalyse

4.1 Zestiende-eeuwse toevoegingen

4.1.1 De titelpagina

Volgens Van Grunsvsen en Van der Wey is het vrij opmerkelijk dat reeds sinds de eerste editie dit zestiende-eeuwse boekje een titelpagina heeft. Tot de vijftiende eeuw probeerden namelijk de meeste drukken de lay-out van manuscripten te imiteren waarbij geen voorblad aanwezig was. Het algemeen gebruik van een voorblad bij drukken werd pas gaandeweg vanaf de zestiende eeuw geïntroduceerd. Het voorblad dat bij deze drukken is gevoegd bestaat vervolgens omwille van commerciële doeleinden. Er wordt een korte inhoud van het boekje gegeven vergezeld van een afbeelding, wat geïnteresseerde kopers des te meer diende aan te trekken.⁹⁴

De toon van het boekje wordt meteen op de titelpagina gezet. Drie onderwerpen komen aan bod. Ten eerste hoe je een hete van een koude vrouw kan onderscheiden, zodat je kan weten of een vrouw graag geslachtsgemeenschap heeft of niet. Ten tweede hoe je kan weten of een vrouw zwanger is. En ten derde hoe je het geslacht van je toekomstige kind kan achterhalen. Opvallend is dat de besproken onderwerpen op het voorblad slechts een fractie zijn van wat weldegelijk in het boekje aan bod komt. De aangehaalde onderwerpen dienden waarschijnlijk vooral om op de interesses van het geïntendeerde publiek in te spelen.

Reeds op het voorblad wordt het vrouwelijk lichaam voorgesteld als een 'onderzoeksubject'. Uit het eerste onderwerp blijkt dat de vrouwelijke seksualiteit wordt gereduceerd tot haar complexie: haar seksuele lust hangt samen met haar temperament. Heeft de vrouw een hete complexie dan heeft ze veel seksuele lust omdat haar lichaam dit vereist, maar heeft ze een koude complexie dan heeft ze niet veel seksuele lust. Wat vooral de besproken onderwerpen tot nu toe lijken te reflecteren is het bestaan van een bepaalde onzekerheid omtrent het vrouwelijk lichaam, geconcentreerd rond haar reproductieve organen. Dit was zeker niet nieuw. Het vrouwelijk lichaam fungeerde namelijk altijd al als een bron van onzekerheid. Doordat de voorplantingsorganen van de vrouw naar binnen zijn 'gekeerd' waren ze altijd moeilijk te bestuderen. Het was namelijk niet de gewoonte om aan anatomische dissecties te doen. Daarbovenop werden deze lange tijd niet bediscussieerd: het waren 'geheimen van vrouwen' waarbij slechts vrouwen op de hoogte waren van de concrete werking. Slechts zij mochten zich toeleggen op het verwerven van informatie: het was verboden terrein voor mannen.⁹⁵

Zoals Katherine Park en Monica Green echter toelichten werden er reeds sinds de dertiende eeuw pogingen ondernomen om het vrouwelijk lichaam van zijn geheimzinnigheden te ontdoen.⁹⁶ Volgens mij kunnen we de bron die aan de basis van deze druk ligt, namelijk het *Liber Physiognomiae* van Scotus, dan ook in deze context plaatsen. De vraag stelt zich echter waarom

⁹⁴ Van Grunsvsen en Van der Wey, "Vrouwenhulp of mannenvermaak?" 18.

⁹⁵ Green, "From "Diseases of Women"," 5-39.

⁹⁶ Green, "From "Diseases of Women"," 28-9; Park, *Secrets of Women*, 77-120.

het dan opeens relevant werd om de informatie uit deze bron in de zestiende eeuw in deze druk te gaan hergebruiken of 'recycleren'. Was er namelijk een nieuwe nood ontstaan om de reproductieve functies van het vrouwelijk lichaam van al haar geheimzinnigheden te ontdoen? En gaf het tot stand komen van de drukcultuur mogelijks een nieuwe dimensie aan deze beweging? Om hier een antwoord op te formuleren dienen we naar de rest van *Der vrouwen natuere ende complexie* te kijken.

Het voorblad maakt dus niet alleen duidelijk wat de interesses van het geïntendeerde publiek waren in de zestiende-eeuwse Nederlanden, namelijk de reproductieve organen van het vrouwelijk lichaam, maar ook hoe Van Doesborch (en Berntsz) hier commercieel op inspeelde(n) door slechts een fractie van de besproken onderwerpen uit het boekje op het voorblad te presenteren (en dan voornamelijk uit het eerste deel van de hoofdtekst). Naast de reproductieve functies van het vrouwelijk lichaam komen er namelijk nog veel andere onderwerpen aan bod die hier volledig los van staan.

4.1.2 Proloog

Zowel de drukken van Van Doesborch als Berntsz hebben dezelfde proloog. De proloog begint met te zeggen dat er 'vremde ende nieuwwe dinghen' aangebracht zullen worden in het boekje.⁹⁷ Volgens Pleij, Ruelens Van Grunsven en Van der Wey is dit opnieuw uit commerciële overweging. De kennis die wordt gepresenteerd is volgens hen niet nieuw maar het einde van een lange traditie. Ze wordt als 'nieuw en vreemd' voorgesteld om zo mensen aan te spreken het boekje te kopen.⁹⁸

Hoewel het commercieel motief zeker meegespeeld zal hebben, is het volgens mij niet de enige reden dat er hier over vreemde en nieuwe kennis wordt gesproken. Zoals namelijk reeds aangehaald werden de 'geheimen' over de voorplantingsorganen van het vrouwelijk lichaam pas onthuld in de loop van de dertiende eeuw. Dit gebeurde in Latijnse manuscripten waardoor deze kennis slechts een beperkte verspreiding kende. Latijn werd namelijk alleen beheerst door de aristocratie en clerici, en ook manuscripten kenden een zeer beperkte verspreiding – zeker in vergelijking met drukken. Vanaf het moment dat deze kennis echter in de volkstaal "n druk verscheen kon men een groter publiek bereiken dan voorheen. Hoewel Van Grunsven en Van der Wey erkennen dat de drukcultuur een nieuwe dimensie gaf aan de circulatie van medische theorieën, waarbij medische kennis in boekjes zoals der *Vrouwen natuere ende complexie* werden gepopulariseerd, hebben ze geen oog voor hoe en of medische theorieën als nieuw en vreemd ervaren konden worden door bepaalde groepen uit de bevolking. De vraag stelt zich vervolgens welk publiek men probeerde te bereiken met boekjes zoals *Der vrouwen natuere ende complexie*. Hoewel Van Grunsven en Van der Wey suggereren dat *Der vrouwen natuere ende complexie* een vrij 'goedkoop' boekje was, door het hergebruik van afbeeldingen uit andere

⁹⁷ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 12-8.

⁹⁸ Van Grunsven en Van der Wey, "Vrouwenhulp of mannenvermaak?" 18; Pleij, *Het gevleugelde woord*, 484; Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten*, 49-50.

drukken en de chaotische structuur van het werk, was er toch een beperkte groep geletterden in de zestiende eeuw.⁹⁹ Uit onderzoek van Jeroen Salman blijkt bijvoorbeeld dat ander 'populair drukwerk', zoals het beoogde en feitelijke publiek van almanakken, door mannen van de middenstand (brede burgerij) of hogere klasse werd gekocht.¹⁰⁰ Hierdoor mogen we er volgens mij niet vanuit gaan dat het boekje door het 'gewone volk' werd gelezen maar eerder nog steeds ede klasse van de gegoede burgers bereikte, die wel in vergelijking met de middeleeuwen was uitgebreid. Mary E. Fissell, Herman Pleij en Jeroen Salman suggereren trouwens dat als we het hebben over het publiek dat werd bereikt met gedrukte boekjes, we de orale en geschreven cultuur niet als strikt gescheiden mogen beschouwen. De boekjes werden niet alleen op zichzelf gelezen door een 'geletterd' publiek, maar de inhoud zou ook luidop gelezen zijn waardoor de inhoud van de boekjes eveneens in de orale cultuur zou hebben gecirculeerd. Literatuur bleef volgens Pleij namelijk na de uitvinding van de boekdrukkunst lange tijd een publieke zaak.¹⁰¹ De kennis die *Der vrouwen natuere ende complexie* vervolgens aanreikt kon volgens mij wel als nieuw en vreemd worden ervaren door bepaalde groepen in de samenleving die voorheen nog nooit met dergelijke kennis in contact waren gekomen, dat wel nog altijd mensen waren die tot de betere klasse van de samenleving behoorden. Wie er precies onder deze 'betere klasse' van de zestiende-eeuwse Nederlanden viel, dient verder onderzoek uit te wijzen.

De proloog vervolgt met net zoals op het voorblad de vrouwelijke seksualiteit tot haar complexie te reduceren. Nogmaals wordt er over hete en koude vrouwen gesproken, en hun seksualiteit wordt weerom aan hun temperament gelinkt. Maar waarom het belangrijk is voor mannen om op de hoogte te zijn van (de werking van) de vrouwelijke seksualiteit wordt nu pas toegelicht. Indien mannen namelijk meer weten over het vrouwelijk lichaam (en diens temperament, met een focus op haar voorplantingsorganen) dan kan hij zijn vrouw beter leren kennen en haar naar zin kan maken. Dit versterkt de band tussen man en vrouw, en tussen twee geliefden en verliefden. Het is dan ook de taak van dit boekje om mannen in te lichten, omdat vrouwen zich te veel schamen om zelf achter seksuele gemeenschap te vragen ("want si schamen hem te bidden"¹⁰²). De paragraaf eindigt tot slot met een spreuk die het belang van de kennis voor mannen samenvat: "want een ghemint wijf is een huis vol vreden."¹⁰³ De auteur licht dus kort de inhoud van het boekje toe, die ter ondersteuning van de aangekondigde intenties dient. De lezer wordt voorbereid op waar hij

⁹⁹ Van Grunsven en Van der Wey, "Vrouwenhulp of mannenvermaak?" 47; Pleij, *Het gevleugelde woord*, 466-79; Saskia Bogaert, *Geleerde kennis in de volkstaal. Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief* (Hilversum: verloren, 2004), 17-26.

¹⁰⁰ Jeroen Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: de almanak als lectuur en handelswaar* (Zutphen: Walburg pers, 1999), 359-65. Salman bespreekt ook het debat omtrent het begrip 'populair drukwerk' in het hoofdstuk "Populair drukwerk en de almanak."

¹⁰¹ Fissell, *Vernacular Bodies*, 7-10; Pleij, *Het gevleugelde woord*, 49-53; Herman Pleij, *Nederlandse Literatuur van de Late Middeleeuwen* (Utrecht: HES, 1990), 153; Salman, *Populair drukwerk*, 27.

¹⁰² *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 24-25.

¹⁰³ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 33.

zich aan mag verwachten, verwachtingen die blijkbaar toch werden vervuld gezien de grote populariteit van het boekje.¹⁰⁴

Er zijn verschillende opmerkelijke dingen aan dit deel uit de proloog. Eerst en vooral wordt er vanuit gegaan dat als een vrouw (voldoende) seksuele gemeenschap heeft, ze een gelukkige en goede vrouw zal zijn. De vrouw haar fysieke toestand wordt dus aan haar emotionele toestand gelinkt. Daarnaast spoort de proloog mannen aan om liefkozend met hun vrouwen om te gaan omdat hun complexie dat vereist: “die vrientelic te tracteren na haer begheerte ende natuere.”¹⁰⁵ Er is dus geen sprake van eenzijdige beïnvloeding waarbij de fysieke toestand slechts de emotionele toestand beïnvloedt, maar wel wederzijdse beïnvloeding. Indien de vrouw namelijk op emotioneel vlak tevreden is, zal ze zich ook in een betere fysieke toestand bevinden.¹⁰⁶ Dit kan de man doen door middel van “sekeren tekenen van buten” het temperament van zijn vrouw identificeren, waardoor hij beter kan inspelen op haar seksualiteit en zijn vrouw vervolgens gelukkig kan maken.¹⁰⁷ Aangezien het vrouwelijk welzijn dus als belangrijk wordt geacht, lijkt er een eerder vrouwvriendelijke toon aanwezig te zijn in de proloog. Dit welzijn is verbonden met haar seksualiteit en lijkt niet alleen een fysieke, maar ook een emotionele toestand in te houden die onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden.

Maar wat Barbara Ruelens opmerkt is evenzeer van toepassing, en doet de vrouwvriendelijke toon van de proloog teniet. Zij interpreteert het als: indien de man beter op de hoogte is van de ‘werking’ van de vrouwelijke lichamelijke, en dus de vrouw, kan hij zekerder zijn van zijn ‘avances’. De vrouwelijke seksualiteit lijkt vervolgens ten dienste te staan van de mannelijke, waarbij een boekje zoals *Der vrouwen natuere ende complexie* als ‘handleiding’ tot gegarandeerd succes voor mannen bij vrouwen dient.¹⁰⁸ Daarnaast lijkt de zin “want het maect grote vrientscap tuschen man en wijf ende tuschen twee ghelieverkens ende amoreuskens” te suggereren dat de kennis over de vrouwelijke seksualiteit niet alleen van belang is voor mannen maar ook voor vrouwen: de kennis werkt in het voordeel van beiden.¹⁰⁹ Deze kennis blijkt trouwens ook niet slechts in het voordeel van mannen te zijn die zich in het huwelijk verkeren, maar ook voor mannen buiten het huwelijk. Er wordt dus nog geen moreel oordeel gelinkt aan het hebben van seksuele gemeenschap buiten het huwelijk.

Tot slot wordt de vrouw hier als een heel timide wezen voorgesteld. Het is een van de motiveringen die wordt aangewend om de relevantie van het boekje aan te tonen. Omdat vrouwen zich namelijk te veel schamen om zelf seks te verzoeken, is er des te meer nood aan

¹⁰⁴ Pleij, *Het gevleugelde woord*, 67.

¹⁰⁵ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 23-24.

¹⁰⁶ Dat de lichamelijke en emotionele toestand onlosmakelijk met elkaar waren verbonden is niet ongewoon, het was eigen aan de humeurleer. Zie hiervoor Arikha, *Passions and Tempers*.

¹⁰⁷ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 21.

¹⁰⁸ Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten*, 116.

¹⁰⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 27-28; Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten*, 50.

een 'voorlichtingsboek' over de vrouwelijke seksualiteit voor mannen.¹¹⁰ De schaamte die mannen voorheen met het vrouwelijk lichaam associeerden, en hun ervan weerhield het vrouwelijk lichaam te bestuderen, wordt hier nu aan vrouwen toegewezen. Waar vrouwen vroeger autoriteit hadden over de interpretatie van hun geslachtsorganen, lijkt dit nu te zijn overgenomen door mannen. Het is nu de taak van mannen om het vrouwelijke lichaam en zijn reproductieve functies van zijn geheimen te ontdoen. Maar dit zou vooral in het belang van de vrouwen zelf zijn, aangezien de man zo beter op haar seksualiteit en dus haar lichamelijke en emotionele gezondheid kan inspelen. Vreemd genoeg spreekt de auteur op het einde van de proloog ook vrouwen voor het eerst aan: "Ooc sal ik hier voort achtervolgende sommige nootsalijke dinghen stellen ooc den vrouwen aengaende."¹¹¹ Niet alleen is het opmerkelijk dat de kennis uit *Der vrouwen natuere ende complexie* hier als "nootsalijke" voor vrouwen wordt voorgesteld, maar ook dat vrouwen nog niet op de hoogte blijken te zijn van hun eigen seksualiteit en (de werking van) hun voorplantingsorganen. Volgens Green en Park was vrouwengeneeskundige kennis namelijk voor de dertiende eeuw vaak praktisch georiënteerd en circuleerde ze oraal onder vrouwen.¹¹²

De proloog eindigt ten slotte met een handleiding, waarbij de aangereikte kennis als zelfhulp wordt gepresenteerd [regel 33-47]. Het gaat hierbij om hoe je aan de hand van kenmerken van buitenaf (waaronder dromen) te weten kan komen welke complexie je hebt, zodat je hier met het correcte voedsel en medicatie op kan inspelen. Hou je hier geen rekening mee, dan zal je ziek worden. Een persoon dient dus zijn eigen temperament te identificeren en er zelf rekening mee te houden door middel van de inname van de correcte voeding en medicatie. Het idee van zelfhulp kan mogelijks ingekaderd worden in Ruben Buys these van de opleving van "vernacular rationalism" in de zestiende-eeuwse Nederlanden. Volgens Buys kwam er namelijk in de tweede helft van de zestiende eeuw een nieuwe volkstalige (literaire) traditie op in de Nederlanden waarbij het gebruik van rede in religieus spiritualisme centraal kwam te staan. Dit ging onder meer gepaard met de bloei van morele adviesliteratuur gericht op een lekenpubliek, waarmee het klassieke idee van "practical self-care" opnieuw aan belang won.¹¹³ Omdat de kennis uit *Der vrouwen natuere ende complexie* ook als een belangrijke zelfhulp wordt gepresenteerd, kan de hernieuwde interesse en populariteit van het boekje mogelijks ook vanuit de opleving van het "vernacular rationalism" verklaard worden. Dit element lijkt trouwens ook te illustreren dat *Der vrouwen natuere ende complexie* niet slechts 'prikkeliteratuur' was, maar dat de inhoud weldegelijk serieus werd genomen. Wat echter niet meteen duidelijk wordt uit de proloog is of de zelfhulp tot mannen en/of vrouwen is gericht. Zo begint het deel met te zeggen: "Ooc sal ic hier stellen van die kennisse der IIII humoren, omdat een persone weeten soude wat humor ofte complexie in hem domineert [...]." Hoewel er in het begin over de onpersoonlijke "een persone"

¹¹⁰ *Der vrouwen nature ende complexie*, regel 24-25.

¹¹¹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 31-32.

¹¹² Green, "From "Diseases of Women",," 14-9; Park, *Women's Secrets*, 77-120.

¹¹³ Ruben Buys, *Sparks of reason: vernacular rationalism in the Low Countries, 1550-1670* (Hilversum: Verloren, 2015), 20.

en “hem” wordt gesproken, wordt verder in het deel het persoonlijke voornaamwoord “hi” aangehaald.

Wat dus uit de proloog blijkt is dat de kennis uit *Der vrouwen natuere ende complexie* als zelfhulp wordt gezien, en vervolgens mogelijks in Ruben Buys' these van “vernacular rationalism” kan ingekaderd worden. Naar wie toe deze zelfhulp is gericht, kortom het geïntendeerde publiek, wordt echter niet meteen duidelijk. Ik heb gesuggereerd dat op basis van de informatie uit de proloog *Der vrouwen natuere ende complexie* waarschijnlijk op een mannelijk publiek uit de gegoede klasse was gericht, hoewel vreemd genoeg ook vrouwen worden aangesproken. Daarnaast lijkt er op het eerste zicht een vrouwvriendelijke toon aanwezig te zijn in de proloog, omdat het vrouwelijk welzijn belangrijk wordt geacht, maar als het onderliggende discours grondiger wordt geanalyseerd lijkt dit slechts schijn te zijn. Er blijven dus nog een aantal zaken onduidelijk, waar hopelijk de rest van de tekst antwoord op kan bieden.

4.1.3 Epiloog

4.1.3.1 Editie Van Doesborch

In tegenstelling tot de proloog worden slechts mannen in de oorspronkelijke epiloog van Van Doesborch aangesproken en worden ze zelfs gewaarschuwd voor vrouwen:

Dit is ghedaen, omdat elc man sou weten hem te regeren na wisen raet, opdat hi niet en worde gesmeten van den vrouwen met moede quat, dus neemt in goede die hem groot vermeten.¹¹⁴

De man wordt dus gewaarschuwd voor vrouwen met een ‘kwade’ wil, hoewel er niet wordt toegelicht welke vrouwen dit exact zijn. Mogelijks doelt de auteur op weduwes en nonnen, aangezien dit de enige groep vrouwen zijn die in de hoofdtekst als ‘ongezond’ en mogelijks zelfs ‘gevaarlijk’ worden voorgesteld. Door het uitblijven van hun menstruatie worden ze namelijk als potentieel gevaarlijk gezien: ze zij meer vatbaar voor hysterie (infra). Natuurlijk dienen we hier wel rekening te houden met het feit dat de hoofdtekst door iemand anders en op een ander moment (namelijk Scotus in de dertiende eeuw) is opgesteld dan de pro- en epiloog (namelijk Van Doesborch in de zestiende eeuw). Toch kan de ‘waarschuwing’ eveneens gekaderd worden in een nieuwe ‘soort’ vrouwenhaat dat Pleij voor de vijftiende eeuw opmerkt. Hierbij werd het oudere, kwade wijf met geheimzinnige krachten het nieuwe mikpunt van de maatschappij.

Volgens Pleij was het idee van “vrouwen met moede quat” in deze periode alomtegenwoordig. Beginnend bij de middeleeuwse vrouwenhaat als bindmiddel voor de moraal van de kerk in de twaalfde eeuw, dikte het idee van de kwaadaardige, bazige en agressieve vrouw in de loop van de late middeleeuwen verder aan. Het reflecteerde echter geen reële toestand waarbij er sprake was van de opkomst van autonome vrouwen maar cultiveert eerder, zoals Pleij het formuleert, angst en agressiviteit. Door de ‘verkeerde wereld’ te schetsten in bijvoorbeeld kluchten werden

¹¹⁴ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 1186-1189.

mannen namelijk bang gemaakt voor een mogelijk ramptafereel: een wereld waarin mannen gebukt gingen onder de dreigingen van hun vrouw.¹¹⁵ Dat deze spanning om autoriteit tussen man en vrouw actueel was blijkt ook uit het tot leven wekken van deze omgekeerde, verkeerde wereld tijdens carnaval. Zo organiseerden gezelschappen bijvoorbeeld in de tweede helft van de zestiende eeuw in Lyon *charivari*, of een humoristische parade, waarbij mannen werden bespot die zich door hun vrouw lieten slaan. Ze werden al spottend geïmiteerd door acteurs op karren, die de rol van de vrouwen speelden en hun man met keukengerei sloegen.¹¹⁶

Er lijkt dan ook een mannelijkheidsideaal te worden gevestigd in de slotparagraaf: de man dient over zijn vrouw te regeren. Er wordt dus een soort van ideaal gevestigd waaraan de man dient te voldoen: een ideaal waarbij de man superieur is aan de vrouw, en de vrouw haar onderdanige positie dient te accepteren. Mateboer omschrijft dit als volgt: “Na het lezen van dit boekje moet elke man weten hoe hij zich het beste kan gedragen, opdat de vrouw hem niet de baas wordt.”¹¹⁷ Dit mannelijkheidsideaal kunnen we mogelijks linken aan het ideaal dat Lyndal Roper in *The Holy Household* beschrijft. In tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd, verbeterde de positie van de vrouw niet na de Reformatie maar verslechterde ze juist. Zo werd er volgens Roper met de Reformatie een nieuw mannelijkheidsideaal gevestigd, waarin de vrouw in haar positie als onbevredigbare, wellustige vrouw sterker dan voorheen werd bevestigd. De man zijn autoriteit als *pater familias* in het gezin strekte zich hierbij uit tot de gehele *patriarchale* maatschappij. De mannelijke controle in het gezin was dus van groot belang voor de maatschappelijke balans: is de *microkosmos* van het gezin uit harmonie, dan zal er wanorde zijn in de maatschappij of de *macrokosmos*.¹¹⁸

De auteur concludeert in Van Doesborch's epiloog met “Laet staen de woorden, volbringt die daet; Dit doch gade slaet.”¹¹⁹ Mateboer suggereert dat “volbringt die daet” een aansporing tot geslachtsdaad inhoudt, maar volgens mij kan het ook opnieuw naar het gevestigde mannelijkheidsideaal verwijzen. De man wordt nogmaals aangespoord het ideaal van de man hoog te houden en zich zeker niet door vrouwen te laten beteugelen in het bereiken van dit ideaal. Opvallend is dat dit deel uit de epiloog alleen is opgenomen in de editie van Van Doesborch (infra). Door de epiloog van Van Doesborch wordt de vrouwonvriendelijke toon van *Der vrouwen natuere ende complexie* bevestigd. Het gaat nu niet slechts meer om een zelfhulp die gepresenteerd wordt zodat mannen hun vrouwen beter kunnen leren kennen en dus tevreden stellen, maar ook opdat ze beter over hun vrouw kunnen “regeren”. De informatie die dus in *Der vrouwen natuere ende complexie* wordt gegeven dient volgens Van Doesborch vooral om het ideaal van de mannelijke autoriteit te ondersteunen en bevestigen, dat zich trouwens zoals zal

¹¹⁵ Herman Pleij, “Wie wordt er bang voor het boze wijf? Vrouwenhaat in de middeleeuwen,” in *De Revisor* 4 (1977): 38-42.

¹¹⁶ Katell Lavéant, Cécile de Morrée en Rozanne Versendaal, “Spot en spel: de vrolijke feestcultuur van de Late Middeleeuwen,” in *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 17, nr. 3 (2017): 171-9.

¹¹⁷ Mateboer, “Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten,” 185.

¹¹⁸ Roper, *The Holy Household*, 252-67.

¹¹⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 1191-1192.

blijken ook tot (de werking van) het lichaam uitstrekt. Hierdoor lijkt mij het geïntendeerde publiek bij de editie van Van Doesborch zich vooral tot mannen te richten, ondanks dat vrouwen ook in de inleiding worden aangesproken. De tegen “vrouwen gerichte ironie” in *Der vrouwen natuere ende complexie* waar Van Grunsven en Van der Wey over spreken lijkt dit idee van een mannelijk doelpubliek te ondersteunen. Maar dat het daarom illustreert dat *Der vrouwen natuere ende complexie* als “prikkeliteratuur” was bedoeld, lijkt me een te grote veronderstelling. Zoals Pleij namelijk opmerkt gingen verhalende teksten die kennis verspreidden vaak vergezeld van vertier want “het vermaak kan de lering versterken.”¹²⁰ Tot slot is het opvallend dat er gebruik wordt gemaakt van rijm om het besluit over te brengen, wat evenzeer van toepassing is op de conclusie in de epiloog van Berntsz, in tegenstelling tot de rest van de tekst die in proza is. Volgens Lie wijst het gebruik van rijm namelijk op een luisterend publiek, maar volgens mij wordt er ook gebruik gemaakt van rijm omdat het een mnemotechniek is. Door de conclusie namelijk in rijm te formuleren zal de lezer (of luisteraar) het besluit gemakkelijker en beter onthouden.¹²¹

Er volgt ook nog een Colofon, dat zowel bij de editie van Van Doesborch als Berntsz aanwezig is. Hierin wordt de informatie uit het boekje opnieuw als zelfhulp gepresenteerd. In tegenstelling tot de proloog worden hier duidelijk mannen als doelgroep aangesproken met de persoonlijke voornaamwoorden “hem” en “hi”. Daarnaast wordt er voor het eerst een Christelijk aspect aan de zestiende-eeuwse toevoegingen gekoppeld: “Nu laet ons den minliken Jhesum bidden om de medecine der sielen, d’welck is lijden met verduchtheit om te comen tot salicheyt. Amen.”¹²² Om dus tot zaligheid te komen, wat het medicijn is van de ziel, moet men lijden met geduld. Lichaam en ziel lijken dus als iets afzonderlijk te worden beschouwd, die tegelijk met elkaar in evenwicht dienen te staan. Wanneer het vervolgens in de colofon over ‘lijden’ gaat, lijkt het mij om zowel geestelijk als lichamelijk lijden in het aardse leven te gaan dat noodzakelijk is om tot zaligheid in het hemelse leven te komen. Dit lijkt overeen te komen met het Protestantse idee dat ziekte en lijden permanente elementen van het menselijke bestaan zijn. Een toekomst zonder lijden bestaat niet. Op de aardse wereld zijn zondes altijd aanwezig, die gepaard gaan met de vloek van het fysiek lijden. Slechts bij de herrijzenis worden de menselijke lichamen van hun lijden ontdaan. Maar tot die tijd kan geneeskunde wel voor een verzachting van het lijden zorgen. Kortom, moet men dus “lijden met verduchtheit om te comen tot salicheyt.”¹²³ Het is zeker niet vreemd dat de medische kennis hier in een spirituele horizon wordt ingebed. Volgens Egmond en Gijswijt-Hofstra konden namelijk ‘boven’ en ‘buitennatuurlijke’ interpretaties in de zestiende en

¹²⁰ Van Grunsven en Van der Wey, “Vrouwenhulp of mannenvermaak?” 152-4; Pleij, *Het gevleugelde woord*, 67.

¹²¹ Willem Pieter Gerritsen, Annelies van Gijzen en Orlanda S.H. Lie, *Een school spierinkjes: kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur* (Hilversum: Verloren, 1991), 89.

¹²² *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 1199-1200.

¹²³ Gary B. Ferngren, *Medicine and Religion: A Historical Introduction* (Baltimore: John Hopkins University Press: 2014), 151.

zeventiende eeuw heel goed samengaan met de toen in bepaalde kringen beschikbare kennis over de natuur.¹²⁴

Aangezien God trouwens slechts eenmaal wordt aangesproken in deze zestiende-eeuwse toevoegingen en er opnieuw nadruk wordt gelegd op het zelfhulp-aspect van *Der vrouwen natuere ende complexie*, kunnen we dit volgens mij opnieuw als indicatie zien dat dit boekje binnen de traditie van “vernacular rationalism” valt. Door de toevoeging van het christelijk aspect wordt de grens namelijk tussen medische en spirituele zelfhulp zeer vaag, wat volgens Buys kenmerkend is voor literatuur geproduceerd binnen de traditie van het volkstalig rationalisme.¹²⁵

4.1.3.2 Editie Berntsz

Over de concrete interpretatie van het gedicht in de epiloog van de edities van Berntsz is er discussie gaande, wat onder meer aan de aard ligt van het dubbelzinnige en moeilijk te interpreteren gedicht. Braekman ziet het gedicht als niets meer dan “een soort naschrift of bladvulling op rijm.”¹²⁶ Vriesema, Franssen en Pleij denken dan weer dat Berntsz de conclusie uit Van Doesborch’s edities weglief omwille van zijn vrouwonvriendelijke toon.¹²⁷ Met het toevoegen van een nieuwe conclusie en eveneens het weglaten van het laatste hoofdstuk over de mannelijke testikels (de *secreten ballen*) wou Berntsz volgens hun meer inspelen op een groeiend (vrouwelijk) leespubliek. Volgens Vriesema wijst “vrouwentrooster” in het gedicht dan ook op de nieuwe vooropgestelde functie van het boekje: een medisch doe-het-zelf-boekje voor vrouwen.¹²⁸ Franssen gaat zelfs verder dan Vriesema door te suggereren dat een opstand van vrouwen uit 1522 in Antwerpen als reactie op vrouwonvriendelijke literatuur gerelateerd is aan de censuur in *Der vrouwen natuere ende complexie*.¹²⁹ Pleij spitst zich vervolgens toe op één specifieke vrouw die zich in de zestiende eeuw in de Nederlanden tegen dergelijke vrouwonvriendelijke literatuur verzet zou hebben, namelijk Anna Bijns (1493-1575).¹³⁰

Jenny Mateboer is tot nu toe de enige taalkundige die een poging heeft ondernomen om het gedicht uitvoerig te interpreteren.¹³¹ Ze vertaalt het als volgt:

Twas kinderwerck niet weerdich een caf	Het was kinderspel, hoegenaamd waardeloos
Dat yc hier ghestelt had der natueren werck	wat ik hier verteld heb over het natuurlijke werk
Vanden vrouwen trooster en	van de vrouwentrooster en
de sinen ghebueren sterck	zijn sterke bureu
Ende wel ter cueren tperc van sinen draf	om het paard in te tomen in zijn draf.

¹²⁴ Florike Egmond en Marijke Gijswijt-Hofstra, “Inleiding: tegenslag en cultuur,” in *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in West-Europa, circa 1500-2000*, uitgegeven door Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997), 8.

¹²⁵ Buys, *Vernacular Rationalism*, 15-29

¹²⁶ Braekman, *Der vrouwen natuere*, 18.

¹²⁷ Vriesema, recensie, 128-132; Franssen, *Tussen Tekst En Publiek*, 32-7; Pleij, *Komt Een Vrouwje Bij De Drukker...*, 47-51.

¹²⁸ Vriesema, recensie, 128-132.

¹²⁹ Franssen, *Tussen tekst en publiek*, 32-7.

¹³⁰ Pleij, *Anna Bijns*, 230-5.

¹³¹ Mateboer, “Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten,” 184-203.

Mer dat laet ic varen als sonder trueren clerck
 Want int quaet wordet mi ghenomen af
 Nochtans const ende wetenheyt is
 goed om draghen
 Ende ooc ist vander naturen ghescapen
 Al machmens voor menighen niet ghewaghen
 Die daer op knaghen ende met spijt ghapen
 Die Philosoghen plaghen daghelicx te soecken
 Om die natueren te kennen mit goeden verstanden
 Dat si ons namaels lieten in boecken
 Maer die onbekenden spreken nu schanden
 Als der conste vianden
 Dus sal ic metten ikinder te segghen spoen
 Lieve moeder, ick en sals niet meer doen.

Maar, klerk, dat laat ik zonder treuren achterwege,
 want het wordt me kwalijk genomen.
 toch is kennis
 hiervan goed,
 bovendien is het door de natuur geschapen -
 ook al willen velen van wie het geweten knaagt
 het er niet over hebben.
 De filosofen hielden zich dagelijks bezig
 met het zoeken naar kennis van de natuur,
 die ze vervolgens in boeken na lieten.
 Maar de onwetenden, de vijanden van kennis, spre-
 ken er schande van.
 Dus haast ik me maar om met de kinderen te zeggen:
 Lieve moeder, ik zal het niet meer doen!¹³²

In tegenstelling tot Vriesema interpreteert Mateboer “vrouwentrooster” niet letterlijk, maar wel als een metafoor voor de penis. “Sinen ghebueren sterck” zouden vervolgens naar de mannelijke testikels verwijzen. Volgens Mateboer verwijzen deze twee elementen naar de (weggelaten) paragraaf over *der secreten ballen*. Het zou de drukker namelijk kwalijk zijn genomen dat hij dit hoofdstuk had gepubliceerd. Desalniettemin zijn de penis en zijn testikels volgens Berntsz natuurlijke zaken waar men maar beter kennis van heeft. Maar omdat er schande van werd gesproken, heeft de drukker toch besloten de paragraaf in zijn edities weg gelaten. Mateboer concludeert op basis hiervan dat er geen sprake is van een verschuiving van een geïntendeerd publiek van mannen naar vrouwen. Volgens haar is *Der vrouwen natuere ende complexie* nog steeds een boekje voor mannen maar vonden sommige mensen de informatie over de penis en de testikels blijkbaar te expliciet. Mateboer concludeert dat er sprake is van censuur omwille van ‘verpreutsing’. Ook Van Grunsven en Van der Wey interpreteren de censuur in dit licht. Zij spreken over de opkomst van het ‘seksueel moraal’.¹³³

Hoewel ik akkoord ga met Mateboer’s interpretatie van het gedicht uit Berntsz edities en dat het geïntendeerde publiek van *Der vrouwen natuere ende complexie* waarschijnlijk mannen was, onder meer omdat de ‘tegen-vrouwen-gerichte ironie’ een populair literair motief was in die tijd, kunnen we echter de censuur volgens mij niet slechts interpreteren in het licht van de opkomst van het ‘seksueel moraal’ en bijgevolg een ‘verpreutsing’. Zoals Mateboer namelijk zelf in de laatste drie zinnen van haar analyse opmerkt wordt slechts de expliciete informatie over de mannelijke geslachtsorganen in *Der vrouwen natuere ende complexie* gecensureerd.¹³⁴ Indien er dus sprake zou zijn van censuur omwille van ‘verpreutsing’, dan zouden naar mijn redenering ook de expliciete delen over de vrouwelijke geslachtsorganen gecensureerd moeten zijn. Volgens mij

¹³² Mateboer, “Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten,” 184-203.

¹³³ Mateboer, “Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten,” 184-6; Van Grunsven en Van der Wey, “Vrouwenhulp of mannenvermaak?” 152-4.

¹³⁴ Mateboer, “Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten,” 186.

spelen er voorts nog andere factoren mee die aanleiding gaven tot censuur in de edities van Berntsz.

Volgens mij heeft de censuur namelijk ook te maken met het vooropgestelde mannelijkheidsideaal dat in *Der vrouwen natuere ende complexie* aan bod komt en hoe het laatste hoofdstuk hier niet mee in overeenstemde. In het deel over *der secreten ballen* wordt er namelijk nadruk gelegd op het mannelijke aandeel in de verwekking en zijn eventuele onmogelijkheid om aan zijn inbreng te voldoen. Kortom suggereert het laatste hoofdstuk het bestaan van mannelijke impotentie. Dit potentiële negatieve aandeel in de verwekking wordt echter doorgaans in de hoofdtekst aan vrouwen toegewezen, wat bijvoorbeeld merkbaar is bij de invloed van de vrouwelijke verbeelding en problemen die bij de zwangerschap kunnen optreden (infra). Daarbovenop wordt de mannelijke impotentie gelinkt aan zijn complexie waardoor de man zijn seksualiteit, net zoals bij de vrouw, wordt gereduceerd tot zijn complexie. Iets wat doorgaans in de hoofdtekst niet altijd even uitdrukkelijk voor mannen gebeurt. Mijn suggestie is vervolgens dat met de opkomst van een nieuw mannelijkheidsideaal in de zestiende eeuw dit hoofdstuk werd gecensureerd omdat het onder meer als ondermijnd van dit ideaal werd beschouwd. Hierbij heb ik het meer specifiek over het ideaal waarbij de man superieur was aan zijn vrouw, als hoofd van het huishouden, en zich uitstrekke tot ieder aspect van het leven. In dit ideaal paste een gelijkschakeling van de mannelijke aan vrouwelijke seksualiteit niet. Door te censureren speelde Berntsz dan ook in op de wensen en interesses van zijn vooropgesteld mannelijk publiek. Het boekje beloofde kennis aan te reiken over de vrouwelijke natuur en complexie, zoals de titel ook uitdrukkelijk aanbrengt, dus waarom zouden mannen dan willen lezen over de werking van hún voorplantingsorganen en de problemen die daarbij konden optreden?

Mannelijkheid was – en is – namelijk geen vast concept. Judith Butler spreekt in dit verlengde over “gender performativity”, of het idee dat er continue ‘sociale acties’ ondernomen dienen te worden om de invulling – en dus rollen- omtrent gender in een samenleving te bevestigen. ‘Gender’ bestaat namelijk niet los, op zichzelf, maar krijgt betekenis door de acties die we ondernemen. Hetzelfde geldt voor mannelijkheid waarin, zoals Fletcher voor de vroegmoderne tijd aantoonde, mannen zich continue dienden te bevestigen. De censuur van het laatste hoofdstuk van *der secreter ballen* dient dan ook volgens mij binnen deze context geplaatst te worden: het hoofdstuk ondermijnt mannelijkheid, en bevestigt tegelijkertijd de onzekerheid die er omtrent de constructie van het mannelijke bestond. Hetzelfde geldt trouwens voor het vooropgestelde mannelijkheidsideaal, en het feit dat vrouwen als dreiging hierop worden gezien. De vrouwonvriendelijke toon in *Der vrouwen natuere ende complexie* dient vervolgens niet geïnterpreteerd te worden als bewijs dat patriarchie een concept is waarbij mannen vrouwen absoluut onderdrukten, maar eerder als een complex fenomeen van macht waarbij mannen ook continue hun mannelijkheid dienden te bevestigen. Een bron zoals *Der vrouwen natuere ende complexie* diende vervolgens ter bevestiging van het vooropgestelde mannelijkheidsideaal in de

premoderne samenleving, en niet noodzakelijk slechts om een – in dit geval biologische – verantwoording van misogynie bij te staan.¹³⁵

Dat *Der vrouwen natuere ende complexie* zou dienen om een (nieuw) mannelijkheidsideaal te ondersteunen, wordt echter met Berntsz' nieuwe epiloog gerelativeerd. Hoewel we de functie van *Der vrouwen natuere ende complexie* volgens mij nog altijd in het licht van dit mannelijkheidsideaal kunnen plaatsen, verandert de toon van het werk met Berntsz' conclusie. Berntsz' conclusie houdt namelijk vooral een verdedigingsrede in. Bij deze verdediging hamert Berntsz sterk in op het belang van de gepresenteerde kennis: ze is goed, want ze is door de natuur geschapen, en filosofen hielden zich er ook dagelijks mee bezig. De onwetenden “spreken nu schanden als der conste vianden,” of zoals Mateboer het vertaalt: ze zijn “de vijanden van kennis.” Dat *Der vrouwen natuere ende complexie* dus volgens Van Grunsven en Van der Wey slechts als prikkelliteratuur voor mannen diende, lijkt hiermee ondermijnd te worden.¹³⁶ Met te hameren op het belang van kennis lijkt Berntsz namelijk de menselijke ‘rede’ aan te spreken, wat eveneens een van de kenmerken van het “vernacular rationalism” is.¹³⁷

4.1.4 Tussenbesluit

Op basis van de zestiende-eeuwse toevoegingen kunnen we besluiten dat *Der vrouwen natuere ende complexie* waarschijnlijk op een mannelijk publiek van de gegoede klasse was gericht. Dat wil daarom niet zeggen dat vrouwen of mensen van andere standen het boekje niet lazen, maar wel dat de auteurs hun niet als geïntendeerd publiek voor ogen had bij het samenstellen van het werk. Het mannelijkheidsideaal dat wordt beschreven, speelde waarschijnlijk onder meer in op de verwachtingen van dit geïntendeerde publiek. De ‘tegen-vrouw-gerichte-ironie’ dient niet volgens mij geïnterpreteerd worden als bewijs van vrouwelijke onderdrukking, maar eerder in het licht van mannelijkheid als onzeker concept dat continue bevestigd diende te worden door ‘performatieve acties’ (naar Judith Butler) waarin een boekje zoals *Der vrouwen natuere* aan bijdroeg. Het boekje zal denk ik voornamelijk gediend hebben als een voorlichtingsboek over vrouwen voor mannen, waarbij het concept van zelfhulp centraal stond. Hierdoor kan het vervolgens ook mogelijks aan Ruben Buys' these van de ervaring van “vernacular rationalism” in de zestiende-eeuwse Nederlanden gelinkt worden. Ook Berntsz' sterke nadruk op het belang van kennis lijkt te suggereren dat de hernieuwde interesse (en succes) van het boekje onder meer verklaard kan worden vanuit de bloei van deze volkstalige traditie.

¹³⁵ Butler, *Gender Trouble*, 171-8; Anthony Fletcher, “Manhood, the Male Body, Courtship and the Household in Early Modern England,” in *The Journal of Historical Association: History* 84, nr. 275 (1999): 419-36; Fletcher, *Gender, Sex and Subordination*, 322-46.

¹³⁶ Mateboer, “Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten,” 203; Van Grunsven en Van der Wey, “Vrouwenhulp of mannenvermaak?” 152-4.

¹³⁷ Buys, *Vernacular Rationalism*, 15-29.

4.2 De hoofdtekst

4.2.1 Het vrouwelijk lichaam

In *Der vrouwen natuere ende complexie* wordt het vrouwelijk lichaam beschreven vanuit de fysionomie: met behulp van zichtbare tekenen van het lichaam tracht men meer te weten te komen over de toestand van de niet zichtbare organen van de vrouw. Hierbij is men vooral geïnteresseerd in de niet zichtbare voorplantingsorganen van de vrouw, of lichamelijke kenmerken die hiermee in verband staan. Men tracht namelijk, zoals reeds vermeld, de vrouwelijke reproductieve functies te ontdoen van zijn 'geheimen'. De reproductieve functie van het vrouwelijk lichaam wordt voorgesteld als een 'onderzoeksobject' dat in *Der vrouwen natuere ende complexie* door én voor mannen wordt toegelicht. Bij de vrouw haar natuur dient er aan haar karakter, lichamelijke gesteldheid en seksuele driften worden gedacht. Bij haar complexie gaat het om de samenstelling van humeuren of lichaamssappen in haar lichaam: slijm, gele gal, zwarte gal en bloed.¹³⁸

Het beeld dat we in *Der vrouwen natuere ende complexie* over het vrouwelijk lichaam krijgen is een mengeling van de visie van Aristoteles en Galenus (die voortbouwt op Hippocrates). Volgens Galenus was het vrouwelijk lichaam dat van een omgekeerde man. Ook haar complexie staat hiermee in verband: de vrouw haar temperament is koud en vochtig, omdat die van de man droog en warm is. Door de vrouw haar tekort aan hitte zijn haar voorplantingsorganen vervolgens naar binnen gekeerd. De vagina en eierstokken zijn de naar binnen gekeerde testikels en penis, en worden ook als dusdanig in *Der vrouwen natuere ende complexie* omschreven: "Dat saet der vrouwen comt van haren ballekens, ghelijc dat sperma der mannen comt van haren ballen."¹³⁹ Vrouwelijke voorplantingsorganen worden dus in termen van mannelijke voorplantingsorganen beschreven. Daarbovenop gaat, zoals reeds uit het gegeven citaat blijkt, Galenus ook uit van de 'twee-zaden-theorie'. Dit houdt in dat zowel man als vrouw zaad produceren, dat allebei nodig is voor de verwekking van een embryo. Het mannelijk zaad wordt hierbij superieur geacht aan het vrouwelijk zaad, en krijgt daarom in tegenstelling tot het vrouwelijk zaad de benoeming sperma mee. In *Der vrouwen natuere ende complexie* komt deze superioriteit van het mannelijk zaad duidelijk aan bod: "Dat sperma der mannen comt van haren ballen ende dat sperma comt van allen humoren des lichaems ende is die eerste materie des schepsels van den kinde ende is van den puersten bloede ghelijck rode wijn [...]"¹⁴⁰ Toch erkent Galenus' het actieve aandeel en dus belang van de vrouw voor de verwekking, in tegenstelling tot Aristoteles, aangezien zowel het zaad van man als vrouw nodig is. Sperma wordt benaderd als wit geworden bloed, dat slechts de man heeft omdat hij er door zijn hete temperament in slaagt het bloed te 'koken' tot krachtig sperma: "d'welc door die beweghinge weere verandert in een candide materie."¹⁴¹ We merken dus zeer duidelijk bij Galenus' theorie dat het vrouwelijk lichaam en haar reproductieve functies

¹³⁸ Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 40.

¹³⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 150-151.

¹⁴⁰ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 151-155.

¹⁴¹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 155-156.

vanuit haar complexie of temperament worden verklaard. Er wordt uitgegaan van wat Laqueur een “one-sex body” model noemt.¹⁴²

Het Aristoteliaans beeld over het vrouwelijk lichaam zien we zeer duidelijk in *Der vrouwen natuere ende complexie* terug komen wanneer het over problemen die tijdens de zwangerschap kunnen optreden gaat. Volgens Aristoteles was de man een perfect, heet wezen waardoor hij geschikt is voor procreatie terwijl de vrouw een koude, ‘beschadigde bijna-man’ is die slechts passief aan de verwekking bijdraagt door haar baarmoeder ter beschikking te stellen om het mannelijk zaad te ontvangen en tijdens de zwangerschap te voeden. Volgens Aristoteles bestaat er vervolgens maar één zaad en dat is het mannelijke zaad. Het mannelijke zaad wordt geacht perfect te zijn om volmaakte wezens (lees: mannen) te verwekken. Indien er iets verkeerd gaat bij uitwendige omstandigheden dan zal er uit het perfecte zaad van de man een imperfect wezen (lees: een vrouw) geboren worden.¹⁴³

Zo wordt de vrouw (en haar lichaam) steeds in *Der vrouwen natuere ende complexie* gereduceerd tot haar complexie vanuit Galenus’ theorie, tenzij ze een actief negatief aandeel heeft in iets dat verkeerd kan lopen tijdens de verwekking en/of zwangerschap. Dit is onder meer merkbaar uit de impact die de vrouwelijke verbeelding kan hebben op het uiterlijk van het kind. Zo gelooft men dat het uiterlijk van de embryo onder meer bepaald wordt door de ‘verbeelding’ van de vrouw en dan meer specifiek de persoon aan wie de vrouw denkt wanneer ze seksuele gemeenschap heeft: “Als een jonghe vrouwe is in’t werck van Venus ende dat si dan ontfanghet ende is’t dat si in’t ontfanghen denct op haer selven, oft op haren man, oft op een ander, die vrucht sal dien selven seer gheliken daer si op gedacht heeft [...]”¹⁴⁴ Indien de vrouw dus (actief) tijdens seksuele gemeenschap aan iemand anders denkt dan haar man, dan zal het kind op die persoon lijken in plaats van op de vader. Dit actief negatief aandeel is ook merkbaar in het hoofdstuk dat is gewijd aan dingen die de vrouw en embryo tijdens de zwangerschap kunnen schaden: “Van dinghen die een vrouwe scaden die groot ende zwaer gaet ende die de vruchten schaden.”¹⁴⁵ Zo wordt er toegelicht welke voeding een zwangere vrouw al dan niet mag eten. Haar vooropgestelde dieet wordt dus niet aan haar complexie gelinkt, maar wel aan haar zwangerschap. Indien ze geen rekening houdt met het vooropgestelde voedingsplan dan zal er een ziek, imperfect wezen worden geboren of is er zelfs de kans dat de embryo zal sterven. De oorsprong van het negatieve aandeel bij de reproductie wordt dus opnieuw bij de (actieve) vrouw gelegd.¹⁴⁶

In tegenstelling tot andere middeleeuwse literatuur wordt het vrouwelijk lichaam hier niet tot haar baarmoeder gereduceerd. Niettegenstaande wordt de baarmoeder wel nog steeds als een van de

¹⁴² Laqueur, *Making sex*, 1-24.

¹⁴³ Jansen-Sieben, *Middeleeuwers over vrouwen*, 166; Johan R. Boelaert, *De medische renaissance van de twaalfde eeuw: zoektocht naar kennis en vernieuwing in de ziekenzorg* (Antwerpen: Garant; 2014), 124.

¹⁴⁴ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 165-169.

¹⁴⁵ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 393-394.

¹⁴⁶ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 393-442.

belangrijkste organen van het vrouwelijk lichaam gezien. Niet alleen omwille van haar voorplantingsfunctie, maar ook door de invloed die ze op de fysieke en mentale toestand van de vrouw heeft.¹⁴⁷ De uterus wordt als een essentieel voorplantingsorgaan gezien dat slechts de vrouw bezit. Er worden geen termen van de mannelijke geslachtsorganen op geprojecteerd, zoals wel het geval is bij de eierstokken en vagina. De baarmoeder krijgt haar eigen benaming mee, namelijk “de moedere”, “orificium” of “vulva”.¹⁴⁸ De baarmoeder wordt gezien als een soort van opslagruimte van afvalstoffen uit het vrouwelijk lichaam. Omdat de vrouw namelijk minder heet is dan de man kan zij haar zaad niet tot ‘sperma’ koken, waardoor de reststoffen dienen afgevoerd te worden via de menstruatie: “Die natuere heeft gegeven dat menstruus tot een purgacie.”¹⁴⁹ In *Der vrouwen natuere ende complexie* wordt dit evenals aan de seksuele lust van de vrouw gelinkt, aangezien seksuele gemeenschap ook als een manier wordt gezien om overbodige lichaamssappen af te voeren. Indien de vrouw koud van aard is dan heeft ze een hevige menstruatie, waardoor ze minder zin heeft in geslachtsgemeenschap. Indien de vrouw een heet karakter heeft dan menstrueert ze weinig, waardoor ze veel zin heeft in seksuele gemeenschap uit de wens lichamelijke reststoffen af te voeren.¹⁵⁰ Door de aard van de vrouw doet dit zich iedere maand voor. Pas wanneer er sprake is van conceptie, is afvoer van het overbodige zaad niet meer nodig omdat het als voeding voor de embryo wordt gebruikt.¹⁵¹

4.2.2 Seksualiteit

Zoals reeds aangehaald wordt de vrouwelijke seksualiteit volgens Galenus’ theorie volledig tot haar complexie gereduceerd. Het vrouwelijk lichaam en haar specifieke complexie vereist namelijk in bepaalde gevallen meer/minder seksuele gemeenschap zodat de vrouw haar overvloedige lichaamssappen kan afvoeren. De vrouw haar seksueel verlangen komt dus voort uit de behoefte om van deze giftstoffen af te geraken. Dit gaat volgens Mateboer terug tot de Aristotelische fysiologische opvatting over de vrouw, die als kouder wordt beschouwd dan de man. De vrouw zou geslachtsgemeenschap willen om een lichamen evenwicht te bereiken tussen heet en koud.¹⁵²

Hoewel volgens Galenus en zijn twee-zaden-theorie de vrouw ejaculeert bij een orgasme, komt het element van ‘orgasme’ niet aan bod in *Der vrouwen natuere ende complexie*. Wat eveneens niet aan bod komt is het seksueel genot van man of vrouw, hoewel dit volgens Jansen-Sieben meestal wordt voorgesteld als vanzelfsprekend voor mannen en niet noodzakelijk voor vrouwen.¹⁵³ Wat wel wordt besproken zijn de vrouwelijke lustgevoelens. Termen die in de tekst worden gebruikt om lustgevoelens te omschrijven zijn “die temptacie,” “luxurie,” “vrolic”, “blijde

¹⁴⁷ Jansen-Sieben, *Middeleeuwen over vrouwen*, 169-172.

¹⁴⁸ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 119, 342 en 130.

¹⁴⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 305-6.

¹⁵⁰ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 170-2.

¹⁵¹ Helen King, *Midwifery, Obstetrics and the Rise of Gynaecology: The Uses of a Sixteenth-Century Compendium* (Aldershot: Ashgate, 2007), 13.

¹⁵² Van der Kolk, “Der vrouwen natuere,” 23-5; Mateboer, “Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten,” 188.

¹⁵³ Jansen-Sieben, *Middeleeuwen over vrouwen*, 172.

zijn,” of “beweecht tot oncuiseit.”¹⁵⁴ Vier van de vijf termen geven dus een positieve connotatie aan het hebben van lustgevoelens, behalve “beweegt tot oncuiseit” (infra: zie kuisheid). Het seksueel verlangen kan volgens de tekst zelden bevredigd worden bij vrouwen. Volgens Mateboer is dit een aanpassing die de vertaler ten opzichte van de oorspronkelijke tekst van Scotus heeft doorgevoerd. Zo zou het *Liber Physionomiae* vermelden dat een vrouw haar verlangen tijdens de geslachtsdaad wordt bevredigd, terwijl er in *Der vrouwen natuere ende complexie* staat opgenomen dat “Sulck een vrouwe begheert altijd te converseren met den man ende selden can si haer begeerte vervullen.”¹⁵⁵ Daarnaast is de daarop volgende paragraaf in *Der vrouwen natuere ende complexie* niet aanwezig in de oorspronkelijke tekst van Scotus, waarin Salomon wordt geciteerd. Volgens Salomon zijn er slechts vier dingen in de wereld die onbevredigbaar zijn: de hel, het hart van de mens, de baarmoeder van de vrouw en de aarde. Volgens Barbara Ruelens wil de schrijver met dit citaat waarschijnlijk een dubbel doel nastreven. Enerzijds wil hij namelijk aantonen dat vrouwen altijd zo zijn geweest, en anderzijds verleent hij autoriteit aan zijn eigen uitspraken door een gezagsvolle bron te citeren.¹⁵⁶

Wat alleszins duidelijk is is dat de schrijver actief heeft ingegrepen door veranderingen ten opzichte van de oorspronkelijke tekst door te voeren, waardoor de negatieve visie op de vrouw als een onbevredigbaar, wellustig wezen des te meer in de verf wordt gezet. De – op het eerste zicht lijkende - vrouwvriendelijke toon van de proloog wordt vervolgens door deze aanpassing teniet gedaan: hoewel de man met de aangereikte informatie uit het boekje beter kan inspelen op de verlangens van zijn vrouw, kan hij haar verlangens nooit volledig bevredigen. Het vrouwelijk seksueel verlangen lijkt hierdoor vooral ten dienst te staan van het mannelijk seksueel verlangen én de voorplanting. *Der vrouwen natuere ende complexie* lijkt een handleiding aan te reiken voor mannen: hoe ze een ‘bereidwillige’ vrouw kunnen herkennen die de mannelijke lust kan temperen, en welke (van deze) vrouw(en) tegelijk de meeste potentie heeft voor reproductie.

Wat verder in de tekst wordt de oorsprong van het seksueel verlangen aangehaald. Bij mannen zou het verlangen uit de lendenen komen, bij vrouwen uit de navel. Volgens Jacquart is dit idee van Arabische oorsprong.¹⁵⁷ Een citaat uit Job volgt dat dient ter bevestiging van deze theorie: “Als Job seit: “Sijn cracht is in zijn Lenden ende die sterckheit inden navel des buycx.”¹⁵⁸ In latere edities is dit deeltje volgens Mateboer weggelaten, waarschijnlijk omdat Job hier over het nijlpaard spreekt.¹⁵⁹ Maar mogelijks heeft het ook te maken met de dubbelzinnige aard van het citaat. Waar namelijk een zin eerder de oorsprong van het seksueel verlangen voor vrouwen bij de navel wordt gesitueerd, wordt hier gesuggereerd dat de man ook zijn “sterkheit” uit zijn navel haalt. De twee zinnen lijken elkaar dus tegen te spreken. Daarnaast zou het seksueel verlangen

¹⁵⁴ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 330, 136, 4 en 772; Van Grunsven en Van der Wey, “Vrouwenhulp of mannenvermaak?” 74.

¹⁵⁵ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 66-68.

¹⁵⁶ Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten*, 52.

¹⁵⁷ Daniëlle Jacquart en Claude Thomasset, *Sexuality and Medicine in the Middle Ages* (Cambridge: Cambridge Polity Press, 1988), 137-138.

¹⁵⁸ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 142-144.

¹⁵⁹ Mateboer, “Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten,” 189.

in bepaalde periodes groter zijn bij zowel man als vrouw. Bij mannen is dit volgens de tekst in de winter en de maand mei, bij vrouwen in de herfst en de zomer. Er volgt ook een verklaring waarom dit zo is: “Om die complexie des tijts ende der personen, Want de complexie van dien is anders niet dan hitte, coude, vocht ende droghe...”¹⁶⁰ Volgens Jansen-Sieben is deze opvatting afkomstig van Aristoteles, maar verspreid door de pseudo-Albert Magnus traditie.¹⁶¹

Zoals Van Grunsven en Van der Wey aantonen wordt het hebben van lustgevoelens niet als ongezond voorgesteld. Het is heel natuurlijk om als vrouw seksuele verlangens te hebben aangezien het door je natuur en complexie wordt veroorzaakt. Bij een bepaalde complexie hoort zelfs een bepaald soort seksueel verlangen. Vrouwen met een flegmatisch karakter bijvoorbeeld “zijn dicwil beweecht tot oncuiseid.”¹⁶² De tekst gaat zelfs zo ver door aan specifieke lichaamsdelen bepaalde lustgevoelens te linken, bijvoorbeeld “Is die complexie der herten heet [...] hi is obstinaet, hoverdicht, toornich ende luxurioes ...”¹⁶³ Ook impotentie wordt trouwens op die manier verklaard. Daarnaast is ook voedsel bepalend voor het opwekken of verminderen van lustgevoelens. Bij vrouwen wordt dit opnieuw aan het evenwicht van haar lichaamssappen gelinkt, bij mannen aan hun zaad. Bijvoorbeeld “Ooc sijn daer spijsen die dat sperma ende die luxurie verminderen als ghesouten vleesch, oudt broot van XV daghen, gebacken suere ende scherpe spisen ende tweeback.”¹⁶⁴

Hoewel in het geval van de vrouw het seksueel verlangen nooit bevredigd kan worden, wordt er dus – op het eerste zicht - geen moreel oordeel gelinkt aan het hebben van seksuele verlangens. Het hebben van lustgevoelens is natuurlijk aangezien het voortkomt uit een lichamelijk verlangen tot evenwicht. De beoordeling van lustgevoelens gebeurt eerder op grond van medische dan morele overwegingen. Het is zelfs belangrijk om als vrouw toe te geven aan deze lustgevoelens, en dus seksuele gemeenschap te hebben, om zo een tekort of overvloed aan lichaamssappen te compenseren. Hierdoor worden lustgevoelens zelfs als onontkoombaar en vanzelfsprekend voorgesteld. Ze zijn het gevolg van allerlei krachten waar je als mens geen invloed op hebt. De vanzelfsprekendheid van de aantrekkingskracht tussen man en vrouw illustreert dit bijvoorbeeld: “Het verweect ooc tot luxurien die schoonheit ende chierheit van ongheliken personen int sien ende int tasten.”¹⁶⁵ Toch krijgt het hebben van seksuele verlangens op bepaalde plaatsen in de tekst een morele connotatie mee, wat onder meer blijkt uit de zestiende-eeuwse ingreep door de toevoeging van een citaat van Salomon waarin de seksuele verlangens van de vrouw als onbevredigbaar worden voorgesteld.

¹⁶⁰ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 147-149.

¹⁶¹ Jansen-Sieben, *Middeleeuwers over vrouwen*, 174.

¹⁶² *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 771-772.

¹⁶³ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 1052-1059.

¹⁶⁴ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 176-179.

¹⁶⁵ *Der vrouwen natuere ende compexie*, regel 183-185; Van Grunsven en Van der Wey, “Vrouwenhulp of mannenvermaak?” 67-74.

4.2.3 Seksuele gemeenschap

Hoewel er zich volgens taalkundigen slechts één beschrijving van geslachtsgemeenschap in *Der vrouwen natuere ende complexie* bevindt, namelijk “D’welc door die beweghinge weere verandert in een candide materie ende comt dat sperma lancs in die moede,” wordt het gevaar en noodzakelijkheid van seksuele gemeenschap regelmatig herhaald.¹⁶⁶ In het verlengde van seksuele lust wordt geslachtsgemeenschap ook als gezond beschouwd: het is noodzakelijk voor het onderhoud van het lichaam. Hoewel zowel de gruwelijke gevolgen van een overmaat of schaarste aan seksuele gemeenschap worden beschreven, wordt er toch overwegend meer aandacht geschonken aan de negatieve gevolgen van een overmaat aan geslachtsgemeenschap. Dat wil daarom niet zeggen dat onthouding als een naar te streven ideaal wordt vooropgesteld, onthouding kan namelijk ziekte tot gevolg hebben bij bepaalde mensen, en dan vooral sanguinen: “Daer is er nochtans veel die met dat werc van Venus gesontheit vercrijgen, als die sanguijnen ende somighe werden daer lichtelic cranc af.”¹⁶⁷ Er lijkt dus aangespoord te worden tot gematigdheid, hoewel er niet duidelijk wordt gemaakt wat die gematigdheid precies inhoudt. Wel worden er een aantal voorwaarden tot geslachtsgemeenschap geformuleerd: “Dat werc profiteert na die sake, tijt ende staet der personen [...]”¹⁶⁸ Daarnaast dient men ook rekening te houden met de overheersende complexie, en dan vooral met die van vrouwen zoals uit de tekst blijkt. Sanguinen zouden alleen gebaat zijn met regelmatig seksueel verkeer omdat ze hun overvloedig zaad moeten kwijt geraken. Hoewel sommige vrouwen dus een goede gezondheid verkrijgen door het samenzijn met een man, “nochtans moeten si eerlike conversacie houden mit den man of draghen bi hem den steen Jaspis oft Toposius.”¹⁶⁹ Volgens Barbara Ruelens lijkt “eerlike conversacie” te impliceren dat de vrouw in de seksuele omgang met de man geen ‘anticonceptiemiddelen’ mag gebruiken, wil ze haar lichaamssappen in evenwicht houden, behalve dan het dragen van de edelstenen jaspis of topaas die de vruchtbaarheid zouden bevorderen. Monica van der Kolk vertaalt “eerlike conversacie” dan weer als “op de juiste manier seks hebben” en geeft geen verdere toelichting. Hoewel Ruelens opmerking interessant is, vind ik haar gebruik van de terminologie ‘anticonceptiemiddelen’ verkeerd. Anticonceptiemiddelen zoals wij die heden namelijk kennen, werden pas in de loop van de twintigste eeuw uitgevonden. Toch kan “eerlike conversacie” of “op de juiste manier seks hebben” volgens mij inderdaad verwijzen naar het feit dat men seksuele gemeenschap moet hebben zonder enige – toen gekende - middelen te gebruiken die conceptie kunnen voorkomen. Men mag de kans op conceptie, en dus voorplanting, niet in de weg staan.¹⁷⁰

Toch wordt geslachtsgemeenschap, net zoals in de inleiding, niet uitsluitend aan het huwelijk of voorplanting gelinkt. Volgens Van Grunsven en Van der Wey wordt er in de tekst onderscheid gemaakt tussen “conversacie” en “generacie” hebben. Met “conversacie” wordt het hebben van

¹⁶⁶ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 155-157; Van Grunsven en Van der Wey, “Vrouwenhulp of mannenvermaak?” 73.

¹⁶⁷ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 245-248.

¹⁶⁸ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 250-251.

¹⁶⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 334-335.

¹⁷⁰ Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten*, 55.

geslachtsgemeenschap bedoeld, zonder het oog op het verwekken van kinderen. Seksuele gemeenschap is om overtollige lichaamssappen af te voeren, en je kan er reeds zeer jong mee beginnen. Voorechtelijke geslachtsgemeenschap wordt dus als normaal beschouwd: jongens kunnen vanaf hun 14de seksuele betrekkingen hebben, meisjes al vanaf hun 12de. “Generacie” is vervolgens bedoeld voor het verwekken van kinderen, waar in de tekst een aantal voorwaarden aan worden gekoppeld:¹⁷¹

Men sal weten dat om te genereren, is die eeste sake, de wille Gods almachtich. Ten tweeden dat den staet der personen si in goeder ghesontheit ende dat si daer toe bequaem si ende dat moedere si in haer plaetse ghesont ende van goeder complexien in waermicheit ende dat die moedere si ooc niet verstict ende dat het saet si ui(t)scoos ende langhe gehouden van den man en dat het wel gekoect si met zijnder digestien.¹⁷²

Opvallend is dat de eerste voorwaarde tot het kunnen verwekken van kinderen bij God wordt gelegd. Naast de colofon wordt God namelijk slechts eenmaal in de hoofdtekst aangesproken, en dan meer specifiek in dit deel waar het over de voorwaarden tot het kunnen verwekken van kinderen gaat. Wat mij daarnaast ook opvalt is dat er bij ‘generacie’ zowel nadruk wordt gelegd op de gezondheid van man als vrouw, met extra aandacht voor de gezondheid van de vrouwelijke baarmoeder. De baarmoeder wordt bijna als een autonoom handelend wezen beschreven: ze kiest zelf het mannelijk zaad uit en kan deze, omwille van een verkeerde balans in de vrouwelijke complexie, verstikken. De vrouw heeft dus bijna zelf geen controle over haar baarmoeder in het verwekkingsproces, behalve dan haar lichaamssappen in evenwicht te houden door het correcte voedsel en de correcte hoeveelheid geslachtsgemeenschap te hebben. Dit idee komt van Hippocrates.¹⁷³ Zoals Barbara Ruelens aantoonde is het vrij uitzonderlijk dat seksuele gemeenschap, zonder het oog op voorplanting, hier als iets ‘positief’ wordt voorgesteld. Geslachtsgemeenschap, en dan zeker zonder het oog op verwekking, werd namelijk tijdens de middeleeuwen vanuit de Christelijke leer als iets verderfelijk beschouwd.¹⁷⁴ Tot slot worden de voorwaarden tot een goede verwekking niet alleen bij de vrouwelijke voorplantingsorganen gelegd, maar ook bij de mannelijke. Zo dient het mannelijk sperma exact goed gekookt te zijn door de mannelijke spijsvertering om tot een goede conceptie te komen.

Er zijn geen directe en uitdrukkelijke woorden om geslachtsgemeenschap te beschrijven aanwezig in *Der vrouwen natuere ende complexie*. Latijnse en Nederlandse benamingen worden door elkaar gebruikt. Het gaat om woorden zoals “dat werc,” “Venus werck,” “bislapen,”

¹⁷¹ Van Grunsven en Van der Wey, “Vrouwenhulp of mannenvermaak?” 68-70.

¹⁷² *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 274-281.

¹⁷³ Pauline B. Bart en Diana H. Scully, “The Politics of Hysteria: The Case of the Wandering Womb,” in *Gender and Disordered Behaviour. Sex Differences in Psychopathology* (New York: Brunner/Mazel publishers, 1979), 354-5.

¹⁷⁴ Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten*, 119.

“conversacie” hebben, “concupiscentien,” “travelleren” of “ghecorrumpert” zijn.¹⁷⁵ Zoals Van Grunsven en Van der Wey opmerken wordt geslachtsgemeenschap met weinig genitale termen aangeduid. Net zoals bij seksuele verlangens krijgt het merendeel van de termen een positieve connotatie mee, behalve “ghecorrumpert” zijn. Aangezien het woord in de context van het verlies van maagdelijkheid wordt gebruikt, bespreek ik zijn betekenis verder in deze thesis onder het onderdeel “maagdelijkheid”.¹⁷⁶

We kunnen besluiten dat hoewel het vrouwelijk lichaam met haar seksualiteit en vruchtbaarheid centraal staat in *Der vrouwen natuere ende complexie*, de ‘daad’ van seksuele gemeenschap amper – tot geen – omschrijving kent. Toch wordt geslachtsgemeenschap, zoals het seksueel verlangen, als iets natuurlijk beschouwd. Te tekst spoort aan tot gematigdheid, hoewel er niet duidelijk wordt gemaakt wat dit precies inhoudt. Daarnaast wordt geslachtsgemeenschap niet uitsluitend aan het huwelijk of voorplanting gelinkt, wat onder meer blijkt uit het onderscheid dat Van Grunsven en Van der Wey voor “conversacie” en “generacie” hebben opmerken. Dat er hier amper sprake is van moreel oordeel is eerder uitzonderlijk zoals Ruelens aantoonde. Tot slot is het opvallend dat om tot een succesvolle “generacie” te komen, de tekst niet slechts het aandeel van het vrouwelijk lichaam en God aanhaalt maar ook de inbreng van de man erkent.

4.2.3.1 Seksuele onthouding of kuisheid

Aangezien de noodzakelijkheid van gematigde seksuele gemeenschap centraal staat in *Der vrouwen natuere ende complexie*, lijkt de tekst op het eerste zicht niet bepaald een kuis leven te propaganderen. Het toegeven aan lustgevoelens wordt namelijk als natuurlijk en gezond voorgesteld, in tegenstelling tot de Christelijke leer waarbij onkuisheid als negatief werd gezien: je moet alleen oppassen voor teveel purgatie.¹⁷⁷ Hoewel de geslachtsgemeenschap overwegend in termen van gezond/ongezond wordt beoordeeld, merken Van Grunsven en Van der Wey op dat er toch op bepaalde plaatsen in de tekst ethische normen zoals reinheid, zuiverheid of eerbaarheid aan bod komen.¹⁷⁸ Bijvoorbeeld:

Sommige spisen sijn goet om reinicheit ende suverheit te houden, als porcelein, lattuwe, groen eruca, ghesetten azijn, cawoorden, comcommers, dat vasten, luttel eeten, dat schuwen van ongheliken personen ende die bi hem draghet den steen iaspis oft topacius.¹⁷⁹

Maar dit blijkt bijvoorbeeld ook uit het feit dat hebben van seksuele verlangens wordt aangeduid met “beweecht tot oncuiseit”, wat zowel op mannen als vrouwen van toepassing lijkt te zijn.¹⁸⁰

¹⁷⁵ *Der vrouwen natuere ende complexie* regel 207, 202, 222, 303, 191, 242 en 197; Van Grunsven en Van der Wey, “Vrouwenhulp of mannenvermaak?” 74; Mateboer, “Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten,” 189.

¹⁷⁶ Van Grunsven en Van der Wey, “Vrouwenhulp of mannenvermaak?” 74.

¹⁷⁷ Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse trakten*, 119.

¹⁷⁸ Van Grunsven en Van der Wey, “Vrouwenhulp of mannenvermaak?” 71-73.

¹⁷⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 185-190.

¹⁸⁰ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 771-772.

Van Grunsven en Van der Wey constateren dat deze ethische normen bijna uitsluitend aan vrouwen worden opgelegd, en dan meer specifiek vrouwen zonder echtgenoot. Zij dienen namelijk hun toevlucht tot andere remedies te zoeken om hun overschot aan lichaamssappen af te voeren.¹⁸¹ Ze citeren het volgende stukje tekst:

Ende vrouwen die ledich zijn ende veel eeten ende drincken veranderen veel van sperma, daerom waert hem wel van nooden die conversacie der mannen. Ghelijc die weldighe rijcke weduwen, nonnen ende ander besloten susteren die lichtelic sieck werden ende werden vael ende van leliker coloren in 't aensicht ende werden ooc reumatijck ende si leven in groter miserien in den staet van haren lichaem. Hieraf selven niet wetende ende al comen die medicijnmeesters bi hen lieden die en dencken ooc daerop niet. Nochtans maect dat een groot ghebreck. Mer om den eerbaerheit wille sal men sulcken personen raden, dat si hem sullen abstinieren ende sullen luttel eeten ende drincken ende bisonder luttel wijns ende oock arbeyden ende niet ledich sijn oft ooc veel ghebedige doen ende dat si gaen wandelen hier en daer in diversce plaetsen, opdat soe die temptacie ende die overvloedighe humoren mogen vergaen.¹⁸²

Er zijn verschillende merkwaardige dingen aan dit stukje tekst die Van Grunsven en Van der Wey zelf niet opmerken. Eerst en vooral lijkt het wellustige en onbevredigbare karakter van een specifieke groep van vrouwen, namelijk kuise en ongehuwde vrouwen (met uitzondering van jonge maagden (infra)), hier extra te worden beklemtoond. Vrouwen worden zoals reeds aangehaald over het algemeen in de tekst als wellustige, onbevredigbare wezens geportretteerd maar zoals uit dit stukje tekst blijkt worden kuise en ongetrouwde vrouwen blijkbaar als des te riskanter beschouwd. Hun wellustigheid wordt verklaard vanuit de complexieer, en dan meer specifiek vanuit de reeds aangehaalde samenhang tussen lichaamssappen en lustgevoelens. Als je lui bent en veel eet en drinkt, wat blijkbaar eigen zou zijn aan kuise en ongetrouwde vrouwen, raakt je lichaam verzadigd van sappen en nemen je lustgevoelens toe. Aangezien kuise en ongetrouwde vrouwen 'oververzadigd' zijn en geen geslachtsgemeenschap hebben om dit af te voeren, kunnen ze vervolgens als nog méér wellustig dan andere vrouwen worden beschouwd. De tekst stelt vervolgens een aantal regels voor ter oplossing van dit ongemak, aangezien een lichamelijke onevenwicht tot ziekte kan leiden. Hierbij gaat het niet alleen om lichamelijke kwalen, maar blijkbaar ook om mentale ("si leven in groter miserien in den staet van haren lichaem").¹⁸³ Maar de regels worden boven alles voorgesteld om de eerbaarheid (kortom de eer) van de vrouwen te beschermen: "Mer om den eerbaerheit wille sal men sulcken personen raden."¹⁸⁴ Kuisheid lijkt dus niet als iets negatief te worden gezien op voorwaarde dat het geen dreiging vormt op de lichamelijke (en dus mentale) gezondheid. Opvallend genoeg lijken de regels die worden voorgesteld overeen te komen met de Regel van Benedictus of *Ora et Labora*: bidden en

¹⁸¹ Van Grunsven en Van der Wey, "Vrouwenhulp of mannenvermaak?" 71-73.

¹⁸² *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 314-331.

¹⁸³ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 320-321.

¹⁸⁴ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 324-325.

werken. Men moet vroom leven, en dan vooral op het vlak van eten en drinken waarbij men zich niet mag overgeven aan gulzigheid (wat een van de zeven zonden is). Aangezien er ook over “rijcke weduwen” wordt gesproken lijken de richtlijnen eveneens een klasse component te weerspiegelen, namelijk het rijkelijke voedingspatroon van de gegoede klasse. Onrechtstreeks vertellen de opgelegde ‘regels’ dan niet alleen iets over het voedingspatroon van deze gegoede klasse, maar ook dat dit eetpatroon vooral als problematisch werd beschouwd bij weduwes en nonnen.

Deze groep van vrouwen werd wel vaker als ‘gevaarlijk’ beschouwd. Weduwes en nonnen waren namelijk gewoonlijk al wat ‘ouder’ en menstrueerden niet langer, kortom waren ze postmenopauzale vrouwen. Zoals reeds aangehaald werd de menstruatie als een belangrijk ‘afvoerkanaal’ beschouwd door middel waarvan vrouwen hun overtollige lichaamssappen konden ledigen. Eenmaal de menstruatie ophield, werden andere manieren om lichaamssappen af te voeren des te belangrijker zoals geslachtsgemeenschap of een aangepast voedingspatroon (afhankelijk van je complexie). Aangezien weduwen en nonnen zich vaak op seksueel gebied onthouden, uit vrije wil of gedwongen, en blijkbaar een exuberant voedingspatroon hadden werden ze beschouwd als enorm ‘gevaarlijke’, wellustige vrouwen waarover men maar geen controle kon verwerven. Dit uitte zich onder meer in een grotere vatbaarheid voor allerlei ziektes en dan vooral één bepaalde ziekte, namelijk histerie, waarbij de baarmoeder het hele lichaam vergiftigde. Volgens Scully komt dit idee van Soranos van Efeze en werd het verder verspreid door Galenus.¹⁸⁵

Maar ook vanuit maatschappelijk oogpunt werden (rijke) weduwes en nonnen als problematisch gezien. Ze onttrokken zich namelijk aan mannelijke autoriteit en vormden hierdoor een dreiging op het ideaal van het huishouden als hoeksteen van de samenleving.¹⁸⁶ Lyndal Roper linkt deze angst voor postmenopauzale vrouwen in haar boek *Witch craze* ook aan de hekserijvervolgingen van zeventiende-eeuws Augsburg. Aangezien vruchtbaarheid centraal stond in premoderne samenlevingen, werden postmenopauzale vrouwen de ultieme “outsider” waarop – onder meer moederlijke – onzekerheden werden geprojecteerd (infra). Volgens Roper is dit niet alleen merkbaar uit de slachtoffers van de hekserijvervolgingen, maar ook de portrettering van de heks als een oude, onvruchtbare vrouw.¹⁸⁷ Volgens Van Grunsven en Van der Wey wordt deze groep van weduwes en nonnen in de edities van 1555 en 1563 veralgemeniseerd tot “weeldige rijcke weduwen en ander meyskens.”¹⁸⁸ Waar voorheen dus nonnen én weduwen vooral als gevaarlijk werden beschouwd, lijkt dit nu vooral op weduwen te zijn gericht. De auteur maakt niet duidelijk wat onder “ander meyskens” zou vallen. Verder onderzoek naar wijzigingen in latere edities – en de maatschappelijke context waarin deze gebeurden – zou dit mogelijks kunnen ophelderen.

¹⁸⁵ Bart en Scully, “The Politics of Hysteria,” 354-5.

¹⁸⁶ Roper, *The Holy Household*, 206-51.

¹⁸⁷ Lyndal Roper, *Witch Craze: Terror and Fantasy in Baroque Germany* (Londen: Yale University Press, 2004), 114-43.

¹⁸⁸ Van Grunsven en Van der Wey, “Vrouwenhulp of mannenvermaak?” 84-85.

Verder worden vrouwen in deze paragraaf ook als ignorant voorgesteld, “hieraf selven niet wetende.” Vrouwen weten namelijk zelf niet wat er met hun lichaam aan de hand is. Waar voorheen vrouwen autoriteit hadden over de interpretatie van hún geslachtsorganen, lijkt dit nu volledig te zijn overgenomen door mannen. Het is nu de taak van mannen het vrouwelijk lichaam te onderzoeken en interpreteren, waarbij de vrouwelijke reproductieve functies van hun geheimen worden ontdaan. Maar ook “medicijnmeesters” worden als ignorant voorgesteld, meer specifiek “ende al comen die medicijnmeesters bi hen lieden die en dencken ooc daerop niet.”¹⁸⁹ Volgens Ruben Buys is deze toegeschreven ignorantie één van de kenmerken van het volkstalgig rationalisme dat in de zestiende-eeuwse Nederlanden opkwam. Menselijke zwakte wordt hierbij als effect van intellectuele ignorantie voorgesteld, en dan meer specifiek in deze bron blijkbaar de zwakte van vrouwen en “medicijnmeesters”.¹⁹⁰

Waar Van Grunsven en Van der Wey eveneens geen rekening mee houden is dat wat eerder in de tekst een grotere groep van mogelijke ‘probleemgevallen’ wordt aangehaald. De ethische norm van reinheid en de ignorantie van “medicijnmeesters” komen hier eveneens opnieuw aan bod:

Mer een die vet is met die sanguiniteit ende Venus werc niet en useerde om te lossen die overvloedicheit des saets, dat te seer verstoppt die vaetkens der natueren. Die personen soude lichtelic sieck werden. Als dat dicwil gheuert den rijcken ende grooten joncfrouwen die te seer bewaert werden in haer reinicheit ende in die weduwen, nonnen ende ander gheestelijcke personen, maechden ende oock mannen ende moniken, die sonder sorghe veel eeten ende drincken, soedat dicwil die natuere te seer veruult wort met die overvloedige humoren, dat si selve niet en weten die cause, noch oock die medicijnmeesters, die hen luden comen visiteren en kennen die oorsaken haerder luden siecten niet.¹⁹¹

Hoewel weduwen en nonnen verder in de tekst als afzonderlijke groep worden besproken, wat hun gevaar voor hun eigen gezondheid en de samenleving des te meer lijkt te benadrukken, blijken ze uit dit stukje tekst toch niet de enigen te zijn waarbij kuisheid (in combinatie met een rijkelijk voedingspatroon) als problematisch werd ervaren. Zo worden hier rijke (maagdelijke) jonkvrouwen en maagden in het algemeen aangehaald, maar ook mannelijke geestelijken zoals monniken. Daarnaast worden ook opnieuw weduwes en nonnen besproken. Ze behoren allen tot de ‘betere’ klassen van de samenleving, namelijk de aristocratie en clerici. Omwille van hun exuberant eetpatroon is het aangeraden vaak seksuele gemeenschap te hebben, want anders “verstoppt die vaetkens der natueren.”¹⁹² Vooral voor rijke jonkvrouwen lijkt het belangrijk te zijn niet te lang vast te houden aan hun “reinicheit” omdat ze anders ziek zullen worden. Net zoals in

¹⁸⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 321-324.

¹⁹⁰ Buys, *Vernacular Rationalism*, 157-160.

¹⁹¹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 259-271.

¹⁹² *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 261-262.

de vorige paragraaf wordt hier ook opnieuw de ignorantie van 'medicijnmeesters' en vrouwen benadrukt, en lijkt zelfs nog extra beklemtoond te worden in het geval van de 'medicijnmeesters'.

Kuisheid krijgt dus een dubbelzinnige betekenis mee. Langs de ene kant wordt kuisheid als iets negatiefs voorgesteld, omdat het op medische grond een dreiging zou vormen op de gezondheid en impliciet de mannelijke autoriteit. Tegelijk lijkt het ook als iets 'positief' te worden gewaardeerd omdat er morele waarden zoals eerbaarheid en reinheid aan worden verbonden. Dit is echter niet ongewoon, zoals Cindy L. Carlson en Angela Jane Weisl in *Constructions of Widowhood and Virginity in the Middle Ages* hebben aangetoond. Langs de ene kant werden volgens Carlson en Weisl kuisse weduwen in de middeleeuwen geprezen omdat ze een vroom (christelijk) leven leidden, maar langs de andere kant gevreesd omdat ze zich aan mannelijke autoriteit onttrokken.¹⁹³

We kunnen dus besluiten dat zoals Van Grunsvan en Van der Wey hebben opgemerkt kuisheid niet noodzakelijk een positieve noch negatieve waardering meekrijgt in *Der vrouwen natuere ende complexie*. Het wordt hoofdzakelijk in termen van gezond/ongezond geïnterpreteerd. Indien er ethische oordelen aan worden gelinkt wordt seksuele onthouding niet noodzakelijk als negatief beoordeeld zolang het het lichamelijke evenwicht maar niet uit balans brengt. Seksuele onthouding lijkt vooral gevaarlijk te zijn voor specifieke groepen in de samenleving, namelijk de 'gegoede' klassen van de aristocratie en clerici. In het geval van de clerici is het belangrijk zich aan de *ora et labora* regel te houden en een vroom leven te leiden aangezien ze verplicht celibatair dienden te zijn. Bij de aristocratie, aan de andere kant, is vooral een soberder voedingspatroon belangrijk indien men geen seksuele gemeenschap heeft. Daarbovenop lijken vooral kuisse vrouwelijke aristocraten en clerici een gevaar te vormen, aangezien zij niet alleen aan seksuele onthouding doen maar ook vaak niet langer menstrueren. Hierdoor vormen ze niet alleen een dreiging op hun eigen gezondheid, maar ook op de samenleving. Problemen in de microkosmos van het vrouwelijke lichaam lijken dus ontwrichtende gevolgen te kunnen hebben voor de macrokosmos of de patriarchale maatschappij.

4.2.3.2 Maagdelijkheid

Nog meer dan kuisheid krijgt vrouwelijke maagdelijkheid een zeer ambigue betekenis mee in *Der vrouwen natuere ende complexie*. Hoewel maagdelijkheid over het algemeen positief wordt gewaardeerd in de tekst, krijgt het soms ook een negatieve connotatie mee. Van Grunsvan en Van der Wey, maar ook Mateboer, merken alleen de positieve waardering(en) op. Volgens Grunsvan en Van der Wey wordt het verlies van maagdelijkheid in *Der vrouwen natuere ende complexie* in de vorm van een mededeling beschreven. Er wordt geen waardeoordeel over uitgesproken.¹⁹⁴ Mateboer merkt dan weer op dat maagden een bepaalde voorbeeldfunctie

¹⁹³ Cindy L. Carlson en Angela Jane Weisl, "Introduction: constructions of widowhood and virginity," in *Constructions of Widowhood and Virginity in the Middle Ages*, eds. Cindy L. Carlson en Angela Jane Weisl (New York: St. Martin's Press, 1999), 1-21.

¹⁹⁴ Van Grunsvan en Van der Wey, "Vrouwenhulp of mannenvermaak?" 69.

hebben ten opzichte van andere vrouwen, en dan vooral voor vrouwen die vaak seks hebben.¹⁹⁵ Vrouwen die hun maagdelijkheid hebben bewaard hebben een fris voorkomen, terwijl vrouwen die te veel seks hebben een grauwe gelaatskleur krijgen en last hebben van haarverlies:

Men mach een exempel nemen aen dese maechden, hoe si zijn so langhe als si maecht zijn ende, als si vele bislapen, hoe si dan veranderen. Haer verwe verandert. Dat haer valt ute ende selve en weten si die sake niet waer af dat coemt. Ende des ghelijcs ist oock van den mannen, dye sullen ghedencken, als hem dat hair ut valt ende groote hooftsweeringhe hebben, dat si tevele gheconverseert hebben met den vrouwen in onbequam tijt.¹⁹⁶

Er worden dus twee soorten vrouwen naargelang hun seksualiteit tegenover elkaar geplaatst en door middel van hun tegenstelling geportretteerd: de maagd en de op-seks-beluste-vrouw. De een is goed, en heeft hierdoor een voorbeeldfunctie, de ander is slecht en kan aan de ander een voorbeeld nemen. De ene heeft geen fysieke of mentale kwalen, de andere wel. Er is geen oog voor vrouwen die tussen deze twee uitersten vallen. Mateboer heeft echter geen oog voor het feit dat de tekst deze voorbeeldfunctie evengoed voorop stelt voor mannen, die aan gelijkaardige kwalen als de op-seks-beluste-vrouwen lijden. Daarnaast is dit niet de enige plaats in de tekst waar de vrouwelijke maagdelijkheid wordt gewaardeerd, zo staat er wat eerder in de tekst:

Ooc doer schaemte en scamelheid ontfanget gheringher een maecht dan een ander vrouwe, om die teederheit haerder humoren.¹⁹⁷

Door de schaamte en zachtheid van hun sappen zouden vrouwelijke maagden sneller zwanger worden. Ze zijn dus 'meer waardevol' dan andere vrouwen wanneer het op reproductie aankomt. Een vrouw die niet eerder aan "conversacie" heeft gedaan, zal tijdens "generacie" makkelijker en sneller zwanger worden. Eenzelfde analogie is echter niet van toepassing op mannen. Het enige dat jongens en meisjes gemeenschappelijk hebben wanneer het op hun maagdelijkheid aankomt is dat ze na het 'verlies' van hun maagdelijkheid beiden op verschillende vlakken veranderen. We vinden de gevolgen terug in de eerste paragraaf onder het hoofdstuk van de gevolgen van een overmaat aan geslachtsgemeenschap:

Als meeskens of knechtkens ghecorrumpeert zijn ende haren maechdom verloren hebben, so werden si verandert in haer figure ende principalick in't aensicht, in haer vleesch, in haer manieren, in haer oude gewoenten, in haer gedachten, in haer verstant.¹⁹⁸

Met ontmaagding gaan blijkbaar niet alleen fysieke, maar ook mentale veranderingen gepaard. Niet alleen het figuur, gezicht of lichaam zou veranderen maar ook de manieren, oude

¹⁹⁵ Mateboer, "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten," 189.

¹⁹⁶ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 220-227.

¹⁹⁷ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 121-122.

¹⁹⁸ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 197-201.

gewoonten, gedachten en verstand. Opmerkelijk is evenals de term die wordt gebruikt voor geslachtsgemeenschap, die leidt tot het verlies van maagdelijkheid, en nergens anders in de tekst terug komt namelijk “ghecorrumpert zijn”. Volgens het historisch woordenboek betekent het namelijk slecht worden of bederven.¹⁹⁹ Wanneer het dus om geslachtsgemeenschap voor de eerste keer gaat, gepaard gaande met een verlies aan maagdelijkheid, wordt seksueel verkeer negatief beoordeeld. Het hedendaagse idee waarbij er over een ‘verlies’ van maagdelijkheid wordt gesproken getuigt hier bijvoorbeeld ook van. Al deze elementen tonen aan dat maagdelijkheid toch als iets belangrijk lijkt te worden geacht in de hoofdtekst van *Der vrouwen natuere ende complexie*.

Een negatief oordeel tot het behouden van maagdelijkheid wordt geuit in de reeds geciteerde paragraaf waarin de slechte combinatie van kuisheid en een rijk eetpatroon van nonnen, weduwen, rijke (maagdelijke) jonkvrouwen, maagden in het algemeen en mannelijke clerici zoals monniken wordt besproken. De manier waarop de rijke (maagdelijke) jonkvrouwen hier worden voorgesteld is vooral interessant: “den rijcken ende grooten joncfrouwen die te seer bewaert werden in haer reinicheit.” In het geval van de rijke jonkvrouwen, die tot de goeude klasse van de aristocratie behoren en blijkbaar sanguinistisch zijn, krijgt maagdelijkheid dus een negatief oordeel mee. Vanuit medisch oogpunt werden aristocratische vrouwen aangespoord zo jong mogelijk geslachtsgemeenschap te hebben omdat hun exuberant eetpatroon veel seksueel verkeer vereiste. In de tekst wordt dit echter niet aan het instituut van het huwelijk gelinkt. Vanuit maatschappelijk oogpunt zou een mogelijke verklaring zijn dat de tekst hiermee indirect aristocratische jonkvrouwen aanspoorde zo snel mogelijk te huwen, zoals volgens Ward het gebruik was in de middeleeuwen. Dit had niet alleen te maken met de zorg voor de continuïteit van nakomelingen bij de adel, maar ook met de korte levensduur wat ouders aanspoorde reeds zeer vroeg te beginnen met het plannen van huwelijk strategieën. Een vrouw van adellijke afkomst mocht namelijk niet zomaar met iedereen huwen, maar slechts met iemand van dezelfde klasse en stand.²⁰⁰ De idealisering van maagdelijkheid lijkt trouwens ook op andere plaatsen in de tekst tegengesproken te worden. Zo zouden meisjes vanaf hun 12de ‘klaar zijn’ voor seksuele gemeenschap en opent *Der vrouwen natuere ende complexie* met hoe je een vrouw kan herkennen die al dan niet graag seks heeft, wat het belang van seksuele gemeenschap benadrukt en het ideaal van maagdelijkheid ondermijnt.

Een mogelijke verklaring voor de dubbelzinnige portrettering van maagdelijkheid wordt gegeven door Bonnie Wheeler in *Constructions of Widowhood and Virginitie in the Middle Ages*. Net zoals de kuisen weduwen werden maagden namelijk geprezen voor hun kuisheid, waarmee ze zich vrijwillig aan Gods wil onderworpen, maar tegelijk gevreesd omdat ze zich door middel hiervan aan mannelijke controle onttrokken. Beiden werden ze bewonderd door de samenleving, maar

¹⁹⁹ “Corrumperen.” Historisch woordenboek Nederlands en Fries: De Geïntegreerde Taal-Bank. Geraadpleegd 29.04.2018.

<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=VMNW&id=ID927&lemma=corrumperen>.

²⁰⁰ Jennifer Ward, *Women in Medieval Europe 1200-1500* (Londen: Longman, 2002), 113.

tegelijk geducht omdat ze door de verwerping van hun seksualiteit een mate van autonomie verworven. Of zoals Wheeler het formuleert zijn ze beiden “arbiters of virtue and potential sites of vice.”²⁰¹ Daarnaast was er volgens Sandy Bardsley geen eenzijdige, vaste opvatting over maagdelijkheid in de middeleeuwen. Waar fysieke maagdelijkheid sterk werd geprezen tijdens de vroege en hoge middeleeuwen, zou vanaf de dertiende eeuw ook ‘spirituele maagdelijkheid’ aan belang hebben gewonnen. Om als een echte maagd beschouwd te worden, moest men dus meer doen dan zich weerhouden van geslachtsgemeenschap. Men moest namelijk ook puur en bescheiden gedrag vertonen.²⁰² Dit kan mogelijks verklaren waarom er soms indirect morele waarden opduiken in *Der vrouwen natuere ende complexie*.

Zoals ik in dit hoofdstuk heb aangetoond wordt maagdelijkheid overwegend als iets positief gewaardeerd. Het wordt vooral als voordelig beschouwd naar reproductie toe, omdat maagden meer vatbaar zouden zijn voor zwangerschap. Vooral vrouwen en mannen die te veel seks hebben dienen een voorbeeld aan maagden te nemen. Of maagdelijkheid als voordelig wordt beschouwd hangt vooral van de vrouw haar overheersende complexie af, en zoals is gebleken bij uitbreiding de klasse waartoe ze behoort. Komt ze namelijk van de betere klasse van de gegoede burgers, dan heeft de vrouw een meer gevarieerd en rijkelijk eetpatroon en heeft ze meer nood aan seksuele gemeenschap om van haar overvloedige lichaamssappen af te geraken. Kuisheid wordt dus in het geval van maagdelijkheid als iets positiefs geëvalueerd in *Der vrouwen natuere ende complexie*, zolang het maar ten dienste staat van reproductie en dan vooral bij vrouwen die tot de betere klassen van de samenleving behoren. In hun geval is het belangrijk zo snel mogelijk te huwen, en dus onder mannelijke autoriteit terecht te komen. Maagdelijkheid wordt vooral op medische gronden geëvalueerd. Het ideaal van de maagd krijgt geen directe religieuze of morele connotatie mee, maar verkrijgt wel een bepaalde geladenheid door zijn dubbelzinnige aard. Tot slot is het opvallend dat deze regels slechts van toepassing zijn voor vrouwen, en niet voor mannen. Vrouwelijke maagdelijkheid wordt dus als belangrijker geacht dan mannelijke maagdelijkheid.

4.2.4 Zwangerschap en vruchtbaarheid

Zoals reeds uit het voorblad en de proloog bleek lijkt de vrouwelijke vruchtbaarheid als iets heel belangrijk te worden geacht in *Der vrouwen natuere ende complexie*. Er wordt gesproken over hoe men kan weten of een vrouw zwanger is en welk geslacht de embryo heeft. Het lijkt vooral heel wat mannelijke onzekerheden betreffende het vrouwelijk lichaam en haar reproductieve functies te reflecteren. De hoofdtekst bevestigt dat dit weldegelijk belangrijk werd geacht. Zo wordt zeker de helft uit het eerste deel van de hoofdtekst in *Der vrouwen natuere ende complexie* aan vrouwelijke vruchtbaarheid en zwangerschap gewijd.

²⁰¹ Carlson en Weisl, “Introduction,” 1-21.

²⁰² Sandy Bardsley, *Women’s Roles in the Middle Ages* (Westport: Greenwood Publishing Group, 2007), 29-32.

De vrouwelijke vruchtbaarheid wordt aan haar complexie gelinkt, en vervolgens ook aan haar seksuele lust. Een hete vrouw is wellustig, maar wordt moeilijk zwanger. Een koude vrouw is niet wellustig, maar wordt wel snel (en zwaar) zwanger. De vrouw haar vruchtbaarheid wordt vervolgens, net zoals haar seksualiteit, tot haar complexie gereduceerd. De enige vrouwen die onvruchtbaar worden geacht zijn oude nonnen en weduwes, zoals reeds aangehaald, maar ook vrouwen die een nauwe vagina hebben waardoor het sperma de baarmoeder niet zou kunnen bereiken.²⁰³ Daarnaast komt ook de mannelijke vruchtbaarheid aan bod, en dan meer specifiek in het laatste hoofdstuk over *der secreten ballen*. Zijn vruchtbaarheid wordt in tegenstelling tot vrouwen niet rechtstreeks tot zijn complexie gereduceerd, maar wel gelinkt aan de complexie van zijn teelballen. Alleen voor de teelballen met een vochtig en droog karakter wordt vruchtbaarheid expliciet besproken. Als de teelballen een vochtig karakter hebben dan heeft de man veel sperma en is er een grote kans op het verwekken van kinderen. Bij het hebben van droge teelballen heeft de man weinig sperma, maar blijkt toch nog voldoende om kinderen te verwekken. Aangezien er dus geen directe link wordt gelegd tussen de hoeveelheid sperma en de kans op bevruchting, kunnen we ook niet afleiden in welke mate een man vruchtbaar is bij de andere complexieën. Toch zijn er een aantal zinnen die indirect (mogelijke) impotentie suggereren, zoals bijvoorbeeld bij teelballen met een koud karakter: “Die roede wert selden ghericht ende cranck sperma comt daer af ende dat lancksam.”²⁰⁴ Daarnaast wordt er ook geen link gelegd tussen seksuele lust en voorplanting bij mannen zoals wel het geval is voor vrouwen.

Om de vruchtbaarheid te bevorderen worden allerlei adviezen tot het sneller en/of beter kunnen verwekken van kinderen gegeven. Deze adviezen lijken vooral tot vrouwen te zijn gericht. Zo leest men:

Omdat een vrouwe soude ontfanghen, so is 't goet dat se haer doe laten met der vlieme op den voet eer si metten man conuerseert. Ooc is 't goed als die moedere gheryncht is. Hierom, vrouwen die dit weten doen haer onschult teghen den man. Ooc doer schaemte en scamelheit onfanghet gheringher een maecht dan een ander vrouwe, om die teederheit haerder humoren.²⁰⁵

Het aderlaten op de voet en het reinigen van de baarmoeder vóór het hebben van geslachtsgemeenschap zouden de vrouwelijke vruchtbaarheid bevorderen. Wat het reinigen van de baarmoeder precies inhoudt wordt niet duidelijk gemaakt, maar mogelijks verwijst het naar de menstruatie die volgens Aristoteles het vrouwelijk lichaam maandelijks ‘zuiverde’ (infra).²⁰⁶ Daarnaast wordt maagdelijkheid ook als een vruchtbaarheidsbevorderende staat beschouwd. Door schaamte en schroomvalligheid, maar ook de tederheid van haar sappen, zou een maagd sneller zwanger worden. Daarnaast dient men ook rekening te houden met de vruchtbare leeftijd.

²⁰³ Dit komt aan bod in een citaat van Hippocrates. *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 336-345.

²⁰⁴ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 1166-1168.

²⁰⁵ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 116-123

²⁰⁶ Pieter de Leemans en Michèle Goyens, *Aristotle's Problemata in Different Times and Tongues* (Leuven: Leuven University Press, 2006), 81.

Van vrouwen strekt deze zich van 12 tot 40/50 jaar uit, bij mannen van 14 tot 77 jaar. Deze minimumleeftijd werd opgelegd door de kerk: het was de minimumleeftijd voor het in huwelijk treden.²⁰⁷

Dat vrouwelijke vruchtbaarheid hier veel aandacht krijgt, onthult volgens Etienne van de Walle en Elisha P. Renne “A gender ideology in which women are assigned the primary task of maintaining their fertility. Thus a coherent paradigm of the causes of disease and health is presented – that correct reproductive functioning was a primary determinant of women’s health.”²⁰⁸ Dit is volgens mij ook herkenbaar in *Der vrouwen natuere ende complexie*. Zoals namelijk reeds aangehaald staan de vrouwelijke voorplantingsorganen centraal in *Der vrouwen natuere ende complexie*, en kan er zelfs gesteld worden dat vrouwen – vanuit hun complexie – bijna volledig tot hun reproductieve functie worden gereduceerd. Dat vrouwen trouwens verantwoordelijk worden geacht voor hun eigen vruchtbaarheid blijkt uit het reeds besproken negatieve actieve aandeel dat de vrouw in de verwekking kan hebben én het feit dat het laatste hoofdstuk over *der secreter ballen* in de edities van Berntsz waarschijnlijk zijn gecensureerd omdat ze volgens mij mannelijke impotentie suggereren.

Eenmaal de vrouw echter zwanger was, stelde het probleem van vruchtbaarheid zich niet langer. Toch kan de manier waarop zwangerschap in *Der vrouwen natuere ende complexie* wordt geschetst niet noodzakelijk volgens Barbara Ruelens als een ‘positieve toestand’ worden beschouwd. De volgende uitspraak wekt namelijk bij haar een zekere bevreemding op: “Ooc wert somtijts dat lichaem verandert van sinen staet in een anderen staet als van recht int crom, van gesont in opgesonde.”²⁰⁹ Volgens Ruelens laat de auteur namelijk zwangerschap als een zeer negatieve toestand klinken: alsof zwangerschap geen gezegende toestand is, maar wel een ziekte waaraan vrouwen lijden. Daarnaast stelt de tekst trouwens dat de vrouw tijdens de zwangerschap weker van gestel wordt, als gevolg van het stoppen van lichamelijke reiniging door de menstruatie. Aangezien reiniging steeds beschouwd wordt als een positief gebeuren, kan het wegvallen bijgevolg als negatief worden gezien.²¹⁰ Persoonlijk vind ik dit een zeer interessante opmerking aangezien je inderdaad niet kan stellen dat ‘zwangerschap’ als een positieve toestand wordt benaderd in de tekst. Het lijkt dan ook de superioriteit van het mannelijke, en dan meer specifiek het mannelijke lichaam, te bevestigen. Mogelijks illustreert het afschilderen van de zwangerschap als een negatieve toestand eveneens heel wat mannelijke onzekerheden: het is namelijk de vrouw die de levenschenkende functie heeft meegekregen, en niet de man. Door zwangerschap vervolgens als een negatieve, pijnlijke toestand af te schilderen, ondermijnt het het uitzonderlijke van het vrouwelijk lichaam.

²⁰⁷ Ward, *Women in Medieval Europe*, 30-4.

²⁰⁸ Etienne van de Walle en Elisha P. Renne, *Regulating Menstruation: Beliefs, Practices, Interpretations* (Chicago: University of Chicago Press, 2001), xx.

²⁰⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 360-362.

²¹⁰ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 348-357; Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten*, 93.

Het vaststellen van zwangerschap was een lastige zaak voor de ontwikkeling van de moderne geneeskunde. Er bestond namelijk logischerwijs nog geen zwangerschapstest zoals wij die heden kennen. Daarom worden er dan ook in *Der vrouwen natuere ende complexie* allerlei tekenen omschreven door middel waarvan je te weten kan komen of een vrouw zwanger is, zoals het uitblijven van de menstruatie, een ander eetpatroon of een andere kleur in het gezicht. Maar ook aan de hand van (het veranderen van) bepaalde 'karakteristieken' kan je dit te weten komen: "Is se ootmoedich, si wert houderdicht. Is se sachtmoedich, si wert haestich ende lichtetelic gram."²¹¹

Eenmaal de vrouw zwanger is dient ze zich ook aan bepaalde regels te houden om de gezondheid van het kind en zichzelf te bewaren, of zelfs te bevorderen. Zo dient de vrouw zich een halve dag na de verwekking rustig te houden, maar mag ze ook drie en een halve dag geen seksuele gemeenschap hebben. Deze aantallen lijken nogal arbitrair gekozen. Daarnaast mag ze zich ook niet langer laten aderlaten, wat volgens Merry E. Wiesner onderwerp van debat was.²¹² Waarom aderlaten niet mocht bij zwangere vrouwen wordt niet vermeld in de tekst, maar vanuit medisch oogpunt kan het te maken hebben met de aanwezigheid van de foetus. Het ongeboren kind zou namelijk de overtollige lichaamssappen opnemen waardoor aderlating gevaarlijk kon zijn. Daarnaast moet de zwangere vrouw zich ook aan een aantal voedselvoorschriften houden, zoals onder meer geen voedsel met een koud karakter eten. De ellenlange opsomming van deze voorschriften lijkt te bevestigen dat er veel misging of kon misgaan bij zwangerschap in de premoderne tijd, en dan vooral dat de verkeerde voeding hier een belangrijk aandeel bij had. Volgens Paula M. Rieder was bijvoorbeeld bloedarmoede in de middeleeuwen een belangrijke oorzaak van moedersterfte, dat wordt veroorzaakt door onvoldoende proteïne en ijzer in het dieet en leidt tot buitensporig bloeden bij een miskraam of gewone bevalling.²¹³ Er wordt dan ook in de voedselvoorschriften geadviseerd genoeg voedzaam voedsel te eten, met vooral veel proteïne. Zoals Wiesner opmerkt komen veel van de voedselvoorschriften overeen met wat vandaag aan zwangere vrouwen wordt geadviseerd: zwangere vrouwen dienen voedsel te vermijden dat hun misselijk maakt of te sterk gekruid is. Ze dienen eveneens matig te drinken en moeten vooral sterke dranken mijden. Tot slot dienen zwangere vrouwen regelmatig te bewegen, maar vermijden ze het best intensieve inspanningen.²¹⁴

Daarnaast wordt er in *Der vrouwen natuere ende complexie* ook aandacht besteed aan tekenen waaraan men kan zien of het ongeboren kind gezond of ongezond is. Opnieuw dient de fysionomie ter verklaring: door middel van tekenen van buitenaf tracht men iets te weten te komen over de niet-waarneembare lichamelijke toestand. De toestand van het kind is in dit geval niet direct waarneembaar en weerspiegelt daardoor een heleboel onzekerheden. Er worden allerlei fysieke kenmerken gegeven waaraan men kan herkennen of de "vrucht" ziek of stervende is, bijvoorbeeld volle en harde borsten van de zwangere vrouw, het vloeien van melk uit de

²¹¹ *Der vrouwen nature ende complexie*, regel 365-367.

²¹² Wiesner, *Women and Gender*, 79.

²¹³ Paula M. Rieder, "Pregnancy and childbirth: Christian women," *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, eds. Margaret Schaus (New York: Routledge, 2006), 666-8.

²¹⁴ Wiesner, *Women and Gender*, 79.

borsten of bloeden tijdens de zwangerschap en sterk vermageren. Maar er worden ook mentale karakteristieken gegeven, zoals bijvoorbeeld het zwaarmoedige karakter van een zwangere vrouw. Wanneer de auteur het trouwens over het niet vloeien van melk uit de borsten tijdens de zwangerschap heeft, volgt er een opmerkelijke zin: “ten ware sake dat er eenich secreet van bouen quame van de natuerliken loop der planeten” of “Dat is een kwestie van een geheim van boven door de natuurlijke loop van de planeten.” Hierbij zien we het idee van de invloed van de planeten (of macrokosmos) op de microkosmos zeer duidelijk terug komen. Het is een overblijfsel van Scotus’ oorspronkelijke werk waarin veel belang wordt gehecht aan ‘bovennatuurlijke’ invloeden.

De fysionomie wordt trouwens ook gebruikt om het geslacht van de foetus af te leiden. Is de rechterborst groter dan de linkerborst, dan draagt de vrouw een jongen. En omgekeerd is er sprake van een meisje. Jansen-Sieben en Lemay merken op dat dit gegeven van links en rechts niet zomaar willekeurig is. Het hart ligt namelijk links met twee bloedvaten die naar rechts zijn geopend. De lever bevindt zich ook rechts, naast de baarmoeder, en is een belangrijke hittebron. Hierdoor is rechts heter dan links. Een jongen wordt dan ook steeds rechts gedragen en een meisje links.²¹⁵ Daarnaast wordt opvallend genoeg ook de toestand van de zwangere vrouw aan het geslacht van het kind dat ze draagt gelinkt, wat Barbara Ruelens ook opmerkt.²¹⁶ Draagt ze een jongen, dan verloopt de zwangerschap gemakkelijk:

Draecht die vrouwe ene knechtken, so heeft se meer verwen int aensicht dan si plach. Dat vel van haer aensicht is rein, claer ende genuueuchlicke. Ooc sal se magherder werden dan si pleecht te zijn. Si eet ende drinct wel. Si is licht int gaen ende in haer voetn ten ware bi eenich ander accident.²¹⁷

Draagt de vrouw een meisje, dan zal de zwangerschap moeilijk verlopen. Het wordt zelfs uitdrukkelijk gezegd in de laatste zin van dit geciteerde stukje tekst:

In 't aensicht wert se wat gheplect ende haer lichaem becomet ende weert al bleeck, ten quame bi een ander accidente ende herde oft sware toevallen. Ende ooc wert se vetter in haer vleesch dan se plach te sijn ende si wert haest cranck van lichten werck ende van luttel weechs te gaen. Altijt ghevoelt se haer swaer. Si en heeft gheenen goeden appetijt om eeten. Si is crancker, bloeder ende lichtelijker vervaert dan si plach. Haren asem wert corter. Haer natuere wert gheringe verstoort van contrarie spise. Si heeft een swaer dracht te rekenen bi dat draghen van dat knechtken.²¹⁸

Volgens Barbara Ruelens lijkt dit te illustreren dat het kind, als het een meisje is, reeds slecht is voor het is geboren. De zwangerschap wordt dus in *Der vrouwen natuere ende complexie* als ene

²¹⁵ Jansen-Sieben, *Middeleeuwers over vrouwen*, 164; Lemay, *Women's Secrets*, 123-6.

²¹⁶ Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten*, 95.

²¹⁷ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 545-550.

²¹⁸ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 577-589.

gegenderd proces voorgesteld.²¹⁹ De pijn die een vrouw tijdens de zwangerschap en bevalling ervaart wordt trouwens niet slechts aan het geslacht van het kind dat ze draagt gelinkt, maar ook aan andere factoren. Zo zouden kleine, dikke, koude en zieke vrouwen meer pijn hebben tijdens de bevalling dan grote, magere, hete en sterke vrouwen. Volgens Lawler werden dikke vrouwen wel vaker als 'risicogroep' beschouwd tijdens de middeleeuwen, en volgens Monica Van der Kolk werden kleine vrouwen ook als meer 'risicovol' gezien omdat ze een kleiner bekken hebben.²²⁰ Opvallend is dat het temperament van de vrouw naast de andere tegenstellingen van klein/groot, dik/mager en ziek/sterk wordt geplaatst. De pijn die dus bij de bevalling optreedt wordt dus niet slechts vanuit de vrouwelijke complexie verklaard.

De tekst vermeldt trouwens drie testen die ondernomen kunnen worden om het geslacht van het kind tijdens de zwangerschap vast te stellen.²²¹ Dit lijkt opnieuw aan te tonen hoe belangrijk het geslacht van het kind wel niet werd geacht, dat men reeds probeerde te achterhalen voor de geboorte. Een eerste methode is om de handen goed te wassen, vervolgens een beetje moedermelk in de handen te nemen en deze tegen elkaar te wrijven. Is de melk dik, dan verwacht de aanstaande moeder een jongentje. Is de melk waterachtig, dan is er sprake van een meisje. Een tweede manier is de moedermelk op en spiegel te laten lopen en in de zon te laten drogen. Droogt de moedermelk op in een ronde vorm, dan zal er een jongentje geboren worden. Maar indien de moedermelk is uitgelopen, dan verwacht men een meisje. Over de derde, laatste, manier is er debat gaande wat de correcte interpretatie betreft. Meer specifiek gaat het om de volgende passage:

In die const der hant is dit te weeten. Laet sie in beide handen van een bevruchte vrouwe ende siet na haer monstrum. Is dat monstrum in die rechte hangt, zo is't een knechtken, is't in die slincke hant, so is't een meesken.²²²

Volgens Braekman heeft het te maken met welk hand de zwangere vrouw uitsteekt, wanneer men aan haar vraagt een van haar handen uit te steken.²²³ Bij Monica van der Kolk's vertaling heeft het echter iets te maken met het menstratievocht van de zwangere vrouw. Bevindt het menstratievocht zich in de rechterhand dan is het een jongen, is het in de linkerhand dan is het een meisje.²²⁴ Ook Ruelens voorziet een andere interpretatie, die naar mijn mening het meest accuraat is. Ze vertaalt 'cost' als kennis en 'menstruum' als bloed. Is de rechterhand meer doorbloed, dan verwacht de vrouw een jongentje en als de linkerhand meer is doorbloed, dan verwacht ze een meisje. Vanuit de humeurenleer is het menstruum namelijk overbodige

²¹⁹ Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten*, 128.

²²⁰ Jennifer Lawler, *Encyclopedia of Women in the Middle Ages* (Jefferson: McFarland, 2001), 123; Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 28.

²²¹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 594-615.

²²² *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 611-615.

²²³ Braekman, *Der vrouwen natuere*, 19.

²²⁴ Van de Kolk, "Der vrouwen natuere," 67.

lichaamssappen die via de menstruatie worden afgevoerd.²²⁵ Ongeacht de correcte interpretatie of betekenis van het fragment, lijken de testen wel opnieuw een genderdimensie te illustreren. ‘Goede’ tekenen worden met een jongen geassocieerd: de dikke, ronde melk en de reeds toegelichte betekenis van ‘rechts’. ‘Slechte’ tekenen worden met een meisje geassocieerd: de waterachtige, uitgelopen melk en het feit dat het linkse hand meer doorbloed is.

Tot slot is de praktische informatie betreffende de eigenlijke geboorte van het kind heel beperkt van omvang. Zo wordt er in de tekst nog aandacht verleend aan oplossingen voor ongemak die tijdens de zwangerschap/bevalling kunnen optreden. Het vrouwelijk welzijn lijkt dus voorop te worden geplaatst, hoewel dit waarschijnlijk alleen zo is omdat de vrouw een nakomeling van de man draagt. Er wordt bijvoorbeeld in de tekst aangeraden om kruidenbaden te nemen, wat volgens Schaus ook nog in andere medische teksten uit de middeleeuwen aan bod komt.²²⁶

Een vrouwe die swaer gaet ende si bi haren tijt is ende duer sommighe ween diese gevoelt, sorght voor den arbeyt, die sal ghebruicken warme baden ende bestriken haer met olie van oliven ende haer voeten met rosen olie oft met asijne die met wat waters ghemenghet is. Sijn die voeten wat opgeblasen oft gheswollen.²²⁷

Wat dus vooral uit dit hoofdstuk blijkt is dat ten eerste de vrouwelijke vruchtbaarheid anders wordt benaderd dan de mannelijke. De vrouwelijke vruchtbaarheid wordt namelijk aan haar complexie gelinkt, en staat vervolgens ook in verhouding tot haar seksuele lust. De mannelijke vruchtbaarheid, aan de andere kant, wordt niet rechtstreeks tot zijn complexie gereduceerd. Daarnaast is er ook géén link met zijn seksuele lust. In navolging van Barbara Ruelens kunnen we ook niet stellen dat zwangerschap in de tekst als een ‘positieve’ toestand wordt benaderd, die zich ook uitbreidt tot het geslacht van het kind dat de vrouw draagt. Is het kind namelijk een jongentje, dan zal de zwangerschap makkelijk verlopen. Dit in tegenstelling tot een meisje, die de zwangerschap extra zwaar maakt. Dat een jongen ‘beter’ is dan een meisje blijkt trouwens ook uit de drie testen die ondernomen kunnen worden om het geslacht van het kind vast te stellen: goede, mooie uitslagen staan gelijk aan een jongen terwijl slechte, lelijke resultaten een meisje betekenen. Zwangerschap, en de pijn die erbij optreedt, lijkt dus een gegenderd proces in te houden.

4.2.4.1 Het menstruum

Zoals Mateboer aantoont krijgt de menstruatie een zeer dubbelzinnige betekenis mee in *Der vrouwen natuere ende complexie*, ondanks dat volgens Monica Green menstruatie overwegend neutraal benaderd zou worden in het medische discours van de middeleeuwen.²²⁸ Volgens de tekst doet de menstruatie zich maandelijks voor, waarbij het “menstruum” wordt afgescheiden om

²²⁵ Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten*, 58.

²²⁶ Rieder, “Pregnancy and childbirth: Christian women,” *Encyclopedia*, 667.

²²⁷ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 381-388.

²²⁸ Monica H. Green, “Medicine,” in *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, eds. Margaret Schaus (New York: Routledge, 2006), 554.

overtollige voedingsstoffen af te voeren. Waar mannen hun lever zo heet is dat ze geen reststoffen over houden na de derde spijsvertering, is het vrouwelijk lichaam niet heet genoeg en dienen afvalstoffen afgevoerd te worden door middel van de (maandelijke) menstruatie (infra). Via de maandstonden wordt het vrouwelijk lichaam dus iedere maand 'gezuiverd'. Dit idee is afkomstig uit Aristoteles' *Historia animalium*.²²⁹ Vanuit de humeurenleer krijgt de menstruatie dus geen negatieve connotatie mee. Daarnaast lijkt de tekst te suggereren dat de menstruatie ook plaats vindt om het vrouwelijk lichaam te reinigen omdat er over "purgacie" wordt gesproken. De reinigende krachten van de menstruatie worden zelfs vergeleken met het zich laten dopen.²³⁰ Dit idee gaat terug tot Soranos van Efeze die de menstruatie als de hoofdfunctie van de baarmoeder zag en geloofde dat het "menstruum" het lichaam reinigde.²³¹

Toch krijgt het "menstruum" ook een negatieve connotatie mee. Orlanda S.H. Lie spreekt in dit verlengde over de "menstruatiemythe."²³² In *Der vrouwen natuere ende complexie* wordt het "menstruum" namelijk als een gevaarlijke substantie benaderd, wat volgens Mateboer in de lijn met de vrouwonvriendelijke traditie ligt: "Dat menstruum scrijft men dattet een hont laepte, hy wert rasende; spreyt ment op groene cruyden, si sullen verdorren; geeft ment eenen persoon teeten, hy wert sot ende tmaect hem lazarus."²³³ Maar ook een andere opmerking uit het tweede deel van de tekst sluit hierbij aan. Als iemand wordt gedomineerd door kwade sappen, dan zou hij dromen dat hij zich op smerige plaatsen bevindt of dat hij mensenpoep of "menstruum" aanraakt, "oft ander vuile ende onclaer dinghen."²³⁴ Toch benadrukt de tekst ook de medische noodzaak van het "menstruum". Als er namelijk geen menstruum is, dan kan de vrouw niet zwanger worden. Als een vrouw echter te veel menstruum heeft, dan heeft ze te weinig zaad. De menstruatie wordt dus zeer ambigue benaderd. Het bevindt zich op een heikel evenwicht tussen zijn potentiële schade en tegelijk noodzakelijkheid.

Dat het menstruum als potentieel gevaarlijk wordt gezien blijkt ook uit het feit dat je volgens de tekst geen seksuele gemeenschap mag hebben tijdens de menstruatie. Volgens McClive is dit idee afkomstig uit de Bijbel, en dan meer specifiek uit het deel van Leviticus.²³⁵ Er volgt in *Der vrouwen natuere ende complexie* een overzicht van gruwelijke gevolgen indien men zich hier niet aan houdt:

²²⁹ Leemans en Goyens, *Aristotle's Problemata in Different Times and Tongues*, 81.

²³⁰ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 306 en regel 311-314.

²³¹ Jennifer Schultz, "Doctors, Philosophers, and Christian Fathers on Menstrual Blood," in *Wholly Woman, Holy Blood: A feminist Critique of Purity and Impurity* (Harrisburg: Trinity Press International, 2003), 102.

²³² O.S.H. Lie, "Over vrouwen en hun geheimen," in *Mediator Plus Ultra 2*, nr. 2 (2004): 25.

²³³ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 287-293; Mateboer, 188-9.

²³⁴ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 928-934; Mateboer, 188-9.

²³⁵ Cathy McClive, *Menstruation and Procreation in Early Modern France* (New York: Routledge, 2015), 31-60.

Ende geschiet die generatie in den tijt des vleots van dat menstruus, soe wordt die creatuer geteikent in 't quaet, als een bult met lazarië, blind, crepel, lam, in armen, in handen, in voeten of in vingeren.²³⁶

Volgens Cathy McClive reflecteert het 'potentiele gevaar' van het menstruum in Leviticus echter niet noodzakelijk een negatieve houding. We moeten het volgens haar eerder zien als deel uitmakend van een 'procreatieve theologie', waarbij allerlei voorschriften werden meegegeven om vruchtbaarheid en voorplanting te vrijwaren en bevorderen. Hierdoor staat het potentiele gevaar van het menstruum niet ten dienste van het bewijzen van de inferioriteit van vrouwen, maar illustreert het eerder een bepaalde onzekerheid omtrent (vrouwelijke) vruchtbaarheid.²³⁷ Georgina Dopico Black is echter van mening dat hoewel menstruatie op medische grond als zuiverend werd benaderd, menstruerende vrouwen toch als een dreiging werden waargenomen. Ze werden gezien als een bron van onzuiverheid en bederf. Dit blijkt volgens Black uit feit dat de seculiere wet en de medische praktijk van vroegmoderne Spanje in overeenstemming waren met de Joodse wet die de isolatie van menstruerende vrouwen vereiste.²³⁸

Toch was het menstruum noodzakelijk, aangezien het bewijs is van de vrouwelijke vruchtbaarheid. Dit wordt ook duidelijk wanneer het over weduwes en nonnen gaat. Zoals reeds aangehaald impliceert de tekst namelijk dat ze potentieel gevaarlijk zijn omdat ze aan seksuele onthouding doen én tegelijk (vaak) niet langer menstrueerden. Hierdoor werden ze vanuit medisch oogpunt als riskant beschouwd, omdat ze door een tekort aan afvoer onvoorspelbaar werden. Vanuit maatschappelijk standpunt werden ze dan weer als gevaarlijk gezien omdat ze niet onder mannelijke autoriteit stonden. Als de baarmoeder dus haar hoofdfunctie als opslagplaats van het menstruum verliest kunnen vrouwen onvoorspelbare, gevaarlijke wezens worden.

Er worden verschillende woorden gebruikt om de menstruatie aan te duiden. Zo wordt er over "die vloet" of "die bloeme" gesproken, maar ook over "menstruum", "menstruus" of "monstrum". Volgens Etienne van de Walle en Elisha P. Renne werd het woord *bloeme* wel vaker in de middeleeuwen als metafoor voor de menstruatie gebruikt. Het woord zou een positieve connotatie hebben omdat het de belofte van fruit impliceert.²³⁹ Tot slot is het ook opvallend dat het woord "vloet" gebruikt wordt om naar de menstruatie te verwijzen. Dit lijkt ervan uit te gaan dat er tijdens de menstruatie een vloed aan menstruatievocht wordt afgescheiden. Toch kan dit niet

²³⁶ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 298-301.

²³⁷ McClive, *Menstruation*, 60.

²³⁸ Georgina Dopico Black, *Perfect Wives, Other Women: Adultery and Inquisition in Early Modern Spain* (Durham: Duke University Press, 2001), 267.

²³⁹ Van de Walle en Renne, *Regulating Menstruation*, xix.

buitensporig veel zijn geweest, aangezien te veel verlies als gevaarlijk werd beschouwd voor het lichamelijke balans van lichaamssappen.²⁴⁰

Tot slot wordt menstruatie in *Der vrouwen natuere ende complexie* uitsluitend met vrouwen geassocieerd. Er wordt niet over 'bloedende' mannen gesproken. Zoals McClive namelijk in haar boek *Menstruation and Procreation in Early Modern France* aantoont was dit zeker niet altijd het geval voor de premoderne tijd. In het verlengde van Judith Butler mogen we onze moderne categorieën, van onder meer sekse en gender, niet projecteren op het verleden. De (moderne) opvatting waarbij menstruatie als iets uitsluitend vrouwelijk wordt beschouwd, gaat niet noodzakelijk op voor het verleden. Of zoals McClive het formuleert voor de vroegmoderne tijd: "Menstruation was sex-related, but not sex-specific."²⁴¹ Hoewel menstruatie vaak als iets uitsluitend 'vrouwelijk' werd beschouwd, omdat het vrouwelijk lichaam niet even heet is als het mannelijke waardoor reststoffen via de menstruatie afgevoerd dienen te worden, behoren man en vrouw wel tot dezelfde sekse. Zoals Laqueur het namelijk formuleert was er maar een sekse, de mannelijke, waardoor man en vrouw niet in soort maar wel in graad verschillen. Het 'vrouwelijk lichaam' is dus eigenlijk dat van een onvoltooide man.²⁴² Daarnaast werd het lichaam en zijn organen niet als een vast, duidelijk afgelijnd concept beschouwd, maar werd het gekenmerkt door de continue veranderende verhouding tussen de aanwezig lichaamssappen. De *humores* waren dus belangrijker dan de geïsoleerde organen.²⁴³ Hierdoor kon menstruatie *in principe* ook bij mannen optreden, maar dan op een andere manier dan bij vrouwen, zoals bijvoorbeeld het veelvuldig hebben van bloedneuzen. Dit kon trouwens ook bij vrouwen optreden, zoals blijkt uit de volgende passage uit *Der vrouwen natuere ende complexie*: "Een vrouwe die swaer is ende haer comt de bloetuter neusen oft van onder, dat is een teeken dat de vrucht seer cranck is ende in groter perikele, want het sijn voetsel niet ontfanghet, so dat plach."²⁴⁴

De attitudes naar menstruatie toe waren dus in de premoderne tijd zeer complex en ambivalent. Hoewel menstruatie vanuit medisch oogpunt als gezond, en zelfs zuiverend, werd beschouwd, circuleerde er wel de 'menstruatiemythe' die alomtegenwoordig is in *Der vrouwen natuere ende complexie*. Tegelijk werd het menstruum als een noodzakelijk teken van vrouwelijke vruchtbaarheid benaderd, waardoor postmenopauzale vrouwen als potentieel gevaarlijk werden gezien. Het menstruum bevond zich dus op een gevoelig evenwicht tussen zijn potentiële schade en tegelijk noodzaak. Deze ambivalentie naar menstruatie toe lijkt trouwens meer te zeggen over de angsten die er betreffende voortplanting waren (en dan vooral over de vrouwelijke - onzichtbare - voortplantingsorganen) dan over vrouwen in het algemeen.

²⁴⁰ Monica H. Green, "Menstruation," in *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, eds. Margaret Schaus (New York: Routledge, 2006), 557-8.

²⁴¹ McClive, *Menstruation*, 7.

²⁴² McClive, *Menstruation*, 1-30; Butler, *Bodies that Matter*, 1-23; Laqueur, *Making sex*, 1-24.

²⁴³ Ulinka Rublack en Pamela Selwyn, "Fluxes: The Early Modern Body and the Emotions," in *History Workshop Journal*, nr. 53 (2002): 1-16.

²⁴⁴ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 471-474.

4.2.4.2 Borstvoeding en de minne

Vanuit de humeurenleer wordt de productie van melk verklaard als het opstijgen van het menstruatievocht naar de borsten waar het menstruum wordt omgezet in melk. De tekst waarschuwt dat vrouwen niet mogen menstrueren terwijl ze borstvoeding geven. Vanuit medisch oogpunt is dit omdat ze anders té veel lichaamssappen zouden afvoeren waardoor hun lichaam niet langer in balans is. Daarnaast wijst het terugkeren van de menstruatie ook op vruchtbaarheid, waardoor er een vergrote kans was op opnieuw zwangerschap. Indien een vrouw die borstvoeding gaf echter opnieuw zwanger was, was er volgens de humeurenleer sprake van tegenstrijdige eisen in het vrouwelijk lichaam. Indien de nieuwe foetus namelijk het beste deel van de moeder haar bloed kreeg, wat bleef er dan over om omgezet te worden in melk voor de zuigeling?²⁴⁵ Vrouwen die vervolgens “weder een kint draghen,” zouden niet ideaal zijn voor het geven van borstvoeding.²⁴⁶ Daarom gaven aristocratische vrouwen dan ook voorkeur aan minnen die geen eigen zuigelingen meer hadden, zoals bijvoorbeeld vrouwen die een miskraam hadden gehad of hun kind kort na de geboorte waren verloren.²⁴⁷

Daarnaast benadrukt de tekst dat het belangrijk is dat een vrouw die borstvoeding geeft genoeg drinkt, omdat ze anders kan ‘uitdrogen’. Neem maar een voorbeeld aan de “arme vroukens die daghelix water drincken, bier en broot tesamen ghesoden, pottagie van cruiden van dille, wel slapen, daghelix soeghen, versch vleesch ende wijn wel gewatert, poeder van cristal, 't saet van fenugriek.”²⁴⁸ Maar daarnaast zijn er ook een aantal dingen die het best vermeden worden, zoals bepaalde voeding, omdat ze de melk kunnen ‘verdrogen’. Opvallend genoeg zien we voeding terugkeren die zwangere vrouwen ook best vermeden, zoals bijvoorbeeld pikant en goed gekruid eten. Hoe belangrijk het voedingspatroon van de vrouw wel niet voor de kwaliteit van moedermelk is, wordt opnieuw in het hoofdstukje “Van die natuere des melcx van den vrouwen die kinder soeghen” benadrukt. Het is het beste dat de moeder pap of iets anders warm eet, gemaakt van goed bier en geen zuiver water. De nadruk op warm eten is waarschijnlijk, vanuit medisch oogpunt, omdat de vrouw een koud temperament heeft en men geloofde dat de hitte van het voedsel ervoor zou zorgen dat het menstruatievocht beter en sneller naar de borsten zou stijgen om in moedermelk te worden omgezet. Dat er hier trouwens voorkeur wordt gegeven aan het gebruik van bier voor het maken van warm eten heeft dan weer te maken met de slechte kwaliteit dat het drinkwater in de middeleeuwen had.

Wat verder in de tekst volgt lijken een aantal richtlijnen te zijn voor het uitkiezen van de correcte minne, waar vooral aristocratische vrouwen van gebruik maakten in de (late) middeleeuwen. De melk van een zwarte vrouw zou beter zijn dan die van een witte of rode vrouw. Wat eerder in de tekst werd dit ook al aangehaald, maar daar wordt er ook nog een bruine vrouw bij vermeld: “Dat melck van een swarte, bruen oft magher vrouwe is beter voedtsel voor dat kint, dan van een witte

²⁴⁵ Paul B. Newman, *Growing Up in the Middle Ages* (Jefferson: McFarland & Company, 2014), 53-4.

²⁴⁶ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 503.

²⁴⁷ Newman, *Growing Up in the Middle Ages*, 46.

²⁴⁸ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 494-498.

oft vette.”²⁴⁹ Toch blijft de melk van de eigen moeder kennelijk nog altijd de beste: “Daer en is oock gheen beter melck voor dat kint dat van sijn eighen moeder.”²⁵⁰ Daarbovenop wordt de lezer erop attent gemaakt dat de keuze van de correcte minne van enorm belang is, aangezien men geloofde dat het kind de natuur kreeg van diegene waar de melk van afkomstig was. Indien de melk bijvoorbeeld afkomstig was van een zeug dan “die ghinc gheern met sijn cleder inden dreck ende hi at ghelijc een vercken.”²⁵¹ Er wordt besloten met een waarschuwing: “Hieromme mach elc wel voorsien wat vrouwe hi sijn kint doet voetsteren om die grote perikelen die er af comen.”²⁵²

We krijgen dus in *Der vrouwen natuere ende complexie* een heel dubbelzinnige positie ten aanzien van minnen mee. Enerzijds wordt een hele lijst aan richtlijnen gegeven door middel waarvan men een goede van een slechte minne kan onderscheiden, maar anderzijds zou de melk van de eigen moeder nog altijd de beste melk zijn. Volgens Philip Gavitt is deze ambiguïteit kenmerkend voor premoderne samenlevingen: “The relationship between mothers and infants is universally complicated, especially in premodern, environmentally stress societies.”²⁵³ Volgens Gavitt was het ideaal van moederlijke borstvoeding in bijna alle samenlevingen aanwezig, hoewel sommige vrouwen het zich konden veroorloven om hun zuigelingen naar minnen te sturen. Rijke families zouden dit vooral omwille van strategische doeleinden hebben gedaan. Lactatie belemmert namelijk vruchtbaarheid en vrouwen uit aristocratische kringen dienden zoveel mogelijk kinderen op een korte periode te krijgen. De ambigue houding naar minnen toe komt ook overeen met de onverschillige houding van klassieke en middeleeuwse geneeskundigen. Ze uitten niet noodzakelijk een bepaalde voorkeur. Vooral Romeinse moralisten legden volgens Gavitt nadruk op het belang van moederlijke borstvoeding en spoorden aan om minnen te vermijden. Minnen zouden namelijk de moederlijke band verstoren maar konden ook via hun melk hun karakterdefecten aan het kind doorgeven. Hetzelfde idee gold trouwens voor dierenmelk, wat niet als geldig substituut voor moedermelk werd beschouwd. Er werd gevreesd dat als een zuigeling werd grootgebracht op dierenmelk het kind een dierlijke natuur zou krijgen, wat duidelijk herkenbaar is in *Der vrouwen natuere ende complexie*.²⁵⁴ Aangezien slechts vrouwen uit de gegoede klasse het konden veroorloven om een minne te nemen, lijkt dit advies slechts op de betere klasse te zijn gericht. Net zoals reeds uit het ideaal van maagdelijkheid bleek, is er een duidelijke klassendimensie aanwezig in *Der vrouwen natuere ende complexie*.

Daarnaast lijkt er ook een rassendimensie aanwezig te zijn, en dan meer specifiek wanneer er wordt gezegd dat de melk van bruine en zwarte vrouwen beter zou zijn dan die van blanke en rode vrouwen. Hoewel Barbara Ruelens denkt dat dit misschien naar het haarkleur van de vrouw refereert, blijkt dit idee uit een lange traditie te komen waarin er weldegelijk naar de huidskleur

²⁴⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 483-5.

²⁵⁰ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 518-9.

²⁵¹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 524-5.

²⁵² *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 531-533.

²⁵³ Philip Gavitt, “Breastfeeding and wet-nursing,” in *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, eds. Margaret Schaus (New York: Routledge, 2006), 93.

²⁵⁴ Gavitt, “Breastfeeding and wet-nurses,” 93.

wordt verwezen.²⁵⁵ Volgens Peter Biller is dit idee namelijk afkomstig uit Aristoteles' *Historia animalium*, en zou het met de Latijnse vertaling van Scotus vooral verspreid zijn geraakt in het middeleeuws Europa. Wat vooral opmerkelijk is is dat volgens Biller Scotus ook aanpassingen heeft doorgevoerd ten opzichte van Aristoteles' oorspronkelijke tekst, waardoor de opmerking een andere lading meekreeg. In *Historia animalium* stelt Aristoteles namelijk dat er een verschil is tussen de melk van vrouwen met een donkere en lichtere huidskleur. Het principe wordt heel kort, zonder verklaring, voorgesteld. Scotus, aan de andere kant, spreekt over het feit dat de melk van zwarte én bruine vrouwen beter zou zijn dan die van witte en rode vrouwen. Waarom de melk van "donkere" vrouwen überhaupt als beter dan die van blanke vrouwen beschouwd kan worden tracht Biller vanuit de humeurenleer te verklaren. Zwarte vrouwen werden namelijk als meer heet dan blanke vrouwen beschouwd. En aangezien hun hitte het menstrueel bloed beter zou verteren, zou hun melk van betere kwaliteit zijn. Biller besluit met zich af te vragen of we belang dienen te hechten aan dit "proto-raciaal" gegeven en het mogen interpreteren als reflectie van een historische werkelijkheid (namelijk het reële gebruik van minnen met een andere huidskleur in het verleden). Of dienen we het slechts als pure 'mind games' te zien, waarbij het als entertainment voor een blank, mannelijk studentenpubliek diende? We moeten namelijk oppassen met anachronismen op het verleden te projecteren, zoals bijvoorbeeld het herkennen van een rassendimensie in de keuze van de minne. Zijn functie kan namelijk niet meer dan entertainment of een denkoefening zijn.²⁵⁶

Ondanks dit alles lijkt deze hele ambiguïteit betreffende de correcte keuze van de minne vooral heel wat onzekerheden te reflecteren. Omdat de minne zich namelijk vaak in een sociaal en economisch marginale positie verkeerde, bleek ze de uitgelezen persoon waarop heel wat twijfels konden worden geprojecteerd. Dit was bijvoorbeeld ook het geval bij de "lying-in maids", waarop volgens Lyndal Roper heel wat moederlijke onzekerheden werden uitgedacht. Toch werden minnen ondanks deze onzekerheden en "die grote perikelen die er af comen," met de verantwoordelijkheid over leven en dood van nakomelingen toevertrouwd.²⁵⁷ Wat het thema borstvoeding en de (keuze van de) minne vervolgens lijkt te illustreren is dat het vrouwelijk lichaam niet alleen diende waarop heel wat mannelijke onzekerheden werden geprojecteerd, zoals bijvoorbeeld het mannelijkheidsideaal illustreert, maar ook vrouwelijke betreffende de correcte keuze van de minne. Daarnaast lijkt er op het eerste zicht ook een klasse- en rassendimensie aanwezig te zijn in het discours van de tekst. Toch moeten we oppassen met anachronismen op het verleden te projecteren: wij als historici zien misschien een bepaalde betekenis in het onderscheid van huidskleur bij de kwaliteit van moedermelk, maar dat wil daarom niet zeggen dat premoderne mensen daar (dezelfde) betekenis aan gaven.

²⁵⁵ Ruelens, *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten*, 101.

²⁵⁶ Peter Biller, "Black women in medieval scientific thought." In *Micrologus* 13 (2005): 477-92.

²⁵⁷ Gavitt, "Breastfeeding and wet-nursing," 94; Lyndal Roper, *Oedipus and the Devil: Witchcraft, Sexuality and Religion In Early Modern Europe* (Londen: Routledge, 1994), 200-27.

4.2.5 De spijsvertering

Volgens de humeurenleer zorgt de spijsvertering voor de afvoer van overtollige lichaamssappen. De spijsvertering zorgt dus voor een correct evenwicht van alle sappen in het lichaam, waardoor het lichaam gezond is. Er zijn vier soorten spijsvertering volgens de humeurenleer. Ten eerste de mond, waar het voedsel wordt gekauwd. Ten tweede de maag, die de ontlasting regelt en zo overtollige lichaamssappen afvoert. En ten derde de lever. Hier worden de fijne reststoffen verder afgebroken en opgenomen in het bloed als voeding voor de overige organen.²⁵⁸

Dat de spijsvertering ook als een gegenderd proces kan worden beschouwd blijkt uit de vierde spijsvertering, namelijk de menstruatie. Omdat het vrouwelijk lichaam namelijk niet genoeg hitte heeft om overtollige lichaamssappen (waaronder zaad) te verdampen, dient het via de menstruatie afgevoerd te worden. In tegenstelling tot het mannelijk lichaam heeft het vrouwelijk lichaam dus nood aan een vierde spijsvertering. Maar volgens Mateboer en Van der Kolk kan het sperma ook als deel uitmakend van de derde spijsvertering worden beschouwd. In het laatste hoofdstuk, waar het namelijk over voedsel dat sperma vermeerdert en sperma en wellust verminderd gaat, komen ook gebreken aan bod die mensen krijgen als ze te veel liefde bedrijven. Het gevolg is dat de conditie van het lichaam vermindert, want te veel verlies van sperma leidt tot lichamelijke uitdroging. Daarnaast worden ook de gevaren voor mannen die niet genoeg geslachtsgemeenschap hebben besproken. Ze hebben namelijk geen manier om het overvloedige zaad te lozen, waardoor de lichaamssappen de vochtwegen zullen verstopen:

Dat werc vermindert die manieren van allen leeden, want het is een onerhoudinghe der leeden ende eens deels een voetsel, want het is de derde digestie. Het maect dat lichaem mager met een lelijke figure oft gedaente. Dat ghesichte der ogen wert daer met vermidert. Dat leven wert daer mit verdorven, den geest cranct daer mede. Den appetijt vergaet.²⁵⁹

Mateboer en Van der Kolk concluderen dat sperma in *Der vrouwen natuere ende complexie* als noodzakelijk voor het onderhoud van het mannelijk lichaam kan worden gezien. Het maakt onderdeel uit van de spijsvertering, en is vervolgens belangrijk omdat het de gezondheid van de man bevordert.²⁶⁰

Hoewel de moderne notie van 'spijsvertering' dus volgens de humeurenleer niet bestaat, aangezien de lichamelijke gezondheid wordt bepaald door de balans in lichaamssappen, kan de correcte en voldoende afvoer van de lichaamssappen wel als 'spijsvertering' worden benaderd. Ondanks dat het geen voor de hand liggend onderwerp is wanneer we het over het gegenderde aspect van het medisch discours rond vrouwelijke lichamelijkeheid hebben, toont deze zeer korte

²⁵⁸ Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 28-9.

²⁵⁹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, regel 208-213.

²⁶⁰ Mateboer, "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten," 189; Van der Kolk, "Der vrouwen natuere," 28.

analyse op basis van Mateboer en Monica van der Kolk's onderzoek echter aan dat de spijsvertering evenzeer als een gegenderd proces kan benaderd worden.

5 Besluit

We kunnen besluiten dat *Der vrouwen natuere ende complexie* waarschijnlijk als geïntendeerd publiek mannen van de gegoede klassen had. Wat er precies onder de 'gegoede klassen' voor de zestiende-eeuwse Nederlanden kan worden verstaan, dient verder onderzoek uit te wijzen. Wel was deze groep in vergelijking met de middeleeuwen uitgebreid, wat onder meer uit het gebruik van volkstaal en verschijning in druk blijkt. Hierdoor konden namelijk meer mensen bereikt worden dan toen vrouwengeneeskundige teksten in het Latijn en in handschriften circuleerden. Dat wil daarom niet zeggen dat het boekje geen vrouwen of mensen van 'lagere' klassen bereikte, maar wel dat ze niet het geïntendeerde publiek waren die men voor ogen had. Verder onderzoek naar het reële publiek van Middel nederlandse medische artesliteratuur dient hieromtrent echter meer duidelijkheid te scheppen.

Dat mannen het beoogde publiek waren blijkt niet alleen uit de inhoud van het boekje maar ook de bredere historische context waarin het werk gekaderd kan worden. Zo heb ik getracht aan te tonen dat de functie én succes van het boekje binnen de context van de patriarchale orde geplaatst kan worden, zoals historici reeds uitgebreid voor de zeventiende-eeuwse Engelse casus hebben gedaan. De manier waarop er namelijk betekenis aan vrouwelijke lichamelijke in *Der vrouwen natuere ende complexie* wordt gegeven, is niet neutraal. De conceptualisering van het vrouwelijk lichaam is het product van de patriarchale orde. Dit blijkt niet alleen uit het 'one-sex body' model waarbij de vrouw als een omgekeerde, onvoltooide man wordt benaderd, maar ook uit de humeurenleer die de vrouwelijke lichamelijke, seksualiteit en vruchtbaarheid volledig tot haar (overheersende) complexie reduceert. Zo wordt de vrouw als een wellustig, onbevredigbaar wezen voorgesteld. Vooral postmenopauzale vrouwen worden hierbij als gevaarlijk gezien. Een verklaring voor de enorme populariteit van het boekje dient vervolgens niet ver gezocht te worden.

Hoewel het medische discours dus op het eerste zicht louter een product van de patriarchale samenleving lijkt te zijn, waarbij *Der vrouwen natuere ende complexie* slechts fungeert ter bevestiging van de (biologische) mannelijke superioriteit, heeft mijn discoursanalyse echter ook aangetoond dat er meer aan de hand was. Zo dient de vrouwelijke lichamelijke volgens mij niet alleen om het mannelijkheidsideaal van de patriarchale orde te ondersteunen, maar ook om onzekerheden daaromtrent te kanaliseren. In *Der vrouwen natuere ende complexie* blijkt dit bijvoorbeeld niet alleen uit de censuur die tussen de edities van Van Doesborch en Berntsz opduikt, maar bijvoorbeeld ook uit het besproken discours van de hoofdtekst dat volgens mij een poging tot controle over de 'geheimen' van het vrouwelijk lichaam reflecteert.

Het vrouwelijk lichaam was namelijk voor de opkomst van anatomische dissecties één grote bron van onzekerheid, gecentreerd rond haar voorplantingsorganen. Dat er onder meer gebruik wordt gemaakt van fysionomie in *Der vrouwen natuere ende complexie* om meer inzicht te verwerven in de werking van het vrouwelijk lichaam, getuigt hier bijvoorbeeld van. En juist omdat het vrouwelijk lichaam in de strikte medische zin als bron van onzekerheid fungeerde, functioneerde het volgens

mij ook als de uitgewezen 'plaats' waar allerlei andere onzekerheden op geprojecteerd konden worden. In tegenstelling tot wat onderzoekers dus tot nu toe hebben gesuggereerd, dienen we volgens mij *Der vrouwen natuere ende complexie* niet als bewijs van patriarchie als absolute onderdrukking van vrouwen te zien máár wel in de context van patriarchie als complex fenomeen van dialectiek aan macht te plaatsen. De mannelijke onzekerheden getuigen namelijk dat 'mannelijkheid' geen duidelijk afgelijnd concept was.

Dat het vrouwelijk lichaam echter niet uitsluitend diende waarop mannelijke onzekerheden werden geprojecteerd, blijkt onder meer uit het feit dat ook vrouwelijke onzekerheden in *Der vrouwen natuere ende complexie* aan bod komen. Ondanks dat het boekje op een mannelijk doelpubliek was gericht, lijkt het werkje dus tevens andere onzekerheden te kanaliseren. In het geval van vrouwen is dit bijvoorbeeld merkbaar uit de vele richtlijnen voor de correcte keuze van de minne, waar een bepaalde angst betreffende moederschap in erkend kan worden.

Al deze factoren tonen trouwens aan dat een boekje zoals *Der vrouwen natuere ende complexie* niet slechts als vermaak diende, maar dat de inhoud weldegelijk serieus werd genomen. Het vermaak aspect droeg wel bij aan de populariteit van het boekje, maar volgens mij had het meer functies dan alleen amusement. Dit blijkt onder meer uit het feit dat *Der vrouwen natuere ende complexie* binnen de traditie van *De secretis mulierum* geplaatst kan worden, hoewel ook praktische elementen uit de *Trotula*-traditie in het boekje zijn opgenomen. Waarschijnlijk bevindt *Der vrouwen natuere ende complexie*, zoals geïllustreerd voor artesliteratuur in het algemeen, zich in een nieuwe grijszone binnen medische literatuur. Namelijk de zone waarin praktisch- en theoretisch georiënteerde literatuur met elkaar vermengd geraakten, maar ook de 'volkstalige' en 'geleerde' traditie, waaruit een 'nieuw soort' medische literatuur ontstond. Latijnse geleerde kennis wordt dan wel in een vereenvoudigde of aangepaste vorm met vertier aangeboden, maar *Der vrouwen natuere ende complexie* is volgens mij wel nog steeds op een meer geletterd en ontwikkeld publiek gericht. Dit blijkt trouwens ook uit de aspecten van "vernacular rationalism" die in *Der vrouwen natuere ende complexie* herkend kunnen worden.

Volgens mij was de functie van *Der vrouwen natuere ende complexie* vervolgens dat van een voorlichtingsboek. Een voorlichtingsboek over vrouwen, opgesteld door én voor mannen. Het sensationele onderwerp van de 'geheimen' van het vrouwelijk lichaam zorgt ervoor dat de materie op een aantrekkelijke wijze is verpakt, maar als je de verpakking laagje per laagje wegdenkt dan onthult het onderwerp allerlei andere aspecten van de premoderne Nederlanden.

Het discours rond vrouwelijke lichamelijkeheid in *Der vrouwen natuere ende complexie* heeft vervolgens duidelijk een gegenderde dimensie. De manier waarop er betekenis wordt gegeven aan vrouwelijke lichamelijkeheid is bruikbaar om naar het *micro*- en *mesoniveau* van het discours van (Middel nederlandse) gynaecologische werken te kijken. Ze vertellen namelijk iets over het *macroniveau* – namelijk de machtsverhoudingen – waarin het werk tot stand is gekomen of vorm heeft gekregen. En in dit geval draagt het meer specifiek bij tot een meer genuanceerd verhaal betreffende de (machts)verhouding tussen man en vrouw.

6 Bibliografie

6.1 Bronnen

6.1.1 Onuitgegeven bronnen

Der vrouwen natuere ende complexie. Druk Jan van Doesborch, Utrecht, ca. 1531. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Ned. Inc. NK 2184.

Der vrouwen natuere ende complexie. Druk Jan Berntsz. Utrecht, ca. 1538. British Library, London, BL, 8415 d. 10.

6.1.2 Uitgegeven bronnen

Der vrouwen natuere ende complexie. Vertaald door Monica van der Kolk. Utrecht: Universiteit Utrecht, 2009.

6.2 Literatuur

Arikha, Noga. *Passions and Tempers: A History of the Humours*. New York: Harper Perennial, 2008.

“Algemeen letterkundig lexicon: collatieformule.” Digitale bibliotheek voor Nederlandse letterkunde. Geraadpleegd 04.05.2018. http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00333.php.

“Algemeen letterkundig lexicon: fonds-1.” Digitale bibliotheek voor Nederlandse letterkunde. Geraadpleegd 04.05.2018. http://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_00839.php?q=Fonds#hl1.

Bardsley, Sandy. *Women's Roles in the Middle Ages*. Londen: Greenwood Press, 2007.

Bart, Pauline B. en Diana H. Scully. “The Politics of Hysteria: The Case of the Wandering Womb.” In *Gender and disordered behaviour: sex differences in psychopathology*, door Violet Franks en Edith S. Gomberg, 354-80. New York: Brunner, 1979.

Billier, Peter. “Black women in medieval scientific thought.” In *Micrologus* 13 (2005): 477-92.

Black, Georgina Dopico. *Perfect Wives, Other Women: Adultery and Inquisition in Early Modern Spain*. Durham: Duke University Press, 2001.

Blommaert, Jan. *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Boelaert, Johan R. *De medische renaissance van de twaalfde eeuw: zoektocht naar kennis en vernieuwing in de ziekenzorg*. Antwerpen: Garant, 2014.

Bogaert, Saskia. *Geleerde kennis in de volkstaal: Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem, 1485) in perspectief*. Hilversum: Verloren, 2004.

Braekman, Willy Louis. *Der vrouwen natuere ende complexie. Een volksboek, naar de Utrechtse druk van Jan Berntsz. Van omstreeks 1538 met toelating van de British Library*. Sint-Niklaas: Danthe, 1980.

Butler, Judith. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex."* Londen: Routledge, 1993.

Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge, 1999.

Buys, Ruben. *Sparks of reason: vernacular rationalism in the Low Countries, 1550-1670*. Hilversum: Verloren, 2015.

Bynum, William. "Introduction," in *A cultural history of the human body in the Renaissance*, uitgegeven door Linda Kalof en William Bynum, 1-14. Londen: Bloomsbury, 2010.

Carlson, Cindy L. en Angela Jane Weisl. "Introduction." In *Constructions of Widowhood and Virginity in the Middle Ages*, uitgegeven door Cindy L. Carlson en Angela Jane Weisl, 1-21. New York: St. Martin's Press, 1999.

Cooter, Roger. "The turn of the body: History and the politics of the corporeal." In *Arbor* 186, nr. 743 (2010): 393-405.

"Corrumperen." Historisch woordenboek Nederlands en Fries: De Geïntegreerde Taal-Bank. Geraadpleegd 29.04.2018.
<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=VMNW&id=ID927&lemma=corrumperen>.

Cullum, P.H. en P.J.P. Goldberg. "Gender ideologies." In *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, uitgegeven door Margaret Schaus, 308-10. New York: Routledge, 2006.

Dialeti, Androniki. "From Women's Oppression to Male Anxiety: The Concept of 'Patriarchy' in Historiography of Early Modern Europe." In *Late Medieval and Early Modern Europe*, uitgegeven door Marianna G. Muravyeva en Raisa Maria Toivo, 19-36. New York: Routledge, 2013.

Douglas, Mary. *Purity and Danger: an analysis of concepts of pollution and taboo*. Londen: Routledge & Kegan Paul, 1966.

Douglas, Mary. *Natural Symbols: explorations in cosmology*. New York: Vintage, 1973.

Douglas, Mary. *Implicit Meanings: essays in anthropology*. Londen: Routledge & Kegan Paul, 1975.

Eisenstein, Elizabeth. *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe. Volumes I and II.* Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Fairclough, Norman. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language.* Londen: Routledge, 2013.

Ferngren, Gary B. *Medicine and religion: a historical introduction.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2014.

Fisher, Kate en Sarah Toulalan. "Introduction," in *Bodies, Sex and Desire from the Renaissance to the Present*, uitgegeven door Kate Fisher en Sarah Toulalan, 1-24. New York: Palgrave Macmillan, 2010.

Fisher, Kate en Sarah Toulalan. *The Routledge History of Sex and the Body: 1500 to the Present.* Londen: Routledge, 2013.

Fissell, Mary E. *Vernacular Bodies: The Politics of Reproduction In Early Modern England.* Oxford: Oxford university press, 2006.

Fletcher, Anthony. *Gender, Sex and Subordination in England, 1500-1800.* New Haven: Yale University Press, 1995.

Fletcher, Anthony. "Manhood, the Male Body, Courtship and the Household in Early Modern England." In *The Journal of Historical Association: History* 84, nr. 275 (1999): 419-36.

Foucault, Michel. *Discipline and punish. The Birth of the Prison.* New York: Pinguin Books, 1991.

Foucault, Michel. *The History of Sexuality. Volume 1: An Introduction.* New York: Pantheon Books, 1978.

Franssen, Peter J. A. *Tussen Tekst En Publiek: Jan Van Doesborch, Drukker-Uitgever En Literator Te Antwerpen En Utrecht In De Eerste Helft Van De Zestiende Eeuw.* Amsterdam: Rodopi, 1990.

Franssen, Peter J.A. "The world of Jan van Doesborch." Jan van Doesborch. Geraadpleegd 20.04.2018. <http://janvandoesborch.com/book>.

Gavitt, Philip. "Breastfeeding and wet-nursing." In *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, uitgegeven door Margaret Schaus, 93-4. New York: Routledge, 2006.

Geertz, Clifford. "Thick Description: Towards an Interpretative Theory of Culture," in *The Interpretation of Cultures*, uitgegeven door Clifford Geertz, 3-33. New York: Basic Books, 1973.

Gijswijt-Hofstra, Marijke, en Florike Egmond. "Inleiding: tegenslag en cultuur." In *Of Bidden Helpt? Tegenslag En Cultuur In West-Europa, Circa 1500-2000*, uitgegeven door Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond, 1-9. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997.

Gowing, Laura. "Women's Bodies and the Making of Sex in Seventeenth-Century England." In *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 37, nr. 4 (2012): 813-22.

Gowing, Laura. *Common Bodies: Women, Touch and Power In Seventeenth-Century England*. New Haven: Yale university press, 2003.

Green, Monica Helen. "Bodily Essences: Bodies as Categories of Difference." In *A Cultural History of the Human Body in the Medieval Age*, uitgegeven door Linda Kalof, 141-62. New York: Berg Publishers, 2010.

Green, Monica Helen. "From 'Diseases of Women' to 'Secrets of Women': The Transformation of Gynecological Literature in the Later Middle Ages." In *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 30, nr. 1 (2000): 5-40.

Green, Monica Helen. "Gynecology." In *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, uitgegeven door Margaret Schaus, 339-43. New York: Routledge, 2006.

Green, Monica Helen. "Medicine." In *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, uitgegeven door Margaret Schaus, 554. New York: Routledge, 2006.

Green, Monica Helen. "Menstruation." In *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, uitgegeven Margaret Schaus, 557-8. New York: Routledge, 2006.

Green, Monica Helen. *The Trotula: A Medieval Compendium of Women's Medicine*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001.

Green, Monica Helen. "Secrets of Women." In *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, uitgegeven Margaret Schaus, 733-4. New York: Routledge, 2006.

Hughes, Ann. *Gender and the English Revolution*. Londen: Routledge, 2012.

Huizenga, Erwin, en L. M Veltman. "Inleiding: Een wereld van kennis." In *Een Wereld Van Kennis: Bloemlezing Uit De Middelnederlandse Artesliteratuur*, 11-36. Uitgegeven door Orlanda S.H Lie. Hilversum: Verloren, 2002.

Huizenga, Erwin. *Tussen Autoriteit En Empirie: De Middelnederlandse Chirurgieën In De Veertiende En Vijftiende Eeuw En Hun Maatschappelijke Context*. Hilversum: Verloren, 2003.

Jacquart, Danielle en Claude Thomasset. *Sexuality and Medicine in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge Polity Press, 1988.

Jansen-Sieben, Ria. Recensie van *Der vrouwen natuere ende complexie*, door Willy L. Braekman. *Spiegel der letteren* 25 (1983): 54-5.

Jansen-Sieben, Ria. "De vrouw in medische literatuur." In *Middeleeuwers over vrouwen*, uitgegeven door R.E.V. Stuip en C. Vellekoop, ... Utrecht: HES, 1985.

Jansen-Sieben, Ria. *Repertorium Van De Middelnederlandse Artes-Literatuur*. Utrecht: HES, 1989.

King, Helen. *Hippocrates' Women: Reading the Female Body In Ancient Greece*. London: Routledge, 1998.

King, Helen. *Midwifery, Obstetrics and the Rise of Gynaecology: The Uses of a Sixteenth-Century Compendium*. Aldershot: Ashgate, 2007.

King, Helen. *The One-Sex Body On Trial: The Classical and Early Modern Evidence*. Farnham, Surrey: Ashgate Publishing Limited, 2013.

Lambregs, Katleen. "Der vrouwen natuere ende complexie. Een veelzijdig, Middelnederlands, inleidend gynaecologisch/geneeskundig volksboek." Masterproef, Vrije Universiteit Brussel, 1990.

Lavéant, Katell, Cécile de Morrée en Rozanne Versendaal, "Spot en spel: de vrolijke feestcultuur van de Late Middeleeuwen." In *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 17, nr. 3 (2017): 171-9.

Lawler, Jennifer. *Encyclopedia of Women in the Middle Ages*. Jefferson: McFarland, 2001.

Laqueur, Thomas. *Making Sex. Body and gender from the Greeks to Freud*. Cambridge: Harvard University Press, 1990.

Leemans, Pieter de en Michèle Goyens. *Aristotle's Problemata in Different Times and Tongues*. Leuven: Leuven University Press, 2006.

Lemay, Helen Rodnite. *Women's Secrets: A Translation of Pseudo-Albertus Magnus's De Secretis Mulierum with Commentaries*. Albany: State university of New York press, 1992. Google Books.

Lie, Orlanda S.H. "Over vrouwen en hun geheimen," in *Mediator Plus Ultra* 2, nr. 2 (2004): 22-7.

Lie, Orlanda S.H., Willem Kuiper en Thea Summerfield. "Introduction. The teacher as lover." In *The secrets of women in Middle Dutch: a bilingual edition of Der vrouwen heimelijkheid in Ms. Ghent, UB, 444*, 9-50. Hilversum: Verloren, 2011.

Lie, Orlanda S.H. en Lenny Veltman. "Inleiding," in *Kennis-maken: een bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur*, uitgegeven door Orlanda S.H. Lie en Lenny Veltman, 9-26. Amsterdam: Verloren, 2008.

Lie, Orlanda S.H. *Vrouwengeheimen: Geneeskunst En Beeldvorming In De Middelnederlandse Artesliteratuur*. Amsterdam: De Buitenkant, 1999.

Lie, O.S.H. "Women's Medicine in Middle Dutch," In *Science Translated: Latin and Vernacular Translations of Scientific Treatises In Medieval Europe*, uitgegeven door Pieter De Leemans, Michèle Goyens en An Smets, 449-66. Leuven: Leuven University Press, 2008.

Maclean, Ian. *The Renaissance Notion of Woman: A Study In the Fortunes of Scholasticism and Medical Science In European Intellectual Life*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Mateboer, Jenny. "Alles wat je altijd al over vrouwen wilde weten. Een voorlichtingsboek voor mannen uit de zestiende eeuw." In *Kennis-maken: Bloemlezing Uit De Middelnederlandse Artesliteratuur*, uitgegeven door Orlanda S.H. Lie en L.M. Veltman, ... Amsterdam: Hilversum, 2008.

McClive, Cathy. *Menstruation and Procreation in Early Modern France*. New York: Routledge, 2015.

Mendelson, Sara Heller, en Patricia Crawford. *Women In Early Modern England, 1550-1720*. Oxford: Clarendon press, 2003.

Muravyeva, Marianne G. en Raisa Maria Toivo. "Introduction: Why and How Gender Matters." In *Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*, uitgegeven door Marianna G. Muravyeva en Raisa Maria Toivo, 1-17. New York: Routledge, 2013.

Newman, Paul B. *Growing up in the Middle Ages*. Jefferson: McFarland, 2007.

Park, Katherine en Robert A. Nye. "Destiny Is Anatomy." Recensie van *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, door Thomas Laqueur. In *The New Republic* 204, nr. 7 (1991): 53-7.

Park, Katharine. *Secrets of Women: Gender, Generation, and the Origins of Human Dissection*. New York (N.Y.): Zone books, 2006.

Paster, Gail Kern. *The Body Embarrassed: Drama and the Disciplines of Shame in Early Modern England*. Ithaca: Cornell University Press, 1993.

Perry, Mary Elizabeth. *Gender and disorder in early modern Seville*. Princeton: Princeton University Press, 1990.

Pleij, Herman. *Anna Bijns, Van Antwerpen*. Amsterdam: Prometheus-Bert Bakker, 2011.

Pleij, Herman. *Het Gevleugelde Woord: Geschiedenis Van De Nederlandse Literatuur 1400-1560*. Amsterdam: Bert Bakker, 2007.

Pleij, Herman en Marita Mathijssen. *Komt Een Vrouwje Bij De Drukker...: Over Gezichtsveranderingen Van De Literatuur Uit De Late Middeleeuwen*. Amsterdam: Bakker, 2008.

Pleij, Herman. *Nederlandse Literatuur van de Late Middeleeuwen*. Utrecht: HES, 1990.

Pleij, Herman. "Wie wordt er bang voor het boze wijf? Vrouwenhaat in de middeleeuwen," in *De Revisor* 4 (1977): 38-42.

Punday, Daniel. "Foucault's Body Tropes." In *New Literary History* 31, nr. 3 (2000): 509-28.

Rieder, Paula M. "Pregnancy and childbirth: Christian Women." In *Women and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*, uitgegeven door Margaret Schaus, 666-8. New York: Routledge, 2006.

Robb, John en Oliver J.T. Harris, *The Body in History: Europe from the Palaeolithic to the Future*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Roper, Lyndal. *The Holy Household: Women and Morals In Reformation Augsburg*. Oxford: Clarendon press, 2001.

Roper, Lyndal. *Oedipus and the Devil: Witchcraft, Sexuality and Religion In Early Modern Europe*. Londen: Routledge, 1994.

Rose, Sonya O. *What is Gender History?* Cambridge: Polity Press, 2010.

Rouzet, Anne en Micheline Colin-Boon. *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*. Nieuwkoop: De Graaf, 1975.

Rublack, Ulinka en Pamela Selwyn. "Fluxes: The Early Modern Body and the Emotions." In *History Workshop Journal*, nr. 53 (2002): 1-16.

Ruelens, Barbara. *De vrouw in drie Middelnederlandse traktaten uit de vroege 16de eeuw: Dat Bedroch der Vrouwen; Der vrouwen natuere ende complexie; Int paradijs van venus: inhoud en analyse*. Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 2003.

Salman, Jeroen Leonardus. *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: de almanac als lectuur en handelswaar*. Zutphen: Walburg pers, 1999.

Schultz, Jennifer. "Doctors, Philosophers, and Christian Fathers on Menstrual Blood." In *Wholly Women, Holy Blood: A feminist Critique of Purity and Impurity*, uitgegeven door Kristin de Troyer, 97-116. Harrisburg: Trinity Press International, 2003.

The Editors of Encyclopaedia Britannica. "Michael Scot: Scottish scholar." Geraadpleegd 03.05.2017. <https://www.britannica.com/biography/Michael-Scot>.

Van Delft, Marieke, Frank de Glas en Jeroen Leonardus Salman. *New perspectives in book history: contributions from the Low Countries*. Zutphen: Walburg pers, 2006.

Vanden Broecke, Steven. 2017. Recensie van "Ruben Buys, Sparks of Reason. Vernacular Rationalism in the Low Countries, 1550-1670 (Verloren: Hilversum, 2015)." *Tijdschrift Voor Geschiedenis*.

Van der Kolk, Monica. "Der vrouwen natuere ende complexie. Vrouwentrooster of mannenvermaak?" Masterscriptie, Universiteit Utrecht, 2009.

Van de Walle, Etienne en Elisha P. Renne. *Regulating Menstruation: Beliefs, Practices, Interpretations*. Chicago: The University of Chicago Press, 2001.

Van Grunsven, Karin en Mieke van der Wey. "Vrouwenhulp of mannenvermaak? : een onderzoek naar de sexuele moraal in drie 16e eeuwse vrouwenboekjes." 3 vols. PhD diss., Universiteit van Amsterdam, 1982.

Vriesema, Paul. Recensie van *Der vrouwen natuere ende complexie*, door Willy L. Braekman. *Dokumentaal* 10 (1981): 128-132.

Ward, Jennifer. *Women in Medieval Europe 1200-1500*. Londen: Longman, 2002.

Weil, Rachel. *Political Passions: Gender, the Family and Political Argument in England, 1680-1714*. Manchester: Manchester University Press, 1999.

Wiesner, Merry E. *Gender in History*. Malden: Blackwell, 2001.

Wiesner, Merry E. *Women and Gender in early modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Wootton, David. "Never Knowingly Naked." Recensie van *Common Bodies: Women, Touch and Power in 17th-Century England* door Laura Gowing. In *London Review of Books* 26, nr. 8 (2004): 26-7.

7 Bijlagen

Uit Monica Van der Kolk, “Der vrouwen natuere ende complexie. Vrouwentrooster of mannenvermaak?” (Masterscriptie, Universiteit Utrecht, 2009), 42-90.

7.1 De editie

7.1.1 Verantwoording van de editie

Om de moderne lezer te helpen bestaat de editie uit twee onderdelen. Aan de linkerkant is de Middelnederlandse tekst afgedrukt voor wie graag (een stukje van) de oude tekst wil lezen. Aan de rechterkant staat een moderne vertaling in het Nederlands van nu.

In het hierna volgende diplomatische afschrift van de Middelnederlandse tekst, naar de Utrechtse druk van Jan van Doesborch uit ca. 1531, zijn de i/y, j en u/v/w aangepast aan de huidige spellingsconventies. Ook het gebruik van hoofdletters is genormaliseerd. Ontbrekende letters en woorden zijn tussen haakjes ingevuld. Afbrekingen zijn herkenbaar gemaakt door een afbreekstreepje. Woorden die los van elkaar zijn gedrukt maar eigenlijk één woord vormen, zijn aan elkaar geschreven. Woorden die aan elkaar zijn geschreven zijn van elkaar gescheiden. De gebruikte afkortingen zijn opgelost en gecursiveerd. De interpunctie en regelnummering is aangebracht. De illustraties zijn afkomstig uit de druk van Van Doesborch, aangevuld met enkele illustraties uit de druk van Berntsz op de pagina's die ontbreken in de druk van Van Doesborch.

In het diplomatisch afschrift en de moderne vertaling zijn tussen de hoofdstukken en paragrafen witregels ingevoegd om de afzonderlijke onderdelen van de tekst te verduidelijken.

De moderne vertaling is een zo letterlijk mogelijke vertaling van de Middelnederlandse tekst. Waar dit niet mogelijk was, is gekozen voor een parafrasering.²⁶¹

²⁶¹ *Der vrouwen natuere ende complexie*, vertaald door Monica van der Kolk (Utrecht: Universiteit Utrecht, 2009), 42.

7.2 Middelnederlandse tekst en moderne vertaling

Der vrouwen¹³⁹

2 natuere ende complexie¹⁴⁰
ende hoemen kennen sal vrouwen die¹⁴¹ van
natueren vrolic ende blijde sijn ende
gheerne bislapen ende wat vrouwen dat
van natueren swaer zyn ende niet
gheerne bislapen ende noch meer
ander dingen behorende totten vrouwen. Om
te sien oft een vrouwe bevrucht
10 is oft niet, oft se een knechtken oft
een meesken draecht ende meer ander.

¹³⁹ 'Der vrouwen' is versierd met penwerk en met een afwijkende inktkleur geschreven.

¹⁴⁰ 'Natuere ende complexie' is versierd met penwerk en met een afwijkende inktkleur geschreven.

¹⁴¹ De titelbladzijde is aan de linker- en rechterzijde versierd met penwerk.

De natuur van vrouwen en hun complexie

en hoe men vrouwen kan herkennen die
5 een vrolijk en blij karakter hebben en
graag met een man naar bed gaan en hoe men vrouwen kan
herkennen die een zwaarmoedig karakter hebben en niet graag
met een man naar bed gaan en over nog meer
andere dingen die een vrouw betreffen.
Om te kunnen zien of een vrouw zwanger is
10 of niet, of ze een jongen of
een meisje verwacht en nog meer andere dingen.

Die Prologhe

Omdat ¹⁴² die menschen begheeren
15 nieuwe ende vremde dinghen
te horen ende te weeten vremde ende
nieuwe dinghen, soe sal ic hier
wat scriven van de complexie ende
natuere der vrouwen ende wat vrouwen dat heet
20 van natueren zijn ende begheerlijck ende wat vrouwen
dat coudt zijn van natueren ende niet begheerlijc. Om- dat
te kennen bi sekeren tekenen van buten te sien. Hierbi
moghen die mannen weten hoe si met ha-
re vrouwen leven soudē ende die vrientelic te trac-
25 teren na haer begheerte ende natuere, want si scha-
men hem te bidden. Duer dit mach die man leren ken-
nen die vrouwe ende doen haer gherief, want het maect grote
vrientscap tusschen man en wijf ende

¹⁴²O is een initiaal met penwerk van vijf regels hoog.

De proloog

Omdat mensen graag nieuwe
en vremde dinghen
15 willen horen en nieuwe en vremde
dingen willen weten, zal ik hier
wat schrijven over de complexie en de
natuur van vrouwen. Over vrouwen die een heet
karakter hebben en begerlijk zijn en over vrouwen
20 die een koud karakter hebben en niet begerlijk zijn, zodat men
dat aan uiterlijke kenmerken kan herkennen. Hierdoor krijgen
mannen de mogelijkheid om te leren hoe zij met hun vrouwen
zouden moeten leven en op een vriendelijke manier kunnen
behandelen naar hun begeerten en natuur, want ze
25 schamen zich teveel om er zelf om te vragen. Hierdoor kan de man
de vrouw leren kennen en het haar naar de zin maken, want het
versterkt de liefdesband tussen een man en vrouwen

tusschen twee ghelieverkens ende amoreuskens. Men plach ooc te segghen in den tijt voorleden:

30 “Een wel ghemint wijf is een huis vol vreden”. Ooc sal ic hier voort achtervolghende sommige nootsalijke dinghen stellen ooc den vrouwen aengaende. Ooc sal ic hier stellen van die kennisse der IIII humoren, omdat een persone weeten soude wat humor ofte complexie meest in hem domineert ende dat sal men sien bi sommige tekenen van buten ende weeten bi sekere dromen die hem des nachts dromen. Op avontuere oft die persone sieck worde, dat hi geen medecijne en neme hem contrarie sijnde, daer hi noch crancker af mochte werden. Ghelijc oft hi sieck ware ende ware colericus, dat is van heter ende drogher complexien ende gheeft hem heete ende droghe medecijnen, dat soude den persoon noch crancker maken. Dit
45 voorscreven salmen al claerlijcke vinden in dit boecxken in die navolghende capitelen.
Hier eindet die prologhe.

tussen twee geliefden en verliefden. Vroeger was het gebruikelijk om te zeggen:

30 “Een goed beminde vrouw is een huis vol vrede.” Ook zal ik hier achtereenvolgens wat noodzakelijke dingen op een rijtje zetten die vrouwen aangaan. Ook zal ik hier wat informatie geven over de theorie van de vier humeuren, zodat iemand kan weten welk humeur of complexie het meest overheerst in hem en hoe men dat kan zien aan bepaalde tekenen van buitenaf en hoe men dat kan weten door bepaalde dingen die zij 's nachts dromen. Ook voor het geval dat iemand ziek wordt en medicijnen neemt
40 die in strijd zijn met zijn aard, waardoor hij nog zieker kan worden. Ook voor wanneer hij ziek is en colericus is, dat wil zeggen dat hij een heet en droog karakter heeft, en men geeft hem hete en droge medicijnen, dan zou dat deze persoon nog zieker maken. Alles wat hierboven geschreven is, zal men allemaal duidelijk in dit boekje terug kunnen vinden in de volgende hoofdstukken.
Hier eindigt de proloog.

Die tekenen der vrouwen die van natuere-
 heet sijn ende gheerne bislapen

- 50 **S**Omighe¹⁴³ teken daermen bi kennen mach
 een vrouwe die heet van natueren ende complexien is
 ende die gheerne bislapen, sijn dese joncheit
 als si die XII jaren ghepasseert is ende bisondere die
 eens gecorrumpeert is, hebbende klein bur-
 55 sten ende redelike vol ende hert, die wel gebaert ende
 ghehaert is op die ghewoenlike plaetsen, die
 dat haer hebben hart ende scherp op 't hooft dat haer
 croos ende cort, die stout is in haer tonghe ende in haer
 spreken heeft een subtyl stemme ende
 60 hooch ludende, in 't herte hoveerdich, tot eenen anderen
 wreet ende niet veel goedertieren endeseer

De tekenen van vrouwen die een heet ka-
 rakter hebben en graag met een man naar bed gaan...

- 50 Sommige tekenen waaraan men vrouwen kan
 herkennen, die heet van aard en karakter
 zijn en die graag de liefde bedrijven, is hun jeugdigheid als ze
 de leeftijd van zeven jaar gepasseerd zijn en, in het
 bijzonder, als ze eenmaal ontmaagd zijn. Ze hebben kleine,
 55 vrij volle en harde borsten. Ze hebben baard en
 haar op de normale plekken. Ze
 hebben steil en ruw haar en op het hoofd
 is het haar kroezig en kort. Ze is onbevreesd in haar taalgebruik en
 ze een heeft een fijnzinnige,
 60 hoge stem. Haar hart is overmoedig. Tegen anderen is
 ze wreed en niet erg zachtzinnig en zeer

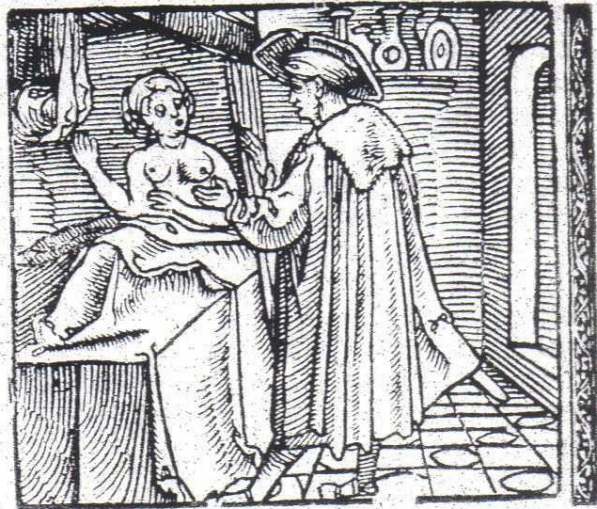
¹⁴³ S is een initiaal van twee regels hoog.

curiael ende loeflic in 't ontfangen ende in 't doen tot eenen
 anderen persone ende bisonder tot den vriende. Van goeder
 verwen in 't aersicht ende in den licha-
 65 me ende in den vleesche meer magher dan vet.
 Sulck een vrouwe begheert altijd te converse-
 ren met den man ende selden can si haer begeer- te
 vervullen. Salomon, die
 wise man, vermaent dus ooc, seggen-
 70 de: "Daer zijn III dinghen die men niet
 en can versaden: die helle, dat herte
 des menschen, dat orificium
 der moedre vander vrouwen ende dat
 vierde is die aerde die nemmer-
 75 meer versaet en is van watere".
 Sulcke vrouwen hebben luttel van
 haer bloeme oft menstruum
 ende het en comt alle maenden niet ghelijck anderen vrou- wen,
 die desen contrarie sijn van natueren. Daer
 80 gaet somtijts een maent II oft III voorbij dat sijen
 niet en hebben. Ende bi groten gheual werden si met
 kinde. Ende haer vleesch en stinct niet in 't sweeten,
 ghelijc den vrouwen die dien contrarie sijn in der na-
 tueren. Sulcke vrouwe heeft luttel melcx in ha-
 85 re borsten ende si is sterck al draecht se kint of geen.
 Si singt ooc gheerne. Si wandelt gheerne. Si heeft
 grote ghenuechte daermen vrolic is ende blijtschap
 maect. Grote ghenuechte heeft se
 in chierh[eit,¹⁴⁴ p]roperheit, in schone cleederen
 90 in gouden ringhen, riemen, juwelen ende in ander
 schone dinghen als si se crighen mach.

zorgvuldig en bewonderenswaardig in het ontvangen en
 behandelen van een ander persoon, in het bijzonder voor
 vrienden. Haar gezicht heeft een goede kleur en haar
 65 lichaam is eerder mager dan dik.
 Zo'n vrouw wil altijd met een man naar bed
 en maar zelden kan zij haar begeer- te
 bevredigen. Salomon, die
 wijze man, herinnert daar ook aan, door te zeggen:
 70 "Er zijn vier dingen die men niet
 kan verzadigen: de hel, het hart
 van de mens, de opening
 van de baarmoeder van de vrouw en het
 vierde is de aarde die nooit
 75 verzadigd is van water."
 Zulke vrouwen hebben maar een lichte
 menstruatie of ongesteldheid
 en niet elke maand, zoals bij andere vrou- wen die
 van een tegengesteld karakter zijn. Er
 80 gaat soms een maand of twee, drie voorbij dat zij geen
 menstruatie hebben. Met veel moeite worden ze zwanger.
 Hun lichaam stinkt niet door het zweten, zoals dat van
 vrouwen die een tegengesteld ka-
 rakter hebben. Zo'n vrouw heeft maar weinig melk in haar
 85 borsten en zij is sterk of ze nu een kind in zich draagt of niet.
 Zij zingt ook graag. Zij wandelt graag. Zij
 heeft er groot genoeg in als men vrolijk is en
 vreugde brengt. Groot genoeg vindt ze
 in sierlijkheid en schoonheid, in mooie kleren,
 90 in gouden ringen, in riemen, in juwelen en verder in
 andere mooie dingen als ze ze krijgen kan.

¹⁴⁴ De letters en tekens tussen 'chierh' en 'roperheyt' zijn niet (geheel) leesbaar door een inktvlek.

¶ Die tekenen der vrouwen die van naturen
coudt zijn ende niet gheern bislapen.

Die¹⁴⁵ tekenen zijn: grote kintsheit, grote borsten
95 die naect zijn op haer gewoenlike plaetsen
ende op 't hoofd veel haers lanck ende slecht ende dat ge-
ringhe wasset. Die lichtelic vervaert zijn. Die niet
stout en zijn te spreken tegen ander lieden. Die lichtelic al
100 dat se hoort, daerom wert se gheringhe bracht
tot goet oft quaet. Si is seer medelijdende in ander- lieden
armoede ende miserie ende is ooc goedertieren ende
alomme is haer vleesch sacht ende weeck ende al haer
leden. Si heeft seer veel van haer bloeme.
105 Meer is haer natuere tot vetticheit dan tot mager-
heit. Si is meest bleeck in aensicht ende sonder
verwe. Si wert haest met kinde ende in 't draghen

De tekenen van vrouwen die een koud karakter hebben en
niet graag met een man naar bed gaan.

De tekenen zijn: erg kinderlijk, grote borsten,
95 naakt op de normale plekken
en op het hoofd heeft zij veel lange en steile haren en dat
groeit slecht. Zij is snel angstig. Zij is niet
dapper genoeg om te praten tegen andere mensen. Zij
wordt gemakkelijk beïnvloed
100 om goede of slechte dingen te doen. Zij heeft veel medelijden met
de armoede en de ellende van anderen en ze is ook zachtzinnig
en overal is haar lichaam zacht en
teer, net als haar ledematen. Zij heeft een hevige menstruatie.
Zij heeft meer aanleg voor dik zijn dan mager
105 zijn. Zij is voornamelijk bleek in het gezicht en ze heeft niet veel
kleur. Zij is snel zwanger en met het dragen

¹⁴⁵ D is een initiaal van twee regels hoog.

heeft se groote swaericheit. Na de ghebuerte van den kinde heeft se veel melcs in haer borsten.

110 Die tekenen dat die vrouwen ontfanghen hebben zijn menigherlei, als de veranderinge der maghe, dat si dit oft dat begheren te eten meer dan si plaghen ende ophouden van haer bloeme. Daerom werden si weeker ende veranderen van haren eersten staet, omdat die conduiten gesloten zijn, daer si duer gereinicht
115 werden ende dat het menstruum vermeedert in haren lichamen. Omdat een vrouwe soude ontfanghen, so is 't goet dat se haer doe laten met der vlie-me op den voet eer si metten man conuerseert. Ooc is 't goet als die moedere ghereynicht is. Hierom,
120 vrouwen die dit weten doen haer onschult teghen den man. Ooc doer schaemte en scamelheit ontfanghet gheringher een maecht dan een ander vrouwe, om die teederheit haerder humoren. Oock baert een cleen vrouwe met meerder pinen dan een

125 grote vrouwe, een siecke dan een stercke, een coude vrouwe dan een heete, een vette dan een maghere.

Die forme der voeten betekent die conditie van dat orificium oft vulva daer die ghebuerte gheschiet.

135 Van den tijt ende ouderdom van knechtken ende meesken om te genereren ende tot Venus werc verwect worden. Van de spise die de luxurie vermeedert. Ooc van spisen die luxurie vermindert.

ervan heeft zij grote moeite. Na de geboorte van het kind heeft zij veel melk in haar borsten.

110 Er zijn meerdere tekenen dat vrouwen zwanger zijn, zoals de verandering van de maag, dat ze dit of dat liever eten dan normaal en het stoppen van hun menstruatie. Daardoor worden ze zwakker en veranderen ze, vergeleken met hun aanvankelijke lichamelijke toestand, omdat de vochtwegen in het lichaam gesloten zijn, waardoor zij gereinigt worden en het menstratievocht zich ophoopt in hun lichamen. Om ervoor te zorgen dat een vrouw zwanger wordt, is het goed als zij zich laat aderen op haar voet, voordat zij met de man naar bed gaat. Ook is het goed als de baarmoeder gezuiverd is. Daarom bewijzen vrouwen die dat weten hun maagdelijkheid tegenover de man. Ook door schaamte en kuisheid wordt een maagd minder snel zwanger, dan een andere vrouw, door de zachtheid van haar lichaamssappen Ook bevalt een kleine vrouw met meer pijn dan een
125 grote vrouw, een zieke met meer pijn dan een sterke vrouw, een koude met meer pijn dan een hete vrouw en een dikke met meer pijn dan een magere vrouw. De vorm van de voeten toont de toestand van de opening of vagina waar de geboorte door plaatsvindt.

135 Over de tijd en de leeftijd van jongens en meisjes om kinderen te kunnen verwekken en seksuele gemeenschap te kunnen hebben. Over het eten dat de wellust doet toenemen en ook over het eten dat de wellust doet afnemen.

Die¹⁴⁶ natuere tot Venus werck ne-
 met *sinen* oorspronck ut *den* lenden
 140 in *den* man, mer die luxurie der
 vrouwen comt van den navel, als
 Job seit: "Sijn cracht is in zijn
 Lenden ende die sterckheit inden na-
 vele des buycx". Den bequamen tijt voor die
 145 mannen om te *converseren* met *den* vrouwen is *den* win-
 ter en die meye. Voor de vrouwen is *den* herfst
 ende somer, om die *complexie* des tijts ende der per-
 sonen, want de *complexie* van dien is anders niet dan
 hitte, coude, vocht ende droghe...

150 Dat saet der vrouwen comt van haren ballekens, ge-
 lijk dat sperma der mannen comt van haren ballen ende
 dat sperma comt van allen humoren des lichaems
 ende is die eerste materie des schepsels van den kin-
 de ende is van den puersten bloede ghelijck roden
 155 wijn, d'welc door die beweginge weere veran-
 dert in een candide materie ende comt dat sper-
 ma lancs in die moede, so wert die vrucht lanc,
 smal ende gracelick, mer come het in 't dwers ende
 in 't ronde, so wert die vrucht cort, grof ende dicke.

160 Ende is daer meer van den sade des mans dan der
 vrouwen, so sal die vrucht meest gheliken den
 vadere in den lichaem van velle ende vleesch
 ende bi avontueren 't sal hem ooc gheliken in de
 specie der manliker formen ende ghedaenten.

De natuurlijke aanleg tot het bedrijven van de liefde be-
 gint in de geslachtsdelen
 140 van de man, maar de wellust van
 vrouwen komt uit de navel.
 Job zegt: "Zijn kracht is in zijn
 geslachtsdelen en zijn macht in zijn na-
 vel". De juiste tijd voor
 145 mannen om naar bed te gaan met vrouwen is de win-
 ter en de maand mei. Voor vrouwen is dat de herfst
 en de zomer vanwege de aard van de tijd en de per-
 sonen, want de aard van die perioden is niets anders dan
 heet, koud, vochtig en droog.

150 Het zaad van de vrouwen komt uit haar testikels, net
 als het sperma van de man uit zijn ballen komt en
 het sperma komt uit alle vochtwegen van het lichaam
 en is de eerste bouwstof voor het verwekken van kin-
 deren en is van het puurste bloed, net als rode
 155 wijn, dat door beweging veran-
 dert in een blanke substantie. Komt dat sper-
 ma in de lengte in de baarmoeder, dan wordt de vrucht lang,
 smal en dun, maar komt het overdwars en
 in het rond, dan wordt de vrucht kort, zwaar en dik.

160 Als er meer zaad van de man is dan van de
 vrouwen, dan zal de vrucht het meest lijken op de
 vader, in lichamelijk opzicht,
 en het kan gebeuren dat hij ook op hem zal lijken, qua
 type, in zijn mannelijke lichaamsvorm en gedaante.

¹⁴⁶D is een initiaal met penwerk van zes regels hoog.

165 Als een jonghe vrouwe is in 't werck van Venus ende dat si dan ontfanghet ende is 't dat si in 't ontfanghen denct op haer selven, oft op haren man, oft op een ander, die vrucht sal dien selven seer gheliken daer si op gedacht heeft ende meer sueticheit comt ut dat sperma van den rechteren bal dan van den lichterenden ende van veel sperma dan van luttel. Daer sijn spisen die dat sperma vermeerderen, als rapen, cicere, versch vlees, cappu- nersvleesch, verckensvleesch onghesouten, weeke eieren diemen suipen mach, versch broot dat niet werm en is. Ooc sijn daer spijsen die dat sperma ende die luxurie verminderen, als ghesouten vleesch, oudt broot van XV daghen ghebacken, suere ende scherpe spisen ende tweeback. Sommige spisen die luxurie verwect, als weecke eieren die men mach suipen, droghe eruca, claren wijn, eeten goede spijsen, somighe electuarien ende sioren. Het verwect ooc tot luxurien die schoonheit ende chierheit van ongheliken personen in 't sien ende in 't tasten. Sommige spisen sijn goet om reinheit ende suverheit te houden, als porcelein, lattuwe, groen eruca, ghesetten azijn, cawoorden, comkommers, dat vasten, luttel eeten, dat schuwen van ongheliken personen ende die bi hem draghet den steen iaspis oft topacius. Nu is ooc te weeten dat den tijt van concupiscencien ende conversacien van knechtken ende meeskens is. In den knechtken ten XIII jaeren tot LXXVII of meer. In den meeskens ten XII jaeren tot XL oft L oft meer.

165 Als een jonge vrouw seks heeft en ze wordt zwanger en ze denkt, terwijl ze de liefde bedrijft, aan haarzelf, of aan haar man, of aan een ander, dan zal de vrucht erg lijken op diegene waaraan zij gedacht heeft. Meer zachtheid komt uit het sperma van de rechter bal, dan van de linker en uit de rechter komt eerder meer sperma dan weinig. Er is voedsel dat sperma doet vermeerderen, zoals koolrapen, erwten, vers vlees, hanenvlees, ongezouten varkensvlees, zachte eieren die men opslurpen kan, vers brood dat niet warm is. Ook is er voedsel dat sperma en wellust doet verminderen, zoals gezouten vlees, oud brood dat vijftien dagen geleden is gebakken, zure en scherpe etenswaren en dubbelgebakken brood.

170 Sommige spijsen wekken de wellust op, zoals zachte eieren die men op kan slurpen, droge raketsla, heldere wijn, het eten van goed voedsel, sommige likkepotten en sioren. Het volgende wekt ook wellust op: schoonheid en aantrekkelijkheid van personen met een verschillend karakter, zowel bij het zien als bij het aanraken. Sommige spijsen sijn goet om reinheit en zuiverheit te behouden, zoals postelein, sla, groene raketsla, naar voorschrift gemaakte azijn, pompoenen, komkommers, vasten, weinig eten, het uit de weg gaan van personen met een verschillend karakter en het bij zich dragen van de edelsteen jaspis of topaas.. Nu moet men ook weten wat de geslachtsrijpe tijt is van jongens en meisjes. Voor de jongens is dat van veertien jaar tot 77 jaar of meer en voor de meisjes van twaalf jaar tot veertig of vijftig of meer.

195 Die ghebreken die den menschen toecomen die
Venus werck te veel useren.

ALS¹⁴⁷ meeskens of knechtkens ghecorrumpert
sijn ende haren maechdom verloren hebben, so werden si
verandert in haer figure ende principalick in 't aen-
200 sichtsicht, in haer vleesch, in haer manieren, in haer
oude gewoenten, in haer gedachten, in haer verstant. Die
te veel useert dat werck van Venus, dat vercou-
det dat geheel lichaem ende droecht dat uut van sijn
natuerlike vochticheit ende doet die herssen sme-
205 en, sodat die oghen 's morghe's tranen en lopen
ende brengt den hoofde gro[t]e¹⁴⁸ pijnne ende weedom, die in Latijn
heet soda oft epigranca. Dat werc ver-
mindert die manieren van allen leeden, want het is een
onderhoudinghe der leeden ende eens deels een
210 voetsel, want het is de derde digestie. Het maect¹⁴⁹ {dat lichaem
mager mit een lelijke fi-

¹⁴⁷ A is een initiaal van twee regels hoog.

¹⁴⁸ De t in 'grote' lijkt te zijn weggevallen.

195 De gebreken die de mensen krijgen die te
veel de liefde bedrijven.

Als meisjes of jongens eenmaal ontmaagd
zijn en hun maagdelijkheid hebben verloren, dan
verandert hun figuur, vooral hun ge-
200 zichtsicht, hun lichaam, hun manieren, hun
oude gewoenten, hun gedachten en hun verstand. Bij
wie te veel de liefde bedrijft, ver-
kilt het hele lichaam en droogt de
natuurlijke vochtigheid uit en drukken de hersenen in
205 elkaar, zodat 's morgens de ogen tranen.
Het veroorzaakt veel pijn, wat in
het Latijn soda of epigranca wordt genoemd. Het bedrijven van de
liefde vermindert de toestand van alle lichaamsdelen, want het is
gedeeltelijk een onderhoud voor het lichaam
210 een voeding van het lichaam, want het is de derde spijsvertering.
Het maakt {het lichaam mager tot een lelijk fi-

¹⁴⁹ Het tekstgedeelte wat hierna volgt lijkt te zijn weggevallen in de druk van Van Doesborch uit 1531. Gekozen is om op deze plaats het tekstgedeelte weer te geven uit de druk van Berntsz uit ca. 1538.

guere of gedaente. Dat ghesichte der oogen wert daer met *vermindert*. Dat *leven* wert daer mit *verdorven*, *den* geeft cranc daer mede. *Den* appetijt vergaet. Hi wort *vergetelac-* tich der dinghen die hi *doen* soude. Hi wert traech in 't *gaen*

- 215 swaer in *zijn* gewoontelicke dingen, slecht en simpelder, grof van verstande, idel in *sijn* werck, geringe geloven de *eenen* anderen. Dat hair vallet lichtelijc ut den hoofde. Dat hair wort haest grau *ende* wort haest calou opt ho- vet *ende* lichtelijc wert hi *siec* van quaet cecorrumpeerde
- 220 lucht. Men mach een exempel nemen aen dese maech- den, hoe si zijn so langhe als si maecht zijn *ende*, als si ve- le bislapen, hoe si dan veranderen. Haer verwe veran- dert. Dat haer valt ute *ende* selve en weten si die sake niet waer af dat coemt. *Ende* des ghelijcs ist oock van *den*
- 225 mannen, dye sullen ghedencken, als hem dat hair ut valt *ende* groote hooftsweeringhe hebben, dat si teve- le *gheconverseert* hebben met *den* vrouwen in onbequam ↑tijt

Hierop scrijft Michael Scho- tus, dat het werc van Venus in goe- der manieren gedaen is voor die man- nen goet in den meie. In den *winen* macht passeren, mer in den herft ist ghesont. Mer een man die hem niet en wacht voor dat werc van Venus in

235 contrarie tijden *ende* voor laten ter a- deren *ende* voor spijsen die *zijnre* natue- ren *contrarie* *ende* zijn, die mach wel verwacht *ende* zijn een periculose *siec-* te, tensi dat hi die natuere helpt met confortative en

240 de restaurative medicijne*n*.

guur. Het gezichtsvermogen wordt daar-door verminderd. Het *leven* wordt er door bedorven. Het veroorzaakt ook ziekten. De eetlust vergaet. Hij wordt vergeetach- tig. Hij wordt traag in het lopen, traag in het doen van zijn

- 215 normale dingen, onnozel en zachtaardiger, onbeschaafd in het oordelen, niet ernstig in zijn werk en gelooft weinig van een ander. Het hoofdhaar valt gemakkelijk uit. Het haar wordt snel grijs en hij wordt snel kaal op het hoofd en gemakkelijk wordt hij ziek door slechte, bedorven lucht.
- 220 Men mag een voorbeeld nemen aan de maagden, aan hoe zij zijn zolang als zij maagd zijn en, hoe zij veranderen als zij veel de liefde bedrijven. Hun gezichtskleur verandert. Het haar valt uit en zelf weten ze daar de oorzaak niet van. Zo is het ook bij
- 225 mannen, die daar aan zullen denken, Als bij hun het haar uitvalt en ze erge hoofdpijn hebben, doordat ze teveel de liefde hebben bedreven met vrouwen in de verkeerde periode.

Hierover schrijft Michael Scotus, dat voor de mannen het bedrijven van de liefde, het beste is in mei. In de winternacht moeten ze het aan zich voorbij laten gaan, maar in de herfst is het gezond. Maar een man die niet wacht met het bedrijven van de liefde in de verkeerde perioden en het laten uitvoeren van aderlaten en voedsel eet dat verschilt van zijn karakter, die kan wel een gevaarlijke ziekte verwachten, tenzij hij zijn natuur helpt met versterkende en herstellende medicijnen.

230

235

240

Nochtans, seit een meester, heeft hem iemand verstorft, ofte seer ghetravelleert bi vrouwen, so sal die zijn nuesgaten, sinen pols der armen ende der voeten wasschen mit goeden wijn ende eeten goede spijsen, dan sal daer verbetert ende gherestau-
245 reert werden dat er van den sade ende bloede verloren is. Daer is er nochtans veel die met dat werc van Venus gesontheit verkrijgen, als die sanguijnen ende somighe werden daer lichtelic cranc af. Die somighe cruepel, manc, vol cram- pes ende gichtes, blint den vloet der ogen, want het scadet den
250 flegatiken, coleriken ende melancoliken. Dat werc profiteert na die sake, tijt ende staet der personen, want die dicwil pist, soude lichtelijc schade ende crancte krijgen van dat werc, want die overvloedicheden der natueren werden genoegh gepurgeert doerdat watermaken. Ende al sulc-
255 ke personen die dicwil Venus werc dan useren, werden lichtelijc sieck ende sterven gheringe. 't Is nochtans waer dat er veel dingen zijn die doen veel waters maken, oft vele pissen, als voghelelvleesch, saffraen, petercelie, rapen, kernen van kerssen of kriecken. Mer een die vet is met
260 die sanguiniteit ende Venus werc niet en useerde om te lossen die overvloedicheit des saets, dat te seer verstoppt die vaetkens der natueren. Die personen soude lichtelic sieck werden. Als dat dicwil ghebuert den rijcken ende grooten joncfrouwen die te seer bewaert werden in haer rein-
265 nicheit ende in die weduwen, nonnen ende ander gheestelijcke personen, maechden ende oock mannen ende moniken, die sonder sorghe veel eeten ende drincken, soedat dicwil die natuere te seer vervult wort met die overvloedige humoren, dat si selve niet en weten die cause, noch oock
270 die medecijnmeesters, die hen luden comen visiteren enkenen die oorsaken haerder luden siecten niet.

Verder, zei een meester, als iemand zich heeft uitgeput of teveel seks heeft gehad met vrouwen, dan moet hij zijn neusgaten, zijn pols, armen en voeten wassen met goede wijn en goed voedsel eten. Dan zal hij daardoor beter worden en aangevuld worden
250 met dat wat er van het zaad en het bloed verloren is gegaan. Er zijn echter ook velen die door het bedrijven van de liefde gezond worden, zoals de sanguinici, maar sommigen worden daar gemakkelijk ziek door. Die worden kreupel, mank, hebben veel krampen en jichten, worden blind of krijgen tranende ogen, want het is slecht voor
250 de flegmatici, colerici en de melancholieken. Het bedrijven van de liefde is goed, afhankelijk van de oorzaak, de periode en de toestand van de personen, want wie vaak plast, zal gemakkelijk ongemakken ondervinden en ziek worden door het hebben van seks, want het overvloedige van de natuurlijke sappen wordt voldoende
255 gereinigd door het afscheiden van vocht. Al deze mensen, die vaak de liefde bedrijven, worden gemakkelijk ziek en sterven snel. Het is verder waar dat er veel dingen zijn die ervoor zorgen dat er veel vocht wordt afgescheiden of veel wordt geplast, zoals vogelmees, saffraan, peterselie, koolrapen, kernen van kersen of kriecken.
260 Bij iemand die dik is, met een sanguinisch karakter, en niet vaak de liefde bedrijft om het overvloedige zaad te lozen, verstoppt het teveel de afvoer van de lichaamsappen. Die personen kunnen gemakkelijk ziek worden. Dat gebeurt vaak, zoals bij rijke en voornamelijk jonkvrouwen die hun zedelijke reinheid teveel behouden hebben
265 en bij de weduwen, nonnen en andere geestelijken, maagden en ook bij mannen, zoals monniken, die veel eten en drinken, zonder daaraan veel zorg te besteden, zodat vaak het karakter teveel verzadigd wordt door de overvloedige lichaamsappen, waarvan ze zelf de oorzaak niet kennen, noch de geneeskundigen die
270 deze mensen komen bezoeken en niet de oorzaak van de ziekte van hun patiënten kennen.

Van die causen en oorsaecken om te genere-
ende niet te genereren.

275 **M**En¹⁵⁰ sal weten dat om te genereren, is die eeste sake,
de wille Gods almachtich. Ten tweeden dat *den*
staet der personen si in goeder ghesontheit ende dat si daer
toe bequaem si *ende* dat moedere si *in* haer plaet- se ghesont
ende van goeder complexien in waermicheit ende
280 dat die moedere si ooc niet *verstict* *ende* dat het saet si ui(t)scoos
ende langhe gehouden van *den* man en dat het wel gekoect si
met zijnder digestien. *Ende* die vrouwe die daer toe sal bequaem
zijn, moet zijn jonck oft dat si haer bloeme noch heeft. *Ende* als
die moeder ontfanghen heeft dat sperma, so soude die vrouwe
haer stille houden te minsten *den* hal-
285 ven dach ende sal haer abstinieren van *den* man drie da- ghen. Si
en sal haer *dan* niet doen laten ter aderen, noch eeten spijsen
die van couder natueren zijn.

Over de verklaringen en de oorzaken voor het wel en
niet kunnen verwekken van kinderen.

275 Men moet weten dat om kinderen te kunnen verwekken,
het eerste, de wil van God, de Almachtige, van belang is. Ten
tweede dat de personen goed gezond zijn en dat zij er toe in staat
zijn en dat de baarmoeder, op haar plaats, gezond is en van een
goede complexie wat betreft de warmheid ervan. Dat de
baarmoeder hen ook niet verstikt
280 en dat het zaad van de man dat zij heeft uitgekozen en lang in zich
gehouden heeft, goed gekookt is door zijn spijsvertering. Die vrouw
die daarvoor geschikt zal zijn, moet jong zijn of nog een
menstruatie hebben. Als het sperma de baarmoeder is ingegaan,
dan moet de vrouw zich ten
285 minste een halve dag rustig houden en drie dagen haar afstand
bewaren van de man. Zij moet zich niet laten aderlaten, en geen
voedsel eten dat koud van aard is.

¹⁵⁰M is een initiaal van twee regels hoog.

Van dat menstruum schrijft men dat er een hort laeite, hi wort

rastde. Spreit

290 men 't op groen cruyden, si sullen verdorren en gheeft men 't eenen persoon te eten, hi wordt sodt ende het maket hem lazarus. Dat menstruum is bequaem

295 om die vrouwe te doen ontfanghen, want en is daer geen menstruum in die cellekens der moedere, soe en dooch die generacie niet ende is er te veel van dat menstruum, so chrijcht de vrucht een teike in 't quaet ende geschiet die generatie in den tijt des vloets van dat menstruum, soe wort die creatuer geteikent in 't quaet, als een bult

300 met lazarie, blint, crepel, lam, in armen, in handen, in voeten of in vingeren. Een vrouwe die te veel van dat menstruum heeft, heeft luttel van haer saet, daerom begert si luttel conversacien met den man, want si is flegmatica ende van couder complexien ende der scadet meer een conversacie dan VII

305 den man. Die natuere heeft gegeven dat menstruum tot een purgacie. Dese humoren werpt die natueren van den vrouwen alle maenden, van XIII jaren beginnende (sommighe laeter, nadat die complexie coudt oft heet is) tot viertich

310 oft vijftich iaren ten langhsten, ten waer dat die vrouwen soegenden oft dat er een ander ongeval ware daer mede belet worde. Hierom nadat de vrouwen tot haren tijt gecomen zijn, so worden si gepurgeert doer dat menstruum of conversacie der mannen of bi veel sweetens, gelijk die doep vrouwen. Ende vrouwen die ledich zijn ende veel eeten ende drinken veranderen veel van sperma, daerom waert hem wel van nooden die conversacie der mannen.¹⁵¹

Over het menstratievocht schrijft men dat een hond die het opslurpte, razend werd. Als men het uitspreidt

290 op groene kruiden, dan zullen ze verdorren en geeft men het iemand te eten, dan wordt hij gek en het maakt hem melaats. Het menstratiebloed is geschiktom de vrouwe zwanger te laten worden, want als er geen menstratievocht in de cellen van de baarmoeder is, dan helpt het de verwekking niet en als er

295 teveel van het menstratievocht is, dan is dat een slecht voorteken voor de vrucht. Als de bevruchting plaatsvindt tijdens de menstratie, dan kan het slechte gevolgen hebben voor deze schepping van de natuur, zoals een bochel en melaatsheid, blindheid, kreupelheid, verlamming in armen, in handen,

300 in voeten of in vingers. Een vrouwe die teveel menstratievocht heeft, maar weinig zaad, wil vaak geen seks met een man hebben, want zij is een flegmatica en van koude aard en haar schaadt het liefdesspel zeven keer meer dan een man. Die natuurlijke aard heeft ervoor gezorgd dat het menstratievocht wordt afgevoerd uit het lichaam. Deze lichaamssappen komen elke maand terug door de aard van de vrouwen, beginnend als ze twaalf jaar zijn (sommige later, afhankelijk van of ze een koud of warm karakter hebben) tot veertig of vijftig jaar op zijn langst, behalve als de vrouwen borstvoeding geven of

310 als er een ander probleem zich heeft voorgedaan waardoor het verhinderd wordt. Nadat vrouwen de juiste leeftijd hebben bereikt, worden zij gezuiverd door de menstratie of door het hebben van seks met een man of door veel te zweten, net als de doop van vrouwen. Vrouwen die bevallen zijn en veel eten

315 en drinken hebben veel sperma, daarom is het voor hen noodzakelijk om met een man naar bed te gaan,}

¹⁵¹ Het tekstgedeelte wat hierna volgt, geeft weer de tekst uit de druk van Van Doesborch uit 1531 weer.

ghelijc die weldighe rijcke weduwen, nonnen ende ander
 besloten susteren die lichtelic sieck werden ende werden
 vael ende van leliker coloren in 't aensicht ende
 320 werden ooc reumatijck ende si leven in groter mise-
 rien in den staet van haren lichaem. Hieraf selven niet wetende
 ende al comen die medicijnmeesters bi
 hen lieden die en dencken ooc daerop niet. Nochtans
 maect dat een groot ghebreck. Mer om den eer-
 325 baerheit wille sal men sulcken personen raden, dat si hem
 sullen abstinieren ende sullen luttel eeten ende drinc-
 ken ende bisonder luttel wijns ende oock arbeyden ende niet ledich zijn
 oft ooc veel ghebedige doen ende
 dat si gaen wandelen hier en daer in diversce
 330 plaetsen, opdat soe die temptacie ende die over-
 vloedighe humoren mogen vergaen.
 Omdat somighe goede ghesontheit vercrighen door
 dat biwesen van den mannen, nochtans moeten si
 eerlike conversacie houden met den man
 335 of 't draghen bi hem den steen jaspis oft toposius.

Ipocras sei:

“Daer sijn veel vrouwen die
 niet ontfanghen en connen
 door grot[e e]¹ingheit, welc-
 340 ke comt bi grote magerheit
 oft bi grote vetheit, want
 si beide sluten dat orificium
 van der moedere, dat het sper-
 ma niet geringhe daer in
 345 comenseu mach...”

net als de aan niets gebrek hebbende rijke weduwen, nonnen en
 andere in afzondering levende nonnen die snel ziek worden en
 bleek en lelijk van kleur worden in
 320 het gezicht en reumatisch worden. Daarnaast leven zij in grote
 ellende door de toestand van hun lichaam, zonder dat ze daar zelf
 iets van af weten. Al komen de geneesheren bij deze mensen, die
 denken daar ook niet aan. Bovendien zorgt het voor een groot
 ongemak. Omwille van het fat-
 325 soen zal men zulke personen aanraden, dat zij
 zich zullen onthouden van seks en weinig zullen eten en drinken
 en vooral dat ze bijzonder weinig wijn drinken en ook dat ze
 werken en niet lui zijn en veel dingen doen en
 dat ze gaan wandelen, hier en daar, op verschillende
 330 plaetsen, zodat de kwelling overgaat en de over-
 vloedige humeuren worden afgevoerd.
 Omdat sommigen een goede gezondheid krijgen
 door het vrijen met mannen, moeten zij bovendien, op
 de juiste manier seks hebben met de man
 335 of de edelsteen jaspis of topaas bij zich dragen.

Hippocrates zei:

“Er zijn veel vrouwen die
 niet zwanger kunnen worden
 door een vernauwing, wat voor
 340 komt als ze erg mager
 of erg dik zijn, want dat
 zorgt beiden voor een nauwe vagina
 waardoor het sperma
 de baarmoeder moeilijk
 345 kan bereiken.

Van die tekenen om te weten oft een
een vrouwe bevrucht is.

350 't Is¹⁵² te weeten dat een vrouwe *niet* en can ter- stort
bekennen als si bi gheslapen heeft oft si
ontfanghen heeft oft niet, maer si weten 't meest- deel
als d'eerste maent gheleden is, want se dan haer
bloeme *niet* meer en heeft, is se bevrucht. Ten ware
door ander misval van coude oft ongenuech- ten oft
355 andersins, waerbi die natuere belet wert
haren rechten ganck te houden, want is 't dat se eeven wel
haer bloeme heeft, dat is een teken dat die
vrucht cranck is ende in perikele van sterven. Oock mach
men 't weeten bi die veranderinge der maghe, dat si luste
gherijcht tot dit of tot dat meer dan
360 si plach. Ooc wert somtijts dat lichaem verandert
van sinen staet in eenen anderen staet, als van recht in 't
crom, van ghesont in onghesonde ende oock dicwil die
verwe int aensicht. Somtijts wert se
hiesch in haer stemme, zomtjits swellen haer beenen,
365 somtijts verandert se in haer manieren. Is se oot-
moedich, si wert houderdich. Is se sachtmoedich, si wert
haestich ende lichtelic gram. Oock is 't te kennen bi die
oghen, want si staen dieper in 't hooft dan si pleghen,
mer si siet seer scherp. Si wert ge-
370 ringhe moede van gaen of van wercken. Dat witte
van den oghen schijnt veel dicker dan 't plach ende dat
binnenste der oghen is ooc veel claerder. Die teepelen van
den borsten comen utwaerts. Die borsten wer- den groter
ende herder. Haer speecsel wert dicker
375 ende slijmachtich. Dese voorseide tekenen geschien

De tekenen waaraan men kan zien of een
vrouw zwanger is.

Men kan weten, als een vrouw het zelf niet di-
rect weet, als ze met een man naar bed is geweest, of zij
350 zwanger is of niet. Ze weten het vaak
als de eerste maand voorbij is, want dan wordt ze niet
meer ongesteld en is ze zwanger, ten-
zij een ander ongemak van koude of ongenoe-
gens is voorgekomen of iets anders, waarbij de natuur
355 belet wordt haar normale gang te gaan, want is zij toch
ongesteld, dan is dat een teken dat de
vrucht ziek is en gevaar loopt om te sterven. Ook
kan men het weten door een verandering van de maag,
doordat zij meer zin krijgt in dit of dat eten dan
360 normaal. Ook wordt soms de toestand van het lichaam
veranderd in een andere toestand, zoals van recht
naar krom, van gezond naar ongezond en ook verandert
vaak de kleur in het gezicht. Soms krijgt ze een hese
stem. Soms zwellen haar benen
365 op. Soms verandert zij in haar manieren. Is ze vrien-
delijk, dan wordt ze hooghartig. Is ze zachtgestemd, dan wordt
ze opvliegend en snel boos. Ook is het te
herkennen aan de ogen, want ze staan verder in het hoofd dan
normaal, maar ze ziet zeer scherp. Zij wordt snel
370 moe van lopen of van werken. Dat witte
van de ogen schijnt veel vaker dan gewoonlijk en het
binnenste van de ogen is ook veel helderder. De tepels van
de borsten komen naar buiten. De borsten wor- den groter
en harder. Haar speeksel wordt dikker
375 en slijmachtig. Deze voorspelde tekenen komen

¹⁵²T is een initiaal van twee regels hoog.

meer in een persoon die haer eerste, oft tweede kint draecht ende haren buick heffet haer dicwil van pijnen. In den gront van haren water verthonen hem somighe dinghen ghelijc oft muggen waren.

- 380 Ende die persoon wert meer mager dan vet ende in 't gaen wert se trager na die IIII maenden. Een vrouwe die swaer gaet ende si bi haren tijt is ende duer sommighe ween diese gevoelt, sorght voor den arbeyt, die sal ghebruicken warme baden
- 385 ende bestriken haer met olie van oliven ende haer voeten met rosen olie oft met asijne die met wat waters ghemengt is. Sijn die voeten wat opgeblazen oft gheswollen. Een knechtken wert geboren met den monde opwaerts ende sterft in 't water so sterft met den monde nederwaert ende dat meesken wert gheboren met den monde nederwaerts ende sterft in 't water met den monde opwaerts.

Van dinghen die een vrouwe scaden die groot ende swaer gaet ende die der vruchten schaden.

- 395 **DAer**¹⁵³ zijn veel dinghen die den kinde oft de vruchten scadet ende niet der moeder als si daer af swaer gaet ende ooc in contrarie van dien, dat der moeder schadet en den kinde niet. Daer zijn sommighe dinghen die hen beiden schaden, d'welc de meesters niet en willen openbaren. Dus seit Michael Scotus dat het cruyt van dat maensaet ende dat saet ooc schadet hen beiden, want het maect hen beiden veel slaeps ende maect vlekken in die vrucht die nimmermeer vergaen. Men sal weeten dat het maensaet ende witte rosula maken witte vlekken

meer voor bij een persoon die haer eerste of tweede kind draagt. Haar buick zwelt vaak op door de pijn. In de bodem van haar water ziet zij dingen die lijken op muggen.

- 380 Die persoon wordt eerder mager en dan dik en het lopen gaat trager na vier maanden. Een vrouw die moeite heeft met lopen en haar zwangerschap voldragen heeft, en enkele weeën voelt, en zorgt voor het werk, die zal warme baden moeten nemen en zich insmeren met olijfolie en haar voeten met rozenolie of met azijn dat met wat water is gemengd, als de voeten wat opgeblazen of gezwollen zijn. Een jongen die wordt geboren met de mond omhoog en sterft in het vruchtwater, sterft met de mond naar beneden. Als een meisje dat wordt geboren met de mond naar beneden, sterft in het vruchtwater, dan is dat met de mond omhoog.

Over de dingen die een vrouw schaden die groot en zwaar is en die de vruchten schaden.

- 395 Er zijn veel dingen die de kinderen of de vrucht kunnen schaden of juist niet de moeder als zij het daardoor zwaar heeft en daarentegen ook dingen die de moeder schaadt en het kind niet. Er zijn sommighe dingen die hen beiden schaden, waarover de geneesheren geen openbaarheid geven. Dus, zegt Michael Scotus, dat het kruid van maanzaad en het zaad hen beiden schaadt, want het maakt hen beiden erg slaperig en het veroorzaakt vlekken op de vrucht die nooit meer wegtrekken. Men moet weten dat maanzaad en wit rozenwater witte vlekken veroorzaken.

¹⁵³ D is een initiaal van twee regels hoog.

- ende die rode maken rode vlekken. Daerom sal die moeder de wijle si draecht dit niet doen in haer spi- se, opdat de vrucht niet slaperich en werde, noch gheplect. Hasenvleesch ende leeuwen- vleesch zijn
- 410 schadelic der vruchten, omdat si met openen oghen slapen, asijn, sult (dat zijn osse voeten), pensen of ander vleesch dat in den asijn leit, melck, concom- mers omdat se vercouwen, so soudens si beide pe- rikel daerof crighen. Camijn ende cafranum scaden
- 415 der vruchten, want het verwet zijn vel met bleecker verwen. Ajun, latouwe, dille schaden der vruchte, want het daerof verlieset zijn ghesichte. Honich ende alevs, want het maect gebreck in die handen in 't vergaderen van den vingeren. Seer
- 420 langhen tijt is eer die tanden wassen ende ooc verlieset die basilicum, alsem, sout, peper sca- den der vrucht, want daerof sal droeghe ende dorre werden in sijn vleesch ende lazarus met veel verwen ende sal hebben corte nagelen aen
- 425 zijn vingheren. Claren wijn hindert hem om die epulencie. Dat vleesch van een soch, van een oijschaep ende van alen ende palinghen om dat march in die beenen ende dat tantvleesch. Ghesouten vleesch, groven kese schaeden hem
- 430 want daerof werdet droech ende maegher in zijnen vleische ende gluto, isop, caruca, ca- rica, pignolum, gesopt mit broot in den wijn mer niet veel en helpt der vrucht ende der ma- trice oft moedere, want het maket dat kint
- 435 vet ende goede verwe in 't aensicht. Savie oft en het rode rozenwater veroorzaakt rode vlekken. Daarom zou de moeder, zolang zij zwanger is, dit niet in haar eten moeten doen zodat de vrucht niet slaperig zal worden of gevlekt. Hazenvlees en leeuwen- vlees is
- 410 schadelijk voor de vrucht omdat die dieren met ogen open slapen. Dat geldt ook voor azijn, zult (dat zijn ossenvoeten), pens of ander vlees dat in azijn heeft gelegen. Melk en komkommer moeten vermeden worden omdat het koud maakt. Ze zouden daar beiden ge-
- 415 vaar door kunnen lopen. Komijn en saffraan schaden de vrucht, want het maakt zijn vel bleek. Aluin, sla en dille schaden de vrucht, want de vrucht verliest daardoor zijn zicht. Honing en aleus schaden ook, want ze zorgen voor een grote beperking in het samenvouwen van de vingers. Het duurt heel lang voordat de tanden groeien en ook verliezen ze die snel. Basilicum, tempelzaad, zout en peper schaden de vrucht, want daardoor zal het kind een droog en dor lichaam krijgen en melaats met
- 425 veel huidskleur en het zal korte vingernagels hebben. Heldere wijn is slecht voor hem vanwege de overdaad. Het vlees van een zeug en van een ooi en vissen en palingen zijn niet goed voor het beenmerg en het tandvlees.
- 430 Gezouten vlees en grove kaas zijn slecht voor de vrucht, want daardoor krijgt het een droog en mager lichaam. Gluto, isop, karwijvrucht, gedroogde vijg, suikergoed van de pit van de pijnappel en brood gesopt in wijn helpt de vrucht niet veel en de matrice of baarmoeder, want het maakt het kind dik en zorgt voor een goede gezichtskleur. Salie of

selve, munte, vencoel, peterselie is goet voore hem
beiden, want si maken eenen starcken a-
sem. Saturegia, pulegium ende ossentonge ma-
ken dat
440 nieu ontfanghen kint. Die roock van
een utgheblasen keersse ende den roock van sol-
fer
ende van quicsilver dodet dat nieu ontfangen kint.

Om te kennen oft die vrucht in sijns moe-
der
buick gesont of onghesont is.

445 **Sijn**¹⁵⁴ der vrouwen borsten (die swaer gaet) vol
ende hart ende inder dracht, werden si daer
na weec ende morou dat is een teiken dat die vru(c)h-
te
cranc is. Ende is si seer vermorwt, die te voren seer vol
ende weghebreit ende groot was, dats een
450 teiken dat die vrouwe grote pijn heeft ende we-
domme ende dat die vrucht sterven sal in der ge-
buerten of voer der gebuerten, na die gelegen-
heit
der oudtheit. Dat vloeien des melcs u-
ter borsten in der dracht, dat is een teiken dat
455 die vrucht niet langhe leuen en sal ende dattet
cranck is. Als een die swaer van kinde gaet, is
wel ghesont ende dat haer borsten niet en vermin-
deren van haer grootheit ende hertheit, noch
daer en comt gheen melc ut, ten ware dat men
460 dat met ghewelt ut drueten, is een teiken der
ghesontheit ende des leevens van der vrucht, ten
ware sake dat er eenich secreet van bouen quame
van den natuerliken loop der planeten

selve, munt, venkel en peterselie is goed voor hen
beiden, want ze zorgen voor een sterke a-
demhaling. Peperkruid, poleikruid en ossentong ma-
ken
440 het pasgeboren kind gezond. De rook van
een uitgeblasen kaars en de rook van zwa-
vel
en van kwikzilver doden het pasgeboren kind.

Hoe men kan weten of de vrucht in zijn moe-
ders
buik gezond of ongezond is.

445 Zijn de borsten van de vrouwen (die het zwaar hebben) vol
en hard en worden ze tijdens de zwangerschap zacht en
teer, dan is dat een teken dat de vrucht
ziek is. Is ze erg mager geworden, terwijl ze voorheen heel
vol en breed en groot was, dan is dat een
450 teken dat ze veel pijn en smart heeft
en dat de vrucht zal sterven tijdens de ge-
boorte of voor de geboorte, afhankelijk
van de duur van de zwangerschap. Het vloeien van melk uit de
borsten tijdens de zwangerschap, is een teken dat
455 de vrucht niet lang leven zal en
ziek is. Als bij iemand met een zware zwangerschap, die
goed gezond is, haar borsten niet
minder groot en hard worden
en er komt geen melk uit, tenzij men
460 dat met geweld eruit drukt, dan is dat een teken van
gezondheid en van het leven van de vrucht.
Dat is een kwestie van een geheim van boven
door de natuurlijke loop van de planeten.

¹⁵⁴S is een initiaal van twee regels hoog.

465 Die vloed *van* haer bloeme oft dat bloeden *vaneen*
bevruichte vrouwe, 't is een teeken dat die vrou- we
cranck is *ende* die water *begheren* te drincken.
Een bevruichte vrouwe die seere swaer is van haerselvs
ende is ooc seer bevreesd, beanxt *ende* be- sorcht, dat is
van siecten in die vrucht een teken *ende*
470 *van* corten leuen, al worde 't gheboren oft niet. Een
vrouwe de swaer is *ende* haer comt de bloet uter
neusen oft *van* onder, dat is een teeken dat de vrucht
seer *cranck* is *ende* in groten perikele, want het sijn
voetsel niet *ontfanghet*, so dat plach. *Ende*
475 comt haer die vloed *van* couden, so sal men se helpen met
spijsse heet en droghe *van* natueren in den eer- sten graet
oft in den tweeden graet oft met spise
die heet en vocht is *van* natueren, als gimber, ca- mijn,
versch hamelenvleesch, vleesch *van* hennen,
480 peterceliensop, amandelenmelck, weecke eyer,
den rueck *van* muscus, *van* wieroeck *ende* dergheliken. Die
cleyne bursten heeft betekent luttel melcx,
mer sulck melck is goet en vet. Dat melck *van* een
swarte, brune oft magher vrouwe is beter
485 voetsel voor dat kint, dan *van* een witte oft vette.

Van den vrouwen die kinder soghen

490 **NU**¹⁵⁵ is 't voort te weetene, dat vrouwen die
kinder soeghen en hebben haer bloeme niet,
want dat climt op tot in haer borsten *ende* verkeert
in melck. Nu wil ic hier wat scriven *van* den melck.
Dinghen die dat melck *vermeerderen* *ende*
doen dat die vrouwen niet en *verdroghen*, sijn dese:
coudt water te drincken, als men dat veel siet in

465 De menstruatie of het bloeden van een
zwangere vrouw is een teken dat de vrouw
ziek is en dan graag water wil drinken.
Een zwangere vrouw die zwaarmoedig is van
zichzelf en heel bevreesd, angstig en be- zorgd is,
is een teken van een zieke vrucht en
470 van een kort leven, al wordt het kind geboren of niet.
Een zwaarmoedige vrouw bij wie bloed
uit haar neus of vagina komt, is een teken dat de
vrucht erg ziek is en in groot gevaar, want
het krijgt sijn voedsel niet zoals normaal. Heeft zij een
475 koude menstruatie, dan kan men haar helpen door het eten van
voedsel met een warm en droog karakter in de eerste of de tweede
graad of met eten dat heet en vochtig is van karakter, zoals
gember, kamille, vers schapenvlees, hennenvlees, peterseliesop,
amandelmelk, zachte
480 eieren, muskusgeur, wierook en dergelijke dingen. Als men kleine
borsten heeft, betekent dat dat ze weinig moedermelk heeft, maar
zulke melk is goed en vet. De melk
van een zwarte, bruine of magere vrouw is
voedzamer voor een kind,
485 dan dat van een blanke of een dikke vrouw.

Over de vrouwen die borstvoeding geven.

490 Allereerst is het nu goed om te weten dat vrouwen, die
borstvoeding geven, niet menstrueren,
want het stijgt op naar haar borsten en verandert
in melk. Ik wil hier nu wat schrijven over de melk.
Dingen die de melk *vermeerderen* en ervoor zorgen
dat de vrouwen niet uitdrogen sijn: koud water
drinken, zoals men dat veel ziet bij

¹⁵⁵ N is een initiaal van twee regels hoog.

495 arme vroukens de daghelicx water drincken, bier
 en broot tesamen ghesoden, pottagie van cruiden van
 dille, wel slapen, daghelicx soeghen, versch vleesch
 ende wijn wel gewatert, poeder van cristal, 't saet van
 fenugriecck. Dergeliken sijn ooc veel dinghen die dat
 melck doen verdroghen, als claren
 500 sterken wijn, veel wakens des nachts, spise die te
 seere ghepepert is, rosemarijne, salt, ghe-
 salten vleesch, seer droech broot, kese, azijn, gro- te
 droefheit, als die vrouwen weder kint draghen.

505 Van die natuere
 des melcx van den vrouwen
 die kinder soeghen..

510 **MEr**¹ om meer te we-
 ten. So is dat melck
 beter ende arger nadat dien
 natuere is daer 't af comt,
 als een suipen of anders
 wat warm, is beter dat
 ghemaect is van goeden
 biere, dan van claren water.

515 ende dat voet dat kint oock beter, dat melck dat
 daer af comt. Ooc is dat melck beter van een
 swarte, bruine vrouwe, dan van een witte rode
 vrouwe. Daer en is oock gheen beter melck
 voor dat kint dan van sijn eighen moeder ende dat
 520 kint wast gheringer van goeder spise dan van quader
 ende dat kindt crijcht ghemeenlic de natuere van

arme vrouwen die dagelijks water drinken, bieren
 485 brood samen gekookt, spijzen die in pot bereid zijn bestaande uit
 kruiden zoals dille, goed slapen, dagelijks borstvoeding geven,
 vers vlees, goed met water gemengde wijn, kristalpoeder en het
 zaad van fenegriek. Er zijn ook veel dergelijke dingen die de melk
 verdrogen zoals:
 500 heldere, sterke wijn, 's nachts veel wakker liggen, te veel gepeperd
 voedsel, rozemarijn, zout, ge-zouten vlees, heel droog brood,
 kaas, azijn, groot
 verdriet en als vrouwen weer zwanger zijn.

505 Over de eigenschappen
 van de moedermelk van vrouwen
 die borstvoeding geven..

510 Maar om meer te we-
 ten, zo is bijvoorbeeld de melk
 beter of slechter, afhankelijk
 van de natuur waarvan het afkomstig is.
 Zoiets als pap of iets anders
 wat warm is, is beter als dat
 gemaakt is van goed
 bier, dan van helder water

515 en het voedt het kind ook beter door de melk die
 daar van komt. Ook is de melk beter van een zwarte
 vrouw, dan van een witte of rode
 vrouw. Er is ook geen betere melk
 voor het kind dan die van zijn eigen moeder. Bovendien
 520 groeit het kind minder snel van goed eten dan van slecht eten
 en het kind krijgt gewoonlijk de natuur van

die ghene daert melc af is. Als dat geproeft is
van II personen, die een was gevoet met dat melc van
een soch ende die ghinc gheern met sijn cleder
525 inden dreck ende hi at ghelijc een vercken. Die ander was
opgevoet bi een geyte ende die ghinc al hup- pelen en
springen. Ooc was er een kint opgevoet van een vrouwe
die een fistel had ende dat kint ge- creech oock een
fistele. Ooc was 't gheproeft bi
530 een lammeken dat opgevoet was van een gheite ende zijn
wolle verkeerden in gheiten hare. Hieromme mach elc wel
voorsien wat vrouwe hi zijn kint doet voetsteren om die
grote perikelen die er af comen.

De tekenen of een vrouwe draecht een knechtken.

535 **M**et der¹⁵⁶ tijt wert die rechte burst groter ende
herder dan die luchtere, dat men wel bekent
na die tweede maent ende al werdt die slinckere
burst ooc groot, nochtans die rechter blijft al-
tijt groter. Daerom die dit weet ende siet beide de
540 borsten van een vrouwe die kint draecht oft kint
soeghet sal vrij moghen segghen, wat si draecht oft
watse ghebaert heeft. Ende meestendeel mach
men judiceren, is die rechter burste de meeste so ist een
knechtken, is die slincke, so ist een meesken.
545 Draecht die vrouwe een knechtken, so heeft se meer
verwen int aensicht dan si plach. Dat vel van haer
aensicht is rein, claer ende genuuechlicke. Ooc sal se
magherder werden dan si pleecht te sijn.
550 Si eet ende drinct wel. Si is licht int gaen ende in haer
voeten ten ware bi eenich ander accident. Den buick
staet in 't ront ende is hert in 't tasten van een cleine

degene waar de melk van afkomstig is. Als er een proef wordt
gedaan door twee personen en de ene is gevoed door de melk van
een zeug, dan gaat die graag met zijn kleren
525 de modder in en eet hij als een varken. De ander, die
is opgevoed bij een geit, gaat huppelen en springen. Ook was er
eens een kind opgevoed door een vrouw die een fistel had en het
kind kreeg ook een fistel. Ook is er een proef gedaan
530 met een lammetje dat opgevoed werd door een geit.
Zijn wol veranderde in geitenhaar. Daarom mag iedereen wel
vooruit bedenken welke vrouw hij zijn kind laat voeden, vanwege
de grote problemen die daardoor kunnen ontstaan.

De tekenen of een vrouw een jongen draagt

535 Na verloop van tijd wordt de rechter borst groter en
harder dan de linker, wat men goed kan zien
na de tweede maand en al wordt de linker
borst ook groter, nog blijft de rechter al-
540 tijd het grootst. Daarom, wie dit weet en beide borsten ziet
van een vrouw die een kind draagt of een kind
borstvoeding geeft, zal zonder belemmering kunnen zeggen wat
ze draagt of wat ze gebaard heeft. Meestal is het juist om te
oordelen, als de rechter borst de grootste is,
545 dan is het een jongen, is de linker de grootste, dan is het
een meisje. Draagt een vrouw een jongen, dan heeft ze meer
kleur in haar gezicht dan normaal. De huid van haar gezicht is
schoon, zuiver en ziet er aangenaam uit. Ook zal ze magerder
worden dan ze gewend is.
550 Ze eet en drinkt goed. Ze loopt makkelijk en
haar voeten zien eruit zoals normaal. De buik krijgt een ronde
vorm en is hard als je die aanraakt, door kleine

¹⁵⁶ M is een initiaal van twee regels hoog.

sake en wertse niet lichtelic *verstoort*. Dach *ende* nacht ghevoeltse ghemeenlick beroerte van *der* vrucht in haren lichaem *ende* ist dat die persone gevoelt meestdeel in die slincker side, ten is *niet* van so goeder complexien als in *der* rechter side.

555

Item, solange als een knechtken oft meesken noch maecht *zijn*, so is dat puntken vander neusen gheheel *ende* onghespleten, mer als si gecorrumpeert *zijn*, so gevoelt men dat het gedeilt is *intweeën*.

560

Die tekenen dat een vrouwe ontfanghen heeft een meesken.

Die¹ slincke of luchter burste wert groter, volder *ende* harder dan die rechtere.

565

Nochtans blijft se sacht als een jonge van een osse, in 't aantasten hebbende *sommighe* stucxkens van herdicheden allentelken comende *ende* na die derde maent haren buick wert meer in 't lanck dan in 't ronde *ende* wert weenich hert *ende* utgestrect. In 't aensicht wert se wat gheplect *ende* haer lichaem becomet *ende* weert al bleeck, *ten* quame bi een ander acciden- te *ende* herde oft sware toevallen.

575

580

dingen wordt ze niet snel *verstoort*. Dag en nacht voelt ze gewoonlijk het bewegen van het kind in haar lichaam. Voelt die persoon de meeste beweging in haar linkerzij, dan is het kind niet van zo'n goed karakter als in de rechterzij.

555

Idem, zolang als een jongen of meisje maagd is, dan is het puntje van de neus heel en ongespleten, maar als ze ontmaagd *zijn*, dan voelt men dat het in tweeën gedeeld is.

560

De tekenen dat een vrouw een meisje ontfangen heeft.

De linker borst wordt groter, voller *en* harder dan de rechter.

565

Verder blijft ze zacht zoals een jong van een os in het aantasten aanvoelt. Ze heeft wat harde plekken in haar buik die steeds weer terugkomen *en* na de derde maand, wordt haar buik meer langer dan ronder *en* wordt nog maar heel weinig hard *en* uitstekend. In het gezicht wordt ze wat gevlekt *en* haar lichaam krijgt een bleke kleur. In een ander geval komen zeer sterke *en* zware toevallen voor.

575

580

Ende ooc wert se vetter *in* haer vleesch *dan* se plach te
sijn *ende* si wert haest cranck *van* lichten werck *ende* *van*
luttel weechs te gaen. Altijt ghevoelt se haer swaer. Si en
heeft gheenen goeden appetijt
585 om eeten. Si is crancker, bloeder *ende* lichtelij- ker
vervaert *dan* si plach. Haren asem wert corter. Haer
natuere wert gheringe *verstoort* *van* contra- rie spise.
Si heeft een swaer dracht te rekenen
590 bi dat draghen *van* dat knechtken. *Ende* ist dat si *ont-*
fanghen heeft in de rechter side (dat selden ghe-
beurt) dat meesken sal sijn *van* te beter *complexie* *ende* de
moeder sal hair ooc te beter hebben. Selden heft se veel
ghevoelens in haren buick..

595 Die bethoonlike tekenen oft een vrouwe
een meesken of een knechtken draecht.

600 **EE**n¹⁵⁷ vrouwe die weeten wil dit voorscreven,
Men sal die handen eerst schoon wasschen
ende dan sal men melcken dat melck *vander* vrouwen in
die hant *ende* dan beide palmen *van* den handen
te samen ghedruct *ende* dan doet die handen *weder* *van*
een *ende* besiet die dispositie *van* dat melck, *want* is die
substancie des melcx dicke *ende* *nietwa-* terachtich, dat
is een teken *van* een knechtken
ende waterachtich *ende* *niet* lijmachtich, dat is een 605
teken *van* een meesken. Noch een *ander* maniere.
Men sal dat melck op eenen spigel melcken en Laten *’t*
droghen in de sonne *ende* is *dan* dat melck ghedroget in
een rontheit ghelijc een perle, dat
is een teken *van* een knechtken. Mer ist melc ut- 610
ghespreit in die side *ende* so ghedroecht, dat *’s* een

Ook wordt ze dikker dan ze gewend is.
Ze wordt snel ziek van licht werk
en van maar kleine wandelingen. Altijt voelt ze zich
slecht. Ze heeft niet veel zin
585 in eten. Ze is zieker, blozender, en snel-
ler angstig dan normaal. Ze wordt kortademig.
Haar gesteldheid wordt sneller verstoord door verschillend
voedsel. Zij heeft een zware zwangerschap, vergeleken
590 bij de zwangerschap van een jongen. Is het zo dat zij
kind ontvangen heeft in de rechterzijde (wat zelden ge-
eurt) dan zal dat meisje een betere ?complezie? hebben en de
moeder zal zich ook beter voelen. Zelden
heeft ze veel gevoel in haar buik.

595 De kenmerken waaraan men kan zien of een vrouw
een meisje of een jongen draagt.

605 Een vrouw die datgene wil weten wat hiervoor beschreven is,
moet eerst haar handen wassen
en dan de melk *van* de vrouwen melken
in haar hand en dan beide palmen *van* de handen 600
samendrukken en dan de handen weer
van elkaar doen en de toestand *van* de melk bekijken. Is de
melk dik en niet wa-
terachtich, dan is dat een teken *van* een jongen. Is
het waterachtich en niet lijmachtich, dan is dat
605 een teken *van* een meisje. Er is nog een andere manier.
Men zal de moedermelk op een spiegel melken en
laten drogen in de zon en is de melk dan
in een ronde vorm opgedroogd, net als een parel, dan is dat een
teken *van* een jongen, maar is de melk uit-
610 gespreid naar de zijkanten en zo opgedroogd, dan is dat een

¹⁵⁷ E is een initiaal van twee regels hoog.

teken van een meesken. In die const der hant is dit te weeten. Laet sien in beide handen van een bevruchte vrouwe ende siet na haer monstrum. Is dat monstrum in die rechte hant, so is 't een knecht- 615 ken, is 't in die slincke hant, so is 't een meesken.

Van die tekenen der complexien bi die ver- we in dat aensicht der vrouwen

620 **MAer**¹⁵⁸ eer ick come tot den complexien, so suldet ghi weten, dat ghi principalic schuwen moet te ontmoeten oft geselschap te hebben met eenen ongeluckighen persone, duerdat werck ende na- tuere van boven, als van personen die eenige leden ontbreken oft gebreck hebben in eenige leden uter natueren, als een oghe, een hant, oft ander leden

625 ende dese souden grote schade doen, dwelc den menschen verborgen is ende elc soude hem beter wachten voor sinen openbaer viant, dan voor eenen ongeluckighen, want de een is secreet, dat ander openbaer.

630 Die witte verwe in 't aensicht ofte bruin verwe gemenghelt ut der withheit ende gheelheit, oft verwe als die Gipteners hebben, oft loo- achtichtighe verwe betekenen natuerlick een coude complexie. Rode verwe oft ruiffe int aensicht met veel stripen betekent een heete complexie.

635 Witte verwe in 't aensicht met subtielheit oft hi half sieck ware ghemengelt met rootheit, betekent een getemperde complexie. Een bruin verwe int aensicht betekent een goede complexie. Die vael ofte livide verwe in 't vel in die nagelen beteikent een

640 quade ende coude complexie. (D)

615 teken van een meisje. Over de kunst van het handlezen is het volgende goed om te weten. Bekijk beide handen van een zwangere vrouw en kijk naar haar menstruatievocht. Is het menstruatievocht in de rechterhand dan is het een jongen, is het in de linkerhand dan is het een meisje.

Over de tekenen van de complexiën van de gezichts- kleur van de vrouwen.

Maar voordat ik kom tot de complexiën, moet je weten dat je vooral je ervan moet weerhouden om te gaan 620 met een ongelukkig persoon of zo iemand te ontmoeten, vanwege de werking van het bovennatuurlijke, bijvoorbeeld personen die enkele ledematen missen of een gebrek hebben in enkele van hun ledematen vanafde geboorte, zoals een oog, een hand of andere ledematen.

625 Deze personen zouden grote schade kunnen toebrengen, die voor de mensen onzichtbaar is. Ieder mens zou beter een openlijk zichtbare vijand kunnen opwachten, dan een ongelukkige, want de laatste is niet direct te herkennen en de andere wel. De witte kleur in het gezicht of

630 bruine kleur vermengt met een witte kleur en een gele kleur, of een kleur zoals de Egyptenaren hebben, of een loodachtige kleur betekenen natuurlijk een koud karakter. Een rode kleur of rimpels in het gezicht met veel lijnen betekent een heet karakter.

635 Een witte gezichtskleur met fijne gelaatstrekken alsof zij wat ziek is, gemengd met een rode kleur, betekent een gematigd karakter. Een bruine kleur in het gezicht betekent een goed karakter. De vale of gele kleur van de huid en de nagels betekent een

640 slecht en koud karakter.

¹⁵⁸ M is een initiaal van twee regels hoog.

Om te *kennen* die *complexie* bi die *verwe* in 't vel.

DAt¹⁵⁹ *lichaem der vrouwen* dat wit is in 't vel of huid en dorre in 't vleesch, die wat of veel roder *verwen* heeft op plaetsen daer si behoren 645 te sijn, *betekent* dat die rode colera in hem domineert. D'*lichaem* dat in 't vel wit is ende in 't vleesch vet ende redelic geverwet, *betekent* dat daer domineert de *sanguijn complexie* met *melancolica*. Een *smael lichaem ende mager* *betekent* dat daer 650 domineer die rode Ccolera. *Dat lichaem dat middelbaer* is *tusschen* vet en mager ende *tusschen* wit en bruin daer *regeert Sanguijn complexie* met *flegma* met een luttel *van melancolica*. *Dat lichaem dat men* in 't aentasten gevoelt seer heet, *betekent* een 655 heete *complexie*. *Dat lichaem dat in 't ghevoelen* is meer coudt dan warm, *beteikent* een coude *complexie*. *Dat lichaem dat men* gevoelt scherp en hardt, *beteikent* een droghe *complexie*. *Dat lichaem dat lichteliken* sweet *betekent* een goede *complexie*. *Dat lichaem dat selden* sweet *betekent* een coude *complexie*. *Dat lichaem dat subtyl ende licht* in 't gaen is, *betekent* een goede *complexie*. *Dat lichaem dat traech ende swaer* in 't gaen is, *betekent* een quade *complexie*.

665 Van die *complexie van sanguieus* ende die tekenen om te weeten *wanneer* een *persoen* te veel bloets heeft of *wanneer* hi te veel heeft van die *sanguijn complexie*.

Om het karakter te kunnen herkennen aan de kleur van de huid.

Het lichaam van een vrouw met een witte huid die is uitgedroogd en die iets of veel rode kleur heeft op de plaatsen waar dat zo hoort 645 te zijn, *betekent* dat de rode colera in haar domineert. Het lichaam met een witte huid welke dik is en redelijk gekleurd, *betekent* dat daarin het *sanguinische karakter* met de *melancholica* domineert. Een 650 smal en mager lichaam *betekent* dat daar in de rode gal overheerst. Het lichaam dat tussen dik en mager in zit en tussen wit en bruin, daar overheerst het *sanguinische karakter* met *flegmatiek*, met een beetje *melancholiek*. Het lichaam dat in 655 het aanraken heel heet aanvoelt, heeft een heet karakter. Het lichaam dat in het voelen meer koud dan warm is, heeft een koud karakter. Het lichaam dat ruw en hard aanvoelt, heeft een droog karakter. Het lichaam dat snel zweet, *betekent* een goed karakter. Het lichaam 660 dat zelden zweet *betekent* een koud karakter. Het lichaam dat zachtzinnig is en gemakkelijk beweegt, *betekent* een goed karakter. Het lichaam dat traag en moeilijk beweegt, *betekent* een slecht karakter.

Over het karakter van de *sanguinicus* 665 en de tekenen waaraan men kan zien *wanneer* een *persoon* te veel bloed heeft of *wanneer* hij te veel heeft van het *sanguinische karakter*.

¹⁵⁹D is een initiaal van twee regels hoog.

670 Die lichamen van
warmer ende heter com-
plexien wassen haest
op ende wel. Die aderen
verthoonen hem in haer
675 plaetzen ende heeft een
vrijen en vasten asem, een
stercke grove stemwe.
Hi heeft veel haers
op 't hoofd ende op an-
680 der ghewoenlike plaet-
sen, welcke haren zijn
een deel grof ende
half bruin gheelu,
dat van groter hitten
685 der herten comt.

Die tekenen om te weten oft een persoon te
veel bloets oft sanguis heeft.

690 Als hi te veel bloets heeft, dat mach een mercken. Dan
crijcht hi dat crausele over al zijn lijf ende
principalic aen die armen. In 't aensicht te veel ro-
dicheden ende hi smaect dan meer suetheit in den mont dan hi plach.
Hi gecrijcht veel bladerkens in den mont ende aen sijn lippen.
Hi ghevoelt in die burste
sommige hitte diemen carbonckel heet, waer- 695
bi een persoon 't si man oft vrouwe verliest zijn
eeten, sinen slaep ende hi lidet seer veel onrusten.

670 De lichamen met
een warme en hete com-
plexie groeien snel
en goed. De aderen
zijn goed
675 zichtbaar. Ze hebben
een vrije en vaste adem en een
sterke, grove stem.
Hij heeft veel haar
op het hoofd en op an-
680 dere, gebruikelijke plaat-
sen, waarvan
een deel grof is en
half bruin, half geel,
wat door de grote hitte
685 van het hart komt.

De tekenen waardoor men kan weten of een persoon
teveel bloed of sanguine heeft.

690 Als hij teveel bloed heeft, dan is dat een teken. Dan
krijgt hij huiduitslag over zijn hele lijf en
voornamelijk aan zijn armen, in het gezicht te veel rood-
heid en hij proeft dan meer zoetigheid in de mond
dan normaal. Hij krijgt veel blaren in zijn mond en
aan zijn lippen. Hij voelt in de borst
hitte die zweren worden genoemd, waar- 695
bij een mens, hetzij een man of vrouw, zijn
eetlust en zijn slaep verliest en erg onrustig is.

Rode urine ende wat dicke, dat lichaem wort vet.
Goede dinghen smaken hem wel in 't eeten, waer- duer
hi crijcht appetijt, weict ende doet wel ut.

700 Van de complexie co-
lera ende die tekenen
als een te veel van co-
lera heeft.

705 VAn¹ drogher com-
plexien zijn ghe-
meenlic colerici dro-
ge ende hart in 't aentas-
ten, mager van vleesch, in
den arbeit sterck
710 ende geduerich. Si ee- ten
gheern ende bequa-
melic. Haer junctueren
ende gebeenten staen open-

715 baer dat men se wel sien mach. dat haer van den hoof-
de ende ander haren zijn grof, hert ende croes..
Als daer te veel colera is, dan comt int aen- sicht
die citrine verwe met bitterheit in den mont,
scherpheit in de kele, groten dorst, luttel speecsels, die
720 tonge droech ende scherp, dicwil pijn in 't hooft,
eenen drogen mont, cranck appetijt. spuwen guen din- gen
met grote bitterheit ende die camerganck is
droge, hert ende luttel gelijk oft verbrant ware, stinckende
725 ende met groter perssing in 't utdrucken, luttel slapen,
magher van vleesch, die verwe vie-
rich ende claer, onghestantich van herten tot allen.

Rode en dikke urine betekent dat het lichaam dik wordt. Goede dingen
smaken hem goed bij het eten, waardoor hij honger krijgt, zijn
lichaamsvocht aanvult en goed zijn darmen ledigt.

700 Over het karakter co-
lera en de tekenen
als een persoon te veel van het co-
lerische karakter heeft.

705 Vanwege hun droge ka-
rakter zijn colerici ge-
woonlijk droog
en hard in het aanra-
ken, mager
en in het werken sterk
710 en doortastend. Ze e-
ten graag en goed.
Hun gewrichten
en botten zijn voor iedereen goed
zichtbaar. Het hoofdhaar
715 en het andere haar is grof, stug en kroezig. Als
er teveel colera is, dan krijgt het ge-
zicht een citroengele kleur en komt er een bittere smaak in de
mond en een scherp gevoel in de keel en heeft men grote dorst,
weinig speeksel, een droge en scherpe tong,
720 vaak hoofdpijn, een droge mond en een slechte eetlust. Men
spuugt groene en bittere dingen en de stoelgang is droog, hard en
weinig, alsof het verbrand is,
stinkend en het uitdrukken gaat met veel persen gepaard. Men kan
slecht slapen, heeft een mager lichaam, een vurige
725 en heldere kleur en is onbetrouwbaar van hart bij iedereen.

Die tekenen van cou- der
complexien, als melan- colici.

730 LAnsaem¹ was-
en die lichamen.
Die aderen thoonen hem
seer groot ende open-
baer. Den azem cranck
735 cleen ende heel verborghen.
Die stemme in 't horen is
subtijn cleen en scherp. In 't
converseren bi man-
nen zijn se cranck ende lut-
tel begheeren se, wee-
740 nich eeten se, qualic

verteirensē naer spise. Si zijn wit of rootachtich in haer
vel. Si hebben wijt ende lanck haer, weder si zijn swart
oft wit. Si sijn subtijn en sacht. Si zijn lich- telic vervaert
ende si sijn cranck in 't arbeiden.

745 Als te veel *melancolien* in den mensche is, so comt
hem veel hitten in die maghe, een hittich ende een horts
appetijt, een deeluwe *verwe* in 't *aen-* sicht. Sijn urijne
swert met wat roots, decline-
rende tot *gruenheit* of *bleeckheit*. Dat lichaem is cout 750
in 't ghevoelen. Hi is bot ende plomp in sijn wercken.
Sijn voeten sijn seer coudt. Hi heeft een herte vol *Suspicien*,
met bedructen ende droeven gepeisen, licht- elic gram, niet
milt mer houdende, gheern be-
geert te zijn alleen ende in eenicheden ende is van luttel 755
eetens ende drincken door die coude natuere.

De tekenen van kou- de
karakters zoals melan-
cholici.

730 Langzaam groeien
hun lichamen.
De aderen zijn
zeer groot en duidelijk
te zien. De adem is slecht,
735 gering en slecht te horen.
De stem klinkt
zacht, licht en scherp. In
het praten met man-
nen zijn ze zwak en wei-
nig begeren ze. Ze
740 eten weinig. Slecht
verteren ze hun voedsel. Ze zijn wit of roodachtig
van huidskleur. Ze hebben veel en lang haar, of ze nu
zwart zijn of wit. Ze zijn fijnzinnig en zacht. Ze zijn snel
angstig en zwak in hun werk.
745 Als er teveel *melancholica* in een mens is, dan krijgt
deze veel hitte in de maag, een hete
en gierige eetlust en een gele kleur in het ge-
zicht. Zijn urine is zwart met wat rood, afzwak-
kend tot groen of bleek. Het lichaam is koud
750 in het aanraken. Hij is bot en onkundig in zijn handelen.
Zijn voeten zijn heel koud. Hij heeft een hart vol
achterdocht, met bedructe en droevige gedachten. Hij wordt
gemakkelijk boos en blijft niet meer mild. Hij verlangt ernaar alleen
en eenzaam te zijn en eet en drinkt
755 weinig door het koude karakter.

Van die vochte complexie flegma ende van den tekenen als si te veel is.

- 760 VOchte¹ lichamen van naturen zijn sacht in haer vleesch ende licht ende die junctueren ende ghebeenten zijn bedect met vleesch ende hebben luttel sterckheit, daerom moghen si niet dueren in den arbeit
- 770 Si zijn bevreest ende bloede van herten. Si slapen qualic ende zijn dicwil beweecht tot oncuiseheit. Si zijn ooc naect en bloot van hare. Haer oghen tranen gemeenlic. Haer haren op 't hooft zijn lanc ende subtyl. Si sijn van goeder verstande om te worden gheleert.
- 775 Als een te veel heeft van flegma dan comt hem veel speecsel in den mont, als dat dan wit is ende vloeiende, dan is 't goet. Is dat speecsel lijmachtich dan is 't quaet. Hi heeft luttel dorst, eenen vochten mont, een sachte kele ende tonghe. Selden drinct hi dan over maeltijt snoenens ende des avonts. Die urine is wit. Hi is traech in 't gaen, cranck in 't werc. Veel vochticheit heeft hi in die nase. Die oghen slaperich ende swaer. Den slaep is lanck. Dat vleesch is alomme in 't tasten weeck ende slap. Een cranck appetijt
- 785

Over het vochtige karakter flegma en de tekenen als daar te veel van is.

- 760 Vochtige lichamen zijn van nature zacht en licht en de gewrichten en de botten zijn bedect met vel en zijn niet erg sterk, waardoor ze niet te lang kunnen werken.
- 770 Ze zijn angstig en lafhartig. Ze slapen slecht en zijn vaak wellustig. Ze zijn ook kaal en hebben verder ook weinig haar. Hun ogen tranen over het algemeen vaak. Hun hoofdharen zijn lang en dun. Ze hebben het juiste verstand om geleerd te worden.
- 775 Als iemand teveel heeft van flegma, dan krijgt hij veel speeksel in de mond. Als dat wit is en vloeibaar, dan is het goed. Is dat speeksel lijmachtig, dan is het slecht. Hij heeft weinig dorst, een vochtige mond en een zachte keel en tong. Zelden drinkt hij, behalve tijdens de maaltijd tussen de middag en 's avonds. De urine is wit. Hij loopt langzaam en is zwak in zijn werk. Hij heeft veel vocht in de neus. De ogen zijn slaperig en zwaar. Hij slaapt lang. Het lichaam voelt rondom bij het aanraken zacht en slap. Hij heeft
- 785

een lantsaem verduwinge. In 't aensicht witte ver-
sonder eenich root. Den camerganck is weeck met
weenich stinckens. In 't leeren is hi ghenoech van gooven
verstande. Die oghen tranen dicwil ende
gemeenlic wassen geringe haer nagelen ende haer..

790

De tekenen dat een vervult is met quaden
humoren.

Tekenen¹⁶⁰ van vervultheit der quader humoren, daer
siecten af genereren sijn dese: te veel roothet
in 't aensicht, bleechheit in 't vel ende in die nagelen,
dagelicsce utreckinge der armen voor dat aensicht,

795

¹⁶⁰T is een initiaal van twee regels hoog.

een trage spijsvertering. In het gezicht heeft hij een witte kleur
zonder een beetje rode kleur. De stoelgang is zacht
en zonder veel stinkends. Hij heeft voldoende
verstand om te leren. De ogen tranen vaak en
in 't algemeen groeien hun nagels en haren slecht.

790

De tekenen dat iemand een overvloed heeft van slechte
lichaamssappen.

Tekenen van overvloed van slechte lichaamssappen, waar ziekten
door kunnen worden veroorzaakt, zijn de volgende:
te veel rode kleur in het gezicht, een bleke huid en bleke nagels,
dagelijkse uittrekken van de armen voor het gezicht langs,

795

800 veel geewinghen, dicwil niesen, swarich slapen, volheit der aderen, dat bloeien uter nasen lichtelic, dic- wil pijn in 't voorhoofd, die pijpinge der ooren, de tranninge der ooghen, die jeuckinge der oghe, die traetheit des lichaems tot gaen oft wercken, die grootheit van den pols, de weecheit in den buick, die onclaer urine, gheenen appetijt om eeten ende crancheit in den ghehelen persone...

805 Die tekenen der ghesontheit ende ghetempertheit des lichaems..

D¹⁶¹ wel eeten ende drincken na bequaemheit der natueren ende wel verteiren na goeder dispositionen. In goeden dinghen hebben si goeden smaeck. Si 810 zijn hongerich tot haer bequaem huere. Si verblijden hem met denghenen die vrolic sijn. Si slapen wel. In haren droomen dunct hem al lichtheit ende ander dinghen die vrolick sijn. Lichtverdich gaen si overwech. Gheringe sweeten si. Selden niesen si. Si zijn middel-

815 baer vet. In 't aensicht hebben si goede verwe. In 't aentasten sijn si warm. Ooc hebben si hare vijf sinnen wel om te gebruycken na die bequemheit ende des tijt.

825 Van die tekenen der onghesontheit. ende onghetempertheit.

800 veel gapen, vaak niesen, zwaar slapen, volle aderen, vaak bloedneuzen, vaak pijn in het voorhoofd, piepende oren, trannende ogen, jeukende ogen, traagheid van het lichaam bij het lopen of het werken, een hoge polsslag, een zachte buik, troebele urine, geen eetlust en zwakte in de hele persoon.

805 De tekenen van gezondheid en gematigheid van het lichaam.

Degenen die goed eten en drinken, passend bij hun natuur en dat goed verteren, hebben een goede smaak voor de juiste dingen. Ze 810 zijn hongerig op het goede moment. Ze worden blij door mensen die vrolijk zijn. Ze slapen goed. In hun dromen behagen ze zich met lichtzinnigheid en andere dingen die vrolijk zijn. Vluchtig zijn ze in de omgang. Ze zweten weinig. Ze niezen zelden. Ze zijn vrij

815 dik. In het gezicht hebben zij een goede kleur. Ze voelen warm aan.

820 Ook hebben ze een goede beheersing van hun vijf zintuigen, te gebruiken naar geschiktheid en tijd.

825 Over de tekenen van ongezondheid en een slechte vochtmenging.

¹⁶¹ D is een initiaal van twee regels hoog.

Die¹⁶² lichamen d(i)e onghetempert sijn
 ende qualic ghesont, die sijn den
 ghesonden lichamen geheel
 830 contrarie ende onghelijc, want si
 moghen qualic eeten ende luttel
 vraghen si na drincken. Si en
 verteiren die spise niet. Si en hebben gheenen
 smaeck in eenighen dinghen op haer bequaem
 835 huere. Si en sijn metten verbliden niet vrolick. mer si
 bliven altyt bedroeft. Si slapen qualick. Si sijn
 swaer in haer gaen. Si sweeten seldom.
 Si niesen veel. Si sijn swaer ende recken hem dic- wil
 metten armen die uitstekende van onlust.
 840 Si sijn bleeck in 't aensicht oft si hebben te veel
 verwen. Si en moghen niet langhe ghedueren in
 den arbeit. Si sijn verghetelachtich ende ge- ringhe
 vergheten si een dinck. Si spuwen veel
 speecscels. ende hebben veel vochticheden in haer
 845 nase. Si sijn traech tot allen dinghen. Si heb-
 ben dicwil lopende ende tranende oghen.

Om die kennisse te heb-
 ben wanneer iemart
 van desen humoren
 850 een te veel heeft,
 hoe hi weeten sal
 bi sinen dro-
 men wat hu-
 mor in
 855 hem
 meestendeel domineert..

De lichamen die een slechte vochtafvoer
 hebben en niet erg gezond zijn, die zijn
 totaal verschillend van
 830 de gezonde lichamen, want die mensen
 eten slecht en vragen
 zelden om drinken. Zij
 verteren het eten niet. Ze hebben geen zin
 in iets op het geschikte
 835 moment. Zij worden door blijde mensen niet vrolijk,
 maar ze blijven altijd bedroefd. Ze slapen slecht. Ze
 lopen zwaar. Ze zweten seldom.
 Ze niesen veel. Ze zijn zwaar en rekken vaak met
 hun armen, die ze uitsteken van onlust.
 840 Ze zijn bleek in het gezicht of hebben teveel
 kleur. Ze kunnen het werken niet
 lang volhouden. Ze vergeten ge-
 makkelijk iets. Ze hebben veel speeksel
 en hebben veel vocht in hun
 845 neus. Ze hebben vaak
 tranende ogen.

Om de kennis te be-
 zitten of iemand
 van deze lichaamssappen
 850 teveel heeft,
 om te weten,
 door zijn dro-
 men, welk ka-
 rakter meestal in
 855 hem
 overheerst.

¹⁶²D is een initiaal van zes regels hoog.

860 **ALS**¹⁶³ dat bloet oft *sanguis* meest
 domineert, dan droomt den *persone* dat
 hi siet rode verwe, oft root
 865 scharlaken, root *siden* laken, moor-
 besien, rode rosen, bloet gestort,
 bruiloften maken, eten suete spise
 ende smakende dinghen, dat men wint ghevoelt,
 copen setten, te sien bloedich vleesch en meer
 865 ander rode dinghen der gheliken.

Die tekenen der dromen als de rode
colera domineert

Als die colera domineert, soe droomt hem
te sien leuende colen, barnende vuer, gloeien-

860 Als het bloed of *sanguis* het meeste
 overheerst, dan droomt de mens dat hij
 rode kleur of fijne
 865 rode stoffen ziet of rode zijden lakens, of moor-
 bessen, of rode rozen, of bloedvlekken,
 of hij droomt over bruiloften houden, zoet voedsel eten en
 smakelijke dinghen, of dat men wind voelt,
 over onthoofden, over het zien van bloederig vleesch en meer 865
 andere, rode dinghen.

De tekenen van dromen als de rode
gal overheerst.

Als de rode gal overheerst, dan droomt hij
dat hij glimmende kolen ziet en brandend vuur, gloeiende

¹⁶³ A is een initiaal van zes regels hoog.

870 de colen, voncken van vuer, een wassen kersse, blixemdonder, vechten, een strijdt, slaen, gherust maken, lattoen, coper, kijvinge met woorden, gout, blondt haer, bitter dinghen eeten.

875 Die dromen als flegma domineert meest in den persone.

880 Als flegma domineert, so droomt hem te sien reghen, water, fonteynen, die zee, eenen boorn-put, een vischwijer, een vischnette, een schip varen, lijnen laken, sien wasschen als die handen, doeck, hemden, sien witte verwe, kerssen, calck, kese, vallen in 't water, tranen, speecsel, urijne, sirope, waterputten, looghe, swemen, 't haer wasschen, den reghen druppen van den daken der huisen ende meer dergeliken.

885 Die dromen als die melancolica complexie meest regneert ende domineert in eenen persone

890 Als die melancolica complexie domineert, so droomt hem te sien swarte oft bruin verwe, als roock, duisternis, graven der dooden, eenen siecken, den doothoek int gasthuis, een dode prijje, anxt, bevreestheit, droefheit, onmachticheit, sitten ghebonden in een kercker oft ghevangen, den duvel ghedoot, een cleedt dat beslijct is ende dergeliken meer ander dinghen.

870 kolen, vuurvonken, wassen kaarsen, donderende bliksem, vechten, een strijd, slaan, opschudding veroorzaken, messing, koper, woordgevechten, goud, blond haar en bitter voedsel.

875 De dingen die men droomt als flegma het meest overheerst in een persoon.

880 Als flegma overheerst, dan droomt men over het zien van: regen, water, fonteynen, de zee, een waterbron, een visvijver, een visnet, een varend schip, linnen lakens en handen, doeken en hemden wassen. Ze zien witte kleur, kerssen, kalk, kaas, vallen in het water, tranen, speeksel, urine, siroop, waterputten, loogkruid, zwemen, haren wassen, de regen druppen van de daken van de huizen en meer dergelijks.

885 De dingen die men droomt als het melancholische karakter het meest overheerst en domineert in een persoon.

895 Als de melancholica overheerst, dan droomt men dat men zwarte of bruine kleur ziet, zoals roock, duisternis, graven van dooden, een zieke, de doodhoek in het ziekenhuis, een dode, angst, vrees, verdriet, onmacht, vastgebonden of gevangen zitten in een kerker, het doden van de duivel, een vies kleed en meer van zulke dinghen.

900 ALS¹ iemant heeft de heete complexie, soe droomt hem te sien stoven, baden, in de sonne staen, gaen deur 't vuer, dat hi hem seer doet bi eenich vier oft heet isere of met ander heten dingen.

905 Die dromen betekeneende een vochte complexie.

Als men is van vochter complexien, so droomt hem te sien, dat hi sachte

910 lichte en teeder dingen aentast, te eeten versch broot, te drincken van ghesoden bier en broot, te pissen, water aen te tasten ende so meer ander.

Die droomen betekeneende een droghe complexie.

915 Als men van drogher complexien is, so droomt hem dat hi vliecht, dat hi eenich licht dinck vanghet, die voghelen vliegghen, de bladeren rueren op die bomen. Hi siet ledereen om te climmen omhoghe, barghen, toornen, eenich dinghen ut persen, distilieren ende dergheliken meer dinghen.

Die dromen betekeneende dat een vol is van humoren

Als dat lichaem vol is van humoren, dan dromet hem dat hi van iemant beswaert is ende

Als iemand een heet karakter heeft. Dan droomt hij over warme baden, in bad gaan, in de zon staan en door het vuur gaan, dat hij zich zeer doet door een vuur of heet ijzer of door andere hete dingen.

905 De dromen die betekenen dat men een vochtig karakter heeft.

Als men een vochtig karakter heeft, dan droomt hij dat hij ziet, dat hij zachte, lichte en tedere dingen aanraakt, vers brood eet, gekookt bier met brood eet, dat hij plast, water aantast en meer andere dingen.

De dromen die betekenen dat men een droog karakter heeft.

915 Als men een droog karakter heeft, dan droomt men dat hij vliegt, dat hij een of ander licht ding vangt, dat vogels vliegen, dat de bladeren bewegen aan de bomen. Hij ziet ladders om omhoog te klimmen of bergen, torens, dingen uit persen, druppelen en meer dergelijke dingen.

Die dromen die betekenen dat iemand vol is van lichaamssappen

Als het lichaam vol is van lichaamssappen, dan droomt hij dat hij door iemand in moeilijkheden is gebracht en

925 overlust met sinen wille, oft met cracht als te willen gaen, mer hi en mach, oft hi wil hem selven opheffen, mer hi en can ut *orm*achticheit.

930 Die droomen betekende dat die qua- de humoren seer in een persone domineren.

Dan droomt hem te ghaen in vuile drecki- ge stinckende plaetsen ende dat hi lijm oft leem aentast, oft eenen droghen menschen dreck, oft menstruum, oft ander vuil ende onclaer dinghen.

935 Van de complexie der beesten ende van haren llimaten ende vleesch ende wattet ghesontste is der mensche.

925 gekweld wordt door zijn gemoed, of met kracht, als hij wil gaan maar hij kan het niet, of hij wil zichzelf opbeuren, maar hij kan het niet uit machteloosheid.

930 De dromen die betekenen dat de slech- te lichaamssappen sterk in een persoon overheersen.

Dan droomt hij dat hij loopt op vuile, drekkeri- ge, stinkende plekken en dat hij lijm of leem aanraakt of droge, menselijke uitwerpselen, of menstratievocht, of andere vuile, onzuivere dingen.

935 Over het karakter van beesten en hun ledematenen hun lichamen en wat daarvan het gezondste is voor mensen.

940 **D**At¹⁶⁴ herte is dat heetste van allen leeden des Lichaems, waerduer dat alle d'ander leeden werm ende heet werden. Die herssenen sijn van allen anderen leeden die vochtste ende coudtste. Aldus, in contrarie van der hitten der herten, dat een tempert dat ander. Dat vet is natuerlick couder ende drogher duer een geçoageleerde vochticheit. Die beenderen sijn natuerlic heet en droghe. Dat march is natuerlic heet en vocht. Alle aderen, zeenuen, vlieskens, cartillago, wiltwassch, venternus is al van couder ende droger natueren, min dan die beenders. Alle leeden die melck gheven sijn van vochter ende couder natueren, als die mammen

950 Dat vleesch (na die dispocisie des lidts dat aen 't beest staet) ist meer oft min heet, nochtans alle versch vleesch ongesouten is heet ende vocht, mer 't ghesouten vlee(sc)h is heet ende droghe ende vleesch tusschen beiden vet en magher, dat 's getempert

955 in alle sijn qualiteit. Daeromme mager vleesch maect vetticheit ende vet vleesch maect magherheit

960 Dat vleesch van een ghelubt vercken, van een jonckgheitken, van eenen lam-meken, van een calf, van hinnen, van kieckenen. van cappunen, dit is al goet ende loofflijc omdat het goet

te verduwen is ende het maect goet bloet.

965 Die botere is goet ende ghesont. Dat melck is meer quaet dan goet, mer in den somer is 't beter.

Het hart is het heetste van alle organen van het lichaam, waardoor alle andere organen warm en heet worden. De herssenen sijn van alle andere organen het meest vochtig en het koudst. Aldus, in tegenstelling tot de hitte van het hart matigt het ene het andere. Het vet is van nature kouder en droger door een geklonterde vochtigheid. De botten sijn van nature heet en droog. Het beenmerg is van nature heet en vochtig. Alle aderen, zenuwen, vliezen, kraakbeenderen, wildgroei en slapen sijn van een koud en droog karakter behalve de botten. Alle ledematen die melk geven sijn van een vochtig en koud karakter, zoals de borsten.

950 Het vlees (afhankelijk van de toestand van de ledematen waar het beest op staat) is min of meer heet. Verder is al het ongezouten, verse vlees heet en vochtig, maar het gezouten vlees is heet en droog. Het vlees wat tussen mager en vet in zit, is gematigd

955 in alle kwaliteiten. Daarom zorgt mager vlees voor dik worden en vet vlees voor mager sijn. Het vlees van een gecastreerd varken, van een jong geitje, van een lammetje, van een calf, van hennen, van kuikens en van gesneden hanen is allemaal goed en aan te raden omdat het goed te verteren is en goed is voor het bloed.

965 De boter is goed en gezond. De melk is eerder slecht dan goed, maar in de zomer is het beter.

¹⁶⁴D is een initiaal van twee regels hoog.

Van den voghelen.

Dat vleesch van den vliegende voghelen is beter dan van den ghaenden voghelen.

970 Alle vleesch ghebraden aen een spit, oft in een panne, oft anders, dat 's heet en droge, daerom is 't hardt om te verduwen ende maect den persoen mager.

Van die eyer.

Weecke eier die men suipen mach sijn goet ende 975 ghesont ende den doier is beter dan dat witte van den eie. Alle eieren die lanck en scherp sijn in de punten ende einden die genereren dat manneken oft haenken ende in contrarie van dien die ron- de eieren genereren dat wijfken oft hinneken.

980 Van den keese.

Die kese, 't si versch oft ghesouten, is quaet in spise ghedaen, nochtans sueten kese is goet gheen ander spisen int laetste vander maeltijt, want dan so ghenut druct die ander spise in den gront

985 van der maghen ende doet die spijsen verteiren ende verduwen. Alle die leeden van den beesten hoe daer meer zeenuen in sijn, hoe dat si van natueren couder sijn, als die voeten.

Over de vogels

Het vlees van vliegende vogels is beter dan dat van lopende vogels.

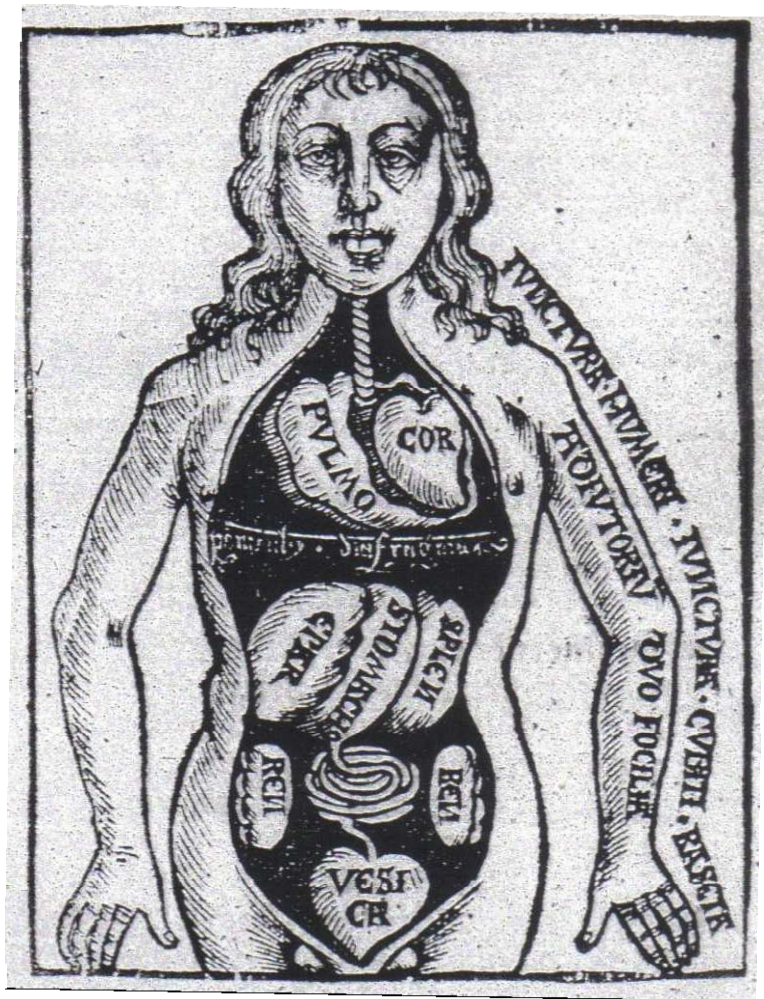
970 Al het gebraden vlees aan een spit of in een pan of iets dergelijks is heet en droog, daarom is het moeilijk om te verteren en maakt het een mens mager.

Over de eieren.

Zachte eieren die men kan opslurpen zijn goed en 975 gezond en de dooier is beter dan het witte van het ei. Alle eieren die lang zijn en een scherpe punt en einde hebben, die legt het mannetje of haantje, en in tegenstelling tot die eieren, worden de ron- de eieren gelegd door het vrouwtje of het hennetje.

980 Over de kaas

De kaas, hetzij vers of gezouten, is slecht om in het voedsel te doen. Verder is zoete kaas goed om te eten bij ander voedsel aan het einde van de maaltijd, want dan genuttigd, druct het het andere eten naar de bodem van de maag en zorgt het ervoor dat het eten verteert en naar beneden gedrukt wordt. Voor alle ledematen van de beesten geldt, hoe meer zenuwen er in zitten, hoe kouder zij van karakter zijn, zoals de voeten.

Die tekenen der complexien des hoofts 990
 ende der inwendigher gheesteliker leden,
 als der herssenen, der herten, der longen, der
 maghen ende der cullen.

De tekenen van de complexie van het hoofd 990
 en de inwendige geestelijke lichaamsdelen,
 zoals de hersenen, het hart, de longen, de
 maag en de teelballen.

995 **C**leine¹⁶⁵ ende luttel herssenen sijn in
een clein hoofd ende die veel-
heit ende copiose haren des hoofts is
een groots bescherminghe
voor dat hoofd.

1000 Sijn die herssen van heeter
complexien, den persone ghevoelt
men in 't aentasten wel warm. Hi heeft seer veel
haers, mer dat is grof in 't aentasten, sijn ogen sien
bescheidenlic van verre, sijn verwe van sinen hare
blijft langhe in sinen wesen. Selden heeft hi
vochticheit in sijn nase. Selden lopen sijn oghen.
1005 Hi is van luttel slaeps ende begeerlic tot allen scho- nen
dinghen. Sijn herte trect tot eedelen dinghen.

1010 Is dat brein van vochter *complexien*, so is de verwe
van sinen haire lichtelic verandert. Hi is in 't aentasten
seer sacht. Hi heeft ooc veel haers. Hi
is ooc luxurioses ende dicwil lopen hem sijn oghen ende
gecriget dicwil ander siecten. Hi is cort lijvich ende heeft veel
vochticheden in sijn nase. Sijn stemme
luit wat becommert. Hi heeft dicwijl pijn in 't hoofd. In
1015 sinen persone is hi onstarck, lichtelick vervaert,
van cleinen verstande, goedertieren, medelidende in
eens anders quaet ende ongheluc, meer simpel
dan wijs ende is van idelen opsette ende voornemen.

Is dat brein van couder *complexien*, so is de perso-
ne traech ende van tragen herden ende groven verstande 1020
ende begijpe. Hi heeft licht haer ende lanck met lan-
gher tijt wassende ende is van verwen wit blondt. Sijn
oghen beweghen hem seldom. (l)

995 In een klein hoofd zitten
kleine en maar weinig herssenen en de vele
en talrijke hoofdharen
zijn een goede bescherming
voor het hoofd.

1000 Zijn de herssenen van een heet
karakter, dan voelt de persoon
in het aanraken wel warm aan. Hij heeft heel veel
haar, dat ruw is als je het aanraakt. Zijn ogen
zijn duidelijk van ver te zien. Zijn haarkleur
blijft lang hetzelfde. Zelden heeft hij
1005 een vochtige neus. Zijn ogen tranen zelden.
Hij heeft weinig slaap nodig en begeert alle mooie
dingen. Zijn hart zet hem aan tot eervolle dingen.

1010 Zijn de herssenen van een vochtig karakter, dan verandert de
kleur van zijn haar gemakkelijk. Hij is in het
aanraken heel zacht. Hij heeft ook veel haar. Hij
is wellustig en heeft vaak tranen in zijn ogen en
krijgt andere ziekten. Hij heeft een kort lijf en
heeft een zeer vochtige neus. Zijn stem klinkt
wat zwaar. Hij heeft vaak hoofdpijn,
Zijn karakter is niet erg standvastig, hij is snel ontstemd, 1015
heeft een beperkt verstand, is zacht, heeft medelijden
met het ongeluk van een ander, is eerder simpel
dan wijs en heeft lichtzinnige plannen en voornemens.

1020 Zijn de herssenen van een koud karakter, dan is de per- soon
traag en heeft een traag denkvermogen. Hij heeft
een lomp verstand en begrip. Hij heeft licht en lang haar dat lang
blijft groeien en witblond is van kleur.
Zijn ogen bewegen maar weinig.

¹⁶⁵ C is een initiaal van zes regels hoog.

1025 hi siet *van* bi *ende niet van* verre. Hi can des nachts seer wel waken. Hi is vast *ende* ghestaedich in sijn propoost, vast in sijn werck. Hi is milt bi reden, in 't ghevoelen coudt en sacht, subtiel *van* verstande, cloeck in 't aennemē eenige leeringhe.

1030 Is dat brein *van* droger natueren, so wassen sijn haren *lancksæm*, mer bliven cort, mer luttel is er op dat vel *ende* meer gecrolt dan recht, 't wert haest grau *ende* lichtelic vallen si uten hoofde *ende* hi siet wel *van* verre. Hi is *getempert* in *zijn* gaen *ende* heeft gheen vochticheit in sijn nase anders dan bi cracht ghesnut. Hi heeft dicwil pijn in 't hoofd. Hi
1035 is *van* herden verstande *ende* *van* quaden idelen begriip.

1040 Is dat brein *van* heeter *ende* droger complexie, so wassen die haren ghelu, sterck en cort, oft swart *ende* croos. Hi is seer luxurioes, *dairom* wert *zijn* haer haest grijs. Luttel slaept hi des nachts. Hi is *van* groven verstande *ende* gheringhen begriipe. Hi siet ver. Idel is hi in *zijn* dinghen te doen *ende* selden heeft hi vochticheit in die nase.

Is dat
brein *van* couder *ende* vochter complexie, soe slaept
hi gheern. Nochtans slaept
1045 hi qualic. Hi is is slecht in sijn werckinge. Hi is seer reumatische in 't hoofd *ende* oghen *ende* meestendeel druipe hem die nase. Hi eet luttel, mer hi drinct wel.

1050 Van die tekenen der complexien des Herten

1025 Hij ziet van dichtbij en niet van veraf. Hij kan 's nachts heel goed wakker liggen. Hij is vasthoudend en standvastig in zijn voornemens en vasthoudend in zijn werk. Hij is redelijk, in het voelen is hij koud en zacht, hij is verstandig en slim in het aannemen van enige lering.

1030 Zijn de hersenen van een droog karakter, dan groei- en zijn haren langzaam, maar blijven kort, maar weinig op de huid en het is meer gekruld dan steil. Het haar wordt snel grijs en het valt snel uit en hij ziet goed van veraf. Hij is gematigd in het lopen en heeft geen vochtigheid in zijn neus behalve bij krachtig gesnuit. Hij heeft vaak pijn in het hoofd. Hij
1035 heeft een groot verstand en een zuiver begrip.

1040 Is het brein van een heet en droog karakter, dan groeien de haren geel, sterk en kort of zwart en kroezig. Hij is heel wellustig en daarom wordt zijn haar snel grijs. Hij slaapt 's nachts weinig. Hij heeft een lomp verstand en een slecht begrip. Hij ziet goed van veraf. Hij is lui in de dingen die hij doet en zelden heeft hij vocht in zijn neus.

Is het
brein van een koud en vochtig karakter, dan slaapt hij
graag, maar verder slaapt
1045 hij slecht. Hij is slecht in het doen van zijn werk. Hij heeft veel last van het vloeien van koude vochten in zijn hoofd en ogen en meestal druppelt zijn neus. Hij eet weinig, maar hij drinkt wel.

1050 Over de tekenen van de karakters van het hart.

1055 IS die *complexie* der herten heet, so is *den* pols snel, die burst eens deels beset met hare, als hi tot *sinnen* jaren gecomen is. Hi is warm in *sijn* vleesch *ende* van goeden appetijte, in *sijn* wercken stout, in *sijn* woorden scherp, in 't gheven houdende. Hi is obstinaet, hoverdich, toornich *ende* luxurioes..

1060 Is dat herte *van* couder *complexie*, so staet *den* pols traechlic. Die burst is bloot van hare. In 't aentasten is *sijn* vleesch coudt. Hi heeft quaet appetijt, cleen stercheit, *eenen* nauwen aseme, een subtiyl stemme, *cranck* *ende* traech in *zijn* werken. Hi is *niet* behaechlic in *sijn* spreken *ende* woorden. Lichtelic is hi vervaert. Hi en mach *niet* wel eeten. Selden drinct hi en selden doet hi oncuysheit, ten ware door *sinen* groten ongevallye.

1070 Is dat herte *van* vochter *complexie*, so heeft h veel haers op dat hoofd, want si werden gheringhe lanc *ende* breed. Hi is van verwen wit oft blondt. Hi ghecrijcht vele haers sonder op die bur- ste. 1075 Hi is wat vet. Hi is seer blode, vervaert *ende* bevrees. Hi is oock seer slecht, plom- pe *ende* *cranck* in 't arbeiden.

1055 Is het karakter van het hart heet, dan is de polsslag snel en de borst voor een deel bezet met haar, als hij de juiste leeftijd heeft bereikt. Hij heeft een warm lichaam en heeft een goede eetlust. In het werken is hij flink, in *sijn* woorden scherp en in het geven behoudend. Hij is koppig, trots, kwaad en wellustig.

1060 Heeft het hart een koud karakter, dan is *zijn* polsslag traag. De borst is bloot, zonder haar. In het aanraken is *zijn* lichaam koud. Hij heeft een slechte eetlust, weinig kracht, een benauwde adem, een zachte stem en is traag in het doen van *zijn* werk. Hij is niet erg behaaglijk in *zijn* spreken en woorden. Snel is hij ontdaan. Hij heeft geen erg goede eetlust. Zelden drinkt hij en zelden gedraagt hij zich ongepast, wat komt door *zijn* grote ongeluk.

1070 Heeft het hart een vochtig karakter, dan heeft hij veel haar op het hoofd. Ze worden niet snel lang en dik. Hij heeft een witte of blonde haarkleur. Hij krijgt veel haar, behalve op de borst. 1075 Hij is een beetje dik. Hij is heel laf, ontdaan en angstig. Hij is ook heel slecht, grof en zwak in het werken.

1080 Is dat herte van droghe complexie, so staet den pols herdt. 't Heel lichaem is musculoos, mager van vleesch. De aderen staen bloot om wel te siene. Dat herte is grof ende cort. Dat hare is grof en cort en in die gewoenlike plaetse wat scherp en grof.

1085 Is dat herte van heeter ende drogher complexien, so is den pols snel, hardt ende sterck, die burst is wat beset met wat ghecrolt haers, eenen stercken azem, in zijn vleesch heel warm. Geringe is hi tot gramscapen beweecht ende blijft gram ende obstinaet.

1090 Is dat herte van couder ende vochter complexien. Is den pols is traech ende cranck. Die burst is bloot van hare. Den azem is cleen en traech. In 't aentasten is dat vleesch coudt ende sacht. Hi en wert niet lichtelic gram ende hi vergheet haest die gramscap.

1095 Die tekenen der complexie van der longen.

Als¹ de lose oft longe van heeter complexie is, so is de stemme grof, den asem groot, de burst wijt en grof

1100 Is die longe van couder complexie, so is die stemme subtiel, den asem cleyn, die burst enge ende subtiel.

1105 Is die longe van droger complexien, so is die stemme claer, die mont droghe met luttel speecsel.

Is die Longe van vochter natueren/so is de stemme claer, die mont vol speecsel. Selden drinct hi ende sulck een persone die dit heeft, is natuerlick sterck.

1080 Heeft het hart een droog karakter, dan is de polsslag hoog. Het hele lichaam is slap en mager. De aderen zijn met het blote oog goed te zien. Het hart is grof en kort. Het haar is grof en kort en op de normale plaatsen wat steil en grof.

1085 Heeft het hart een heet en droog karakter, dan is de polsslag snel, hard en sterk. De borst is een beetje bedekt met wat gekruld haar. Hij heeft een sterke adem. Zijn lichaam is heel warm. Hij is gemakkelijk tot drift aangezet en blijft boos en opstandig.

1090 Heeft het hart een koud en vochtig karakter, dan is de polsslag traag en slecht. De borst is bloot, zonder haar. De adem is gering en traag. In het aanraken is het lichaam koud en zacht. Hij wordt niet snel kwaad en hij vergeet snel zijn boosheid.

1095 Over de tekenen van de karakters van de longen.

Als de luchtwegen of longen een heet karakter hebben, dan is de stem zwaar, de adem goed en de borst breed en grof.

1100 Hebben de longen een koud karakter, dan is de stem zacht, de adem slecht, de borst smal en fijn.

1105 Hebben de longen een droog karakter, dan is de stem helder, de mond droog met weinig speecsel.

Hebben de longen een vochtig karakter, dan is de stem helder, de mond vol speecsel en drinkt hij zelden. Zo'n persoon is van nature sterk.

1110 Die tekenen der complexien vander maghe.

1115 **ALS**¹ die maghe is van heter complexien, soe is die digestie goet en sterck, daer is groten appetijt. Men heeft dicwil honger. Hem doet dicwil dat

1120 hoof seer ende die ogen. Hi wert haestlich gram ende haest keert hi wedere van der gramschepen. Is die maghe van couder complexie, so is die digestie cranck, klein appetijt. Hi heeft selden honger, maer dorst ende is ghesont van hoofde ende van oghen.

1125 Is die maghe van drogher complexie, so dorst hem dicwil. Die tonge is scherp. Die noxa is droghe met eenen crancken utganck van sperma. Die kele is scherp om die spise daer door te gaen. Is die mage van vochter natuere, so heeft hi selden dorst. Hi heeft veel speecsels, in de nase veel vochticheit.

1130 Dicwils overcomen hem walgingen en spuwingen.

Die tekenen der complexien van der leveren.

1135 **MEN**¹ scrijft, wanneer de Leuer heet is, bekent men bi die grootheit der aderen. Die urijne ende camerganc is seer gheverwet. Warme spisen scaden, want si ontsteken se ende ooc is er de colericus

1110 De tekenen van de karakters van de maag.

Als de maag een heet karakter heeft, dan is de spijsvertering goed en sterk. Er

1115 is een goede eetlust. Hij heeft vaak honger en vaak pijn in zijn hoofd en ogen. Hij wordt snel boos en snel is hij weer over

1120 zijn boosheid heen. Heeft de maag een koud karakter, dan is de spijsvertering slecht. Hij heeft weinig eetlust. Hij heeft zelden honger, maar wel dorst en heeft een gezond hoofd en gezonde ogen. Heeft de maag

1125 een droog karakter, dan heeft hij vaak dorst. De tong is ruw, de penis is droog en heeft een slechte uitgang voor het sperma. De keel is ruw door het voedsel wat daar door gaat. Heeft de maag een vochtig karakter, dan heeft hij zelden dorst. Hij heeft veel speeksel en een erg vochtige neus. Vaak heeft

1130 hij braakneigingen en moet hij spugen.

De tekenen van de karakters van de lever.

1135 Men schrijft dat wanneer de lever heet is, men dat kan herkennen aan de grootte van de aderen. De urine en de stoelgang is erg gekleurd. Warm voedsel schaadt hem, want het zorgt voor ontstekingen aan de lever en ook heeft hij heel veel van het colerische

1140 humor seer veel..

Is die lever *van couder complexie*, so thoonen die aderen cleen ende die noxa sal altijd teder ende *van haer veelheit* is die *men- sche cranck*. Hi heeft veel *van flegma*, als veel *van speecsele*, *van vochticheit* in *den nasen*. Die urijne is wit. Dicwil heeft hi veel winden binnen.

Is die lever *van vochter natueren*, so is *zijn bloet on- claer ende troebel*. 't Geheel lichaem is vet. *Den buick heft hem lichtelick*. In 't ghevoelen is dat vleesch sacht ende si is in 't aensicht bleeck.

Is die le- 1150
ver *van drogher natueren*, so heeft se seer luttel bloets. 't Gheheel lichaem blijft magher. Den buick smal. In 't aensichte is luttel verwen.

Die tekenen der complexien der secreter ballen.

1155 **Sijn**¹ die secrete ballen van heeter complexie, so sijn de plaetsen daer bi bedect met swarten oft bruinen

1160 hare ende die roede wert seer opghericht van der hitten ende dat sperma wert ghestort in grover substancien ende haest comt dat sperma int converseren ende op die roede siet men openlic die aderenende haer zenuen sijn sterck ende dat vel grof.

1165 Sijn de ballen van couder complexien, so sijn de naeste plaetsen bloot van hare ende die haren die daer sijn die sijn lanck ende die roede wert seldenghericht ende cranck sperma comt daer af ende dat

1140 karakter.

Heeft de lever een koud karakter dan zien de aderen er helder uit en de penis zal altijd zacht zijn en door de overvloed aan lichaamssappen is de mens ziek. Hij heeft veel van flegma, veel speeksel, veel vocht in de neus. De urine is wit. Vaak laat hij van binnen veel winden.

Heeft de lever een vochtig karakter, dan is zijn bloed onzuiver en troebel. Het hele lichaam is dik. De buik zwelt snel op. In het aanraken voelt het lichaam zacht en in het gezicht is het bleek.

1150 Heeft de lever een droog karakter, dan heeft ze heel weinig bloed. Het hele lichaam blijft mager. De buik is smal. In het gezicht is weinig kleur.

De tekenen van de karakters van de geheime teelballen.

1155 Hebben de geheime teelballen een heet karakter, dan sijn de plaetsen eromheen bedekt met zwart of bruin

1160 haar en de penis wordt erg opgeheven door de hitte en het sperma wordt uitgestort in grove stoffen en het sperma komt snel bij het hebben van seks en bij de penis ziet men duidelijk de aderen en haar zenuwen sijn sterk en de huid is ruw.

Hebben de teelballen een koud karakter, dan sijn de 1165 plekken daaromheen bloot, zonder haar en de haren die daaromheen zitten sijn lang en de penis wordt zelden opgeheven en slecht sperma komt daarvan en

Lanckszaam. De aderen sijn verborghen. Die zeenuen sijn Cranck. Dat velleken is subtyl ende sacht.

1170 Is *den ballen* complexie vocht, soe heeft hi veel sperma ende 't is wel bequaem om te *ontfangen* tot der generacien ende si sijn lanck int *converseren*. Dat vel is subtyl ende naect ende bloot.

1175 Is die natuere *der ballen van drogher complexie*, so heeft hi luttel sperma, mer 't is bequaem tot der generacien. Die roede wert cranckelic ghericht. Dat vel is meer grof dan subtyl. Die haren daer omtrent sijn oock cort, scherp ende grof.

1180 Is die natuere *der ballen* heet ende vocht, so wert die roede sterckelick gerichtende wert seer beweghet totter *conversacien* ende heeft veel sperma.

1185 Sijn die ballen *van drogher ende couder* natu- ren, so wert de roede traechlic gericht ende gerin- ghe verliest hi sijn cracht ende gheeft luttel saets ende somtijts niet (niet) allen.

1190 Dit is ghedaen, omdat elc man sou weten hem te regeren na wisen raet, opdat hi niet en worde gesmeten van den vrouwen met moede quaet. Dat neemt in 't goede, die hem groots vermeten. Laet staen de woorden, volbringt die daet, dit doch gade slaet.

langzaam. De aderen sijn niet zichtbaar. De zenuwen sijn slecht. Het vel is fijn en zacht.

1170 Is het karakter vande teelballen vochtig, dan heeft hij veel sperma en is het goed voor het verwekken van kinderen en ze doen lang over het bedrijven van de liefde. Het vel is zacht, naakt en bloot.

Is de natuur van de teelballen van een droog karakter, dan heeft hij weinig sperma, maar het is voldoende voor het verwekken van kinderen. De penis wordt slecht geheven. Het vel is meer ruw dan zacht. De haren daaromheen sijn ook kort, steil en grof.

1180 Is de natuur van de teelballen heet en vochtig, dan wordt de penis sterk opgeheven en wordt erg aange- zet tot het hebben van seks en heeft veel sperma.

1185 Zijn de teelballen van een droge en koude natuur, dan wordt de penis langzaam opgeheven en gemak- kelijk verliest hij sijn kracht en geeft weinig zaad en soms niet alles.

1190 Dit is gedaan, zodat iedere man zal weten, hoe hij moet handelen naar wijze raad, zodat hij niet slaags raakt met vrouwen met een kwade wil. Voor degenen die een groots voornemen hebben, neem er het goede uit. Laet de woorden voor wat ze sijn, volbreng de daad en let hier op.

Hier is dit boecxen voleindt, opdat elck persone de *cranck* worde, dat hi *selven* mach mercken 1195
wat humor meest in *hem* domineert, die *hem* de siec-
te doet, opdat hi daer teghen nemen mach rech- te
medecinen, ghelijc oft *van* coude die siecte qua-
me, dat hi geen coude medecinen name, off *van* hit-
ten, heeten medecinen. *Incipit*. Nu laet ons *den* minliken 1200
Jhesum bidden om de medecine *der* sielen, d'welck
is lijden met *verduldicheit om* te comen ter salicheyt. Amen.
Gheprent bi Jan van Doesborch in de
stadt van Utrecht, bi *den* Doem, in
Den gulden leeuwe.

1205 Cum gracia et priuilegio, semper Augusti.

Hier eindigt het boekje, zodat iedereen die ziek wordt, zelf kan
herkennen welk karakter het meest
1195 in hem domineert en bij hem ziekte veroorzaakt, zodat hij daarvoor
de juiste medicijnen in kan nemen. Net zoals wanneer door de
koude ziekte is gekomen, hij geen koude medicijnen zal innemen
of als het door hitte komt, dat hij geen hete medicijnen zal
innemen. *Incipit*. Laat ons nu
1200 tot beminnelijke Jezus bidden voor de medicijnen van de ziel.
Wat lijden is met geduld, om te komen tot zaligheid. Amen.
Gedrukt bij Jan van Doesborch in de
stad Utrecht, bij de Dom, in
De gulden leeuw.

1205 Met de gratie en toestemming van keizer Augustus.

